

Вісник Донецького університету

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У 1997 РОЦІ

Серія Б. Гуманітарні науки

№2/2002

З М І С Т

Філологія

- Просалова В. А. Проза поета чи проза прозаїка: модуси наближень 7
- Пахарева Т. А. Слово і тіло: розвиток акмеїстичної поетики тілесності у творчості І.Бродського 13
- Свенцицька Е. М. Фонтанний дім у художньому світі “Поєми без героя” А.Ахматової 19
- Манько Ю. В. Життя і смерть у “Скупому лицарі” О.С.Пушкіна 23
- Михайленко О. І. Елегія у творчості Іосифа Бродського (на матеріалі циклу “Римські елегії”) 27
- Скотникова О. Є. Філософія абсурду А.Камю і творчість Л.С.Петрушевської: точки зіткнення 31
- Тараненко О. В. Трансформація близнючних мифів у сучасній російській літературі 35
- Іванченко Л. Ф. Художній простір лірики Б.-І.Антонича 39
- Кравченко В. О. Патронімічні прізвища надазовських греків 49
- Кудрявцева В. Ф. Типи зв'язків фонемних ознак у відкритих складах російської мови 54
- Астаніна Н. А. Особливості варіювання лексико-семантичної структури англомовних запозичень у мові-реципієнті (на матеріалі української і російської мов) 63
- Довженко С. В. Семантичні особливості французьких фразеологізмів з концептом “tête” – ‘голова’ 68
- Мех Н. О. Концептуальне поняття “слово-мова” у поетичних текстах Б.Бойчука 73

Культурологія

- Філатова Т. В. Роль економічної освіти організаторів культури і дозвілля в сучасних умовах 78
- Маркова І. В. До питання про методологію аналізу явищ шоу-культури. 85
- Кіреєва Т. І. Інтелект колективного суб'єкта як феномен культури південного сходу України 93

Історія і політологія

- Мармазова Т. І. Розкриття історичного значення та періодизації махновського руху в історичній літературі 20-х років 99
- Пірко В. О. Формування поліетнічного населення Донбасу в XVI-XVIII ст.ст. 105
- Панфорова М. А. Освоєння Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. в історіографії дорадянського періоду 116

Темірова Н.Р. Поширення застави поміщицької землі в українських губерніях в 1861-1917 рр.	124
Нікольський В.М. Національний склад репресований на Україні у 1939-1940 рр.: історико-статистичні аспекти	136
Герасименко О.О. “Студент революції” – джерело до вивчення студентства України 1920-х рр.	148
Дундар В.В. Культурно-просвітницька діяльність релігійних організацій Української Православної Церкви (1991-2000 рр.)	154
Саржан А.О. Трансформація аграрної політики радянської держави у другій половині 40-х – кінці 80-х років ХХ ст.	165
Масальський В.І., Зайцев М.А. Реформування вищої міліцейської освіти в Україні в 90-і роки ХХ ст.	176
<u>Носков В.А.</u> , Терзі О.С. Розвиток поглядів на організацію державної влади в теорії державотворення (з найдавніших часів до початку ХХ століття)	182
Кравченко В.І. Верховна Рада України в контексті трансформаційних процесів соціуму середини ХХ – початку ХХІ ст.	189
Філософія	
Панич О.О. Річ та речовинність в філософії британського емпіризму	201
Гребеньков Г.В. Особистість як предмет аксіологічного аналізу	213
Стасевич В.П. Методологічне значення ціннісної проблематики у пізнанні культури: світоглядні і онтологічні аспекти проблеми	218
Бондаренко В.В. Співвідношення модусів минулого, теперішнього та майбутнього у праці М.Хайдегера “Буття і час”	225

Вестник Донецкого университета

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ОСНОВАН В 1997 ГОДУ

Серия Б. Гуманитарные науки

№2/2002

СОДЕРЖАНИЕ

Филология

- Прасолова В. А. Проза поэта или проза прозаика: модусы приближений 7
Пахарева Т. А. Слово и тело: развитие акмеистической поэтики телесности в творчестве И.Бродского 13
Свенцицкая Э. М. Фонтанный дом в художественном мире «Поэмы без героя» А.Ахматовой 19
Манько Ю. В. Жизнь и смерть в «Скупом рыцаре» А.С.Пушкина 23
Михайленко А. И. Элегия в творчестве Иосифа Бродского (на материале цикла «Римские элегии») 27
Скотникова О. Е. Философия абсурда А.Камю и творчество Л.С.Петрушевской: точки соприкосновения 31
Тараненко Е. В. Трансформация близнечных мифов в современной русской литературе 35
Иванченко Л. В. Художественный простор лирики Б.-И.Антонича 39
Кравченко В. А. Патронимические фамилии приазовских греков 49
Кудрявцева В. Ф. Типы связей фонемных признаков в открытых слогах русского языка 54
Астанина Н. А. Особенности варьирования лексико-семантической структуры англоязычных заимствований в языке-реципиенте (на материале украинского и русского языков) 63
Довженко С. В. Семантические особенности французских фразеологизмов с концептом «tête» – 'голова' 68
Мех Н. А. Концептуальное понятие «слово-язык» в поэтических текстах Б.Бойчука 73

Культурология

- Филатова Т. В. Роль экономического образования организаторов культуры и досуга в современных условиях 78
Маркова И. В. К вопросу о методологии анализа явлений шоу-культуры 85
Киреева Т. И. Интеллект коллективного субъекта как феномен культуры юго-востока Украины 93

История и политология

- Мармазова Т. И. Раскрытие исторического значения и периодизации махновского движения в исторической литературе 20-х годов 99
Пирко В. А. Формирование полиэтничного состава населения Донбасса в XVI-XVIII вв. 105

Панферова М.А. Освоение Юго-Восточной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. в историографии досоветского периода	116
Темирова Н.Р. Распространение залога помещичьей земли в украинских губерниях в 1861-1917 гг.	124
Никольский В.М. Национальный состав репрессированных на Украине в 1939-1940 гг.: историко-статистические аспекты	136
Герасименко О.А. «Студент революции» – источник для изучения студенчества Украины 1920-х гг.	148
Дундар В.В. Культурно-просветительская деятельность религиозных организаций Украинской Православной Церкви (1991-2000 гг.)	154
Саржан А.А. Трансформация аграрной политики советского государства во второй половине 40-х – конце 80-х годов XX годов	165
Масальский В.И., Зайцев Н.А. Реформирование высшего милицейского образования в Украине в 90-е годы XX ст.	176
<u>Носков В.А.</u> , Терзы Е.С. Развитие взглядов на организацию государственной власти в теории государственного строительства (с древнейших времен до начала XX века)	182
Кравченко В.И. Верховная Рада Украины в контексте трансформационных процессов социума середины XX – начала XXI в.	189
Философия	
Панич А.О. Вещь и вещьественность в философии британского эмпиризма	201
Гребеньков Г.В. Личность как предмет аксиологического анализа	213
Стасевич В.П. Методологическое значение ценностной проблематики в познании культуры: мировоззренческие и онтологические аспекты проблемы	218
Бондаренко В.В. Соотношение модусов прошедшего, настоящего и будущего в работе М.Хайдеггера «Бытие и время»	225

Bulletin of Donetsk University

SCIENTIFIC JOURNAL

FOUNDED IN 1997

Series B. The Humanities

№2/2002

CONTENTS

Philology

- Prosalova V. The prose of a poet a prosaist: moduses of approaching 7
- Pakhareva T. A word and body: the development of the acmeist bodily poetics in the works by I.Brodskiy 13
- Sventsitskaya E. The fountain house in the artistic world of "The poem without a hero" by A.Akhmatova 19
- Manko Ju. Life and death in "Miserly Knight" by A.Pushkin 23
- Mikhailenko A. Elegy in the works by I.Brodskiy (on the basis of "Roman Elegies" cycle) 27
- Skotnikova O. Kamu's philosophy of absurd and the works by L.Petrushevskaya: points of contiguity. 31
- Taranenko E. Transformation of twin myths in modern Russian literature. 35
- Ivantchenko L. Artistic space of lyrics by B.-I.Antonytch 39
- Kravchenko V. Patronymic family names of the Azov sea Greeks 49
- Kudrjavitseva V. Types of connections between phonemic features in open syllables of the Russian language 54
- Astanina N. Peculiarities of lexico-semantic structure modifications of English borrowing within a target language (on the material of the Ukrainian and Russian languages) 63
- Dovzhenko A. Semantic peculiarities of French phareologisms in the structure of the concept "tete" – "a head" 68
- Mekh N. The conceptual notion "word-language" in the poetic texts by B.Boyчук 73

Culture Studies

- Filatova T. The effect of economic education on organizeers of culture and entertainment in modern conditions 78
- Marcova I. Methodology of analyzing the show-culture phenomena 85
- Kirejeva T. The intellect of the collective subject as a cultural phenomenon of south-eastern Ukraine 93

History and Politology

- Marmazova T. Revealing of the historic significance and the periodization of the Makhno movement in the historic literature of the 20s 99
- Pirko V. Formation of the polyethnic composition of Donbass population in the XVI-XVIII cc. 105
- Panferova M. Opening South-Eastern Ukraine at the end of the XVIII – and the first half of the XIX century in historiography of the presoviet period 116
- Temirova N. The extension of the ipotec of the landowner's economies at the Ukraine regions in 1861-1917 124

Nikolsky V. National composition of people, who were repressed in Ukraine in 1939-1940 years: historical and statistical aspects	136
Gerasimenko O. "The student of revolution" – the source for study of students of Ukraine of 1920-s years	148
Dundar V. Cultural and educational activities of religious organizations of the Ukrainian Orthodox Church (1991-2000)	154
Sarzhan A. Transformation of agrarian politics of the Soviet state in second half 40 - end 80 years XX of century	165
Masalsky V., Zaytsev N. Reforming the higher militia education in Ukraine in the 90-ies – of the 20 th c.	176
Noskov V., Terzi O. Development of points of view on state power organization in the theory of state building (within the period from ancient times to the beginning of XX century)	182
Kravchenko V. Verhovna Rada of Ukraine in the context of process of community's transforming in the middle of XX – beginning of XXI centuries	189
<i>Philosophy</i>	
Panitch A. "Thing" and "thingness" in the British philosophy of empirism	201
Grebenkov G. Personality as a subject of axiological analysis	213
Stasevitch V. Methodological importance of values problematics in culture cognition: world-outlook and ontological aspects of the problem	218
Bondarenko V. The correlation of moduses of the past, present and future in the work "Existence and time" by M.Haidegger	225

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 82-32

ПРОЗА ПОЕТА ЧИ ПРОЗА ПРОЗАЙКА: МОДУСИ НАБЛИЖЕНЬ

В.А.Просалова

«Царство прози, з правила замкнене для поета, є область оповідання, новели, а повісти чи роману – поготів»

(Є.Маланюк).

Постать Юрія Клена багатогранна і цільна: поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, мемуарист, спадкоємець і продовжувач традицій неокласиків, палкий прихильник українського слова. Як український письменник Освальд Бургардт визначився уже за межами України, обравши собі символічне літературне ім'я Юрій Клен, яке асоціювалося з перемогою добрих сил, з українським духовним світом.

Проза Юрія Клена ще лишилася не освоєною ні українським літературознавством, ні українським читачем, адже, крім виданих у Канаді за редакцією Є.Маланюка нарисів та новел, не маємо сьогодні навіть поодиноких передруків, не говорячи вже про академічне видання творів. Нариси та новели письменника – не лише органічна частка його доробку, а й свідчення його невтомних пошуків.

Проза Юрія Клена – всупереч дисгармонійній дійсності – пройнята погідними настроями, лірична, багата ремінісценціями, культурологічними рефлексіями. Мова уже відомого поета змінюється: інтелектуально насичена і емоційна в поезії, у прозі вона стає мовою про емоції і пережиті відчуття. У нарисі «Черга», наприклад, немає героя, який би активно діяв. Рушійною силою сюжету стають асоціації за суміжністю, зіставлення черг, «чергоньок і чергиняток»: хлібної, мануфактурної, трамвайної та інших. Особистісне сприйняття цього «витвору революції» виливається в описовій формі: «Вона [тобто черга. – В.П.] привчає до повільного і ненастанного руху вперед. Вона велика школа, що виховує в людині терпець. Вона навчає використовувати кожну хвилину життя...» [1, 194]. Автор, розмірковуючи над парадоксами мануфактурної черги, веде уявну розмову зі співбесідником: «необачною жінкою чи чоловіком», котрі не допильнували чи не могли допильнувати потрібного талону і тому мусили переплачувати, скажімо, за взуття. Оця орієнтація на співрозмовника – спосіб викласти свої думки, висловити своє бачення подій, тобто у суб'єктивній формі подати об'єктивне. Апогеєм стає зображення «черги без назви», що має свої закони і непередбачуваний сценарій, що пробуджує інстинкт помсти за ув'язнених батька, матір, брата, сестру, за замордованих і розстріляних. Прокладаючи місток від одного фрагменту до іншого, від одних вражень до інших, письменник не лише описує, а й дає волю почуттям, вводить поетичні принципи організації художнього тексту. Виражена апострофою анафора «О Черго...» поєднує емоційні сплески, а антитеза служить різноплановому розкриттю типового явища, віднайдення у ньому несумісного: поетичного і трагічного водночас. Ліричні фрагменти нарису об'єднуються в єдине ціле фольклорним принципом троїстості.

Таким чином, можемо визнати, що твір будується переважно за «законами» ліричних, а не епічних жанрів.

Творчу уяву письменника збуджували біблійні мотиви і образи, твори різних епох, сприяючи утвердженню віри у вищу справедливість, у воскресіння людського в людині. Його проза, написана уже в 40-х роках, тобто зрілим поетом, філософічна: письменник осмислює в ній місце людини у Всесвіті, її взаємозв'язки з іншими живими істотами.

У 1947 році, тобто незадовго до смерті, Юрій Клен виклав свої роздуми "Мідь звенящая", пройняті болем від втрати духовності. Біблійний переказ про дерево пізнання наштовхнув письменника на тривожні розмірковування про наслідки людського втручання, негасимої жаги пізнання. Амбівалентність людських діянь, позначених здобутками і втратами, для нього очевидна. Людина може стати творцем, деміургом, тобто Богом, але й руйнівником водночас. Що важливіше: її душа чи здобутки цивілізації? І чи не досягаються вони ціною втрати найдорожчого? На ці питання годі шукати однозначної відповіді. Це роздуми самого автора про побачене, пережите, спроби співвіднести апокаліптичні пророцтва з невтішними реаліями. «Дорогою ціною, – підкреслює він, – доводиться людині платити за своє знання: ціною душі своєї і безсмертя її» [1, 215]. Це не проповідь, не повчання, це результат пізнання і глибокого переконання, що людина мусить «врятувати свою душу; виплекати в собі любов» [1, 215], щоб не перетворитися у «мідь дзвенячу», у покірне знаряддя влади. Замислюючись над тріадою *тілесне – душевне – духовне*, Юрій Клен наголошує на останньому, передбачає, що його реалізація поліпшила б міжнародні відносини: «Якщо християнські заповіді визнавались принаймні теоретично у взаємовідносинах окремих людей, то у взаєминах народів їхнє не те, що застосування, а навіть теоретичне визнання вважалося за безглуздзя й романтичну мрію недолугих пацифістів» [1, 217].

У полюсах Захід – Схід¹ письменник шукає точки дотику, перетину, можливості співіснування, трактує опозицію як початок і кінець усього суцього. У творі немає місця особистісним аспектам, немає активного персонажа. Це твір заглибленого у загальнолюдські проблеми поета: тут домінує самовираження від імені колективного «ми», в якому індивідуальне «я» емігранта злите з колективним і виражає позицію національно свідомих кіл, котрі прагнули рятувати насамперед свою душу. Від загального до окремого – таким шляхом увиразнювалася думка про єдність індивідуального і загальнолюдського, зв'язок усього суцього у світі.

Звернення Юрія Клена до Біблії обумовлене прагненням співвіднести свої міркування з загальнолюдськими, потребою переконувати у доцільності вироблених людством норм. «Підневільний народ прагне від свого митця Слова, гідного Святого Письма, – вважає І.Бетко, – і митець знаходить це Слово передусім у Святому Письмі, пропустивши його через власний внутрішній світ» [2, 144]. До осмислення біблійних колізій, заповідей письменник ішов поступово: ще його ранні російськомовні сонети «Книга Бытия», «Христос» засвідчували інтерес до цієї теми, яка знайшла реалізацію як у його поезії, так і у прозі, у всьому розмаїтті освоєваних автором жанрів. Розмірковуючи над двоїстістю людської природи, письменник застерігав, попереджав, тобто актуалізував життєвий досвід, знаходив усе нові і нові аргументи, щоб підтвердити правомірність суджень. У його роздумах проблеми окремого індивіда поставали невіддільними від національних і загальнолюдських.

Новела «Чудо Воскресіння» зображує відчуття незримої присутності Всевишнього, передчуття розмови з ним, відкриття для себе інших орієнтирів у житті, вищого сенсу буття. «Оповіді євангелістів, – наголошує А.Нямцу, – рясніють повідомленнями про

¹ Захід, як відзначав митрополит Іларіон, став «недобрим місцем, місцем вічної темряви й адом», «схід – це блаженна сторона, де вічна весна, вічне світло й тепло» (Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу.- К., 1992. – С.27).

численні чудеса, які творив у різні періоди своїх мандрівок Ісус Христос» [3, 106]. Юрій Клен зображує Його у складному і суперечливому оточенні, коли Він демонструє свою божественну силу, своїми діями доводить перемогу добра над злом. Мотив чуда співвідноситься автором з земними дивами, з перетворенням гидкого хробака в чарівного метелика. Подібні несподівані метаморфози – не лише засіб переконання у можливості чудес, а й вияв зачудування земним світом. «А якби йому, хробакові, показати метелика, чи пізнав би він себе у тому крилатому створінні...» [1, 213]. Це, власне, авторські роздуми про людську душу, земне і небесне, сакральне і профанне.

У новелі «Чудо Воскресіння» Христос зображується садівником, що обходить сад, подорожнім, котрий пропагує ідеї розп'ятого, великим страдником, котрий терпить муки. Ставленням до інших Він наче запрограмовує ставлення до Себе. Множинність, багатогранність виявів – знак Його всюдиприсутності, всевидющості, а трикратна поява (перед Марією Магдалиною, учнями, Хомою) – завершеності, абсолютного ступеня вияву. Це художня інтерпретація земного життя Христа. Новозавітні колізії у прозі Юрія Клена постають у двох планах: у зображенні здійснених Ісусом див та протиставленні їх жорстоким реаліям доби. Для втілення свого задуму письменник шукав адекватну форму, обумовлену біблійними аналогіями, ремінісценціями, алюзіями, намагався переконувати наочними прикладами.

Для творів Юрія Клена характерні високий рівень заглиблення в першоджерело, прагнення відтворити дух оригіналу, розкрити гуманістичну суть віровчення: «Люби свого ближнього, як самого себе». Процес художнього освоєння Книги Книг здійснювався ним на різних рівнях: тематики, образності, стилістики. Письменник не закликав і не проповідував, а шукав, розмірковував, розраховуючи на емоційне сприйняття.

Українськість Юрія Клена виразно виявилася в нарисі «Крізь Великодні минулі...», що починається зворушливим: «Ні в одній країні, мабуть, Великдень не святкувалося так урочисто, як у нас в Україні» [1, 203]. Повернення, пригадування попередніх великодніх свят – це відтворення етапів української історії. Крізь великодні минулі просвічуються етапи життя країни, відтворюються перипетії особистого життя: безжурного дитинства, студентського побуту у золотоверхому Києві, заслання на Архангельщині, войовничої антирелігійної пропаганди, що не змогла, проте, витравити віри. Після тривалих переконувальних у тому, що «віра є забобон», достатньо було митрополитові лише промовити: «Христос воскрес!», як натовп відповів йому багатоголосим: «Воістину воскрес!» Такими непередбачуваними виявилися наслідки антирелігійної пропаганди, таким несподіваним фінал твору, що будувався на послідовності сильних переживань автора, чие особистісне сприйняття виявлялося визначальним. Прийом ретроспекції дозволяв письменнику розширити часові (від дитячих вражень – до піку антирелігійної боротьби) і просторові (Волинь – Київ – Архангельщина – Баришівка – і знову Київ) межі твору.

Письменник відчував себе не громадянином конкретної країни, а Всесвіту, тому й розмірковував про співвіднесеність небесної і земної сфер, замислювався над взаємозумовленістю у світі. Характерний у цьому плані діалог архангелів про людину – безпорадну і сильну, гріховну і величну, кволу і могутню у своїй перетворювальній спроможності: «Чи ж не дивно, що одна тільки людина з усіх Господом створених істот знає, що судилося їй вмерти, що їй одній притаманне стремління мінятися, вдосконалюватися, з падінь і злетів творячи життя своє...» [1, 60-61]. Неспівмірність небесного і земного, божественного і людського, духовного і тілесного постає досить виразно.

Оповідання «Пригоди архангела Рафаїла» (1947) відзначається уже напруженим сюжетом, свідчить про уміння автора приковувати увагу читача до проблем людського існування у нелюдських умовах, гріховності і спокути. Щоб збагнути людей, архангел Рафаїл увійшов у плоть Андрона Лукича Вертопраха – рахівника державного банку, став, по суті, його ангелом-охоронцем. Висока духовність, втілена у людській плоті, неминуче постає перед земними спокусами, життєвими випробуваннями. Як у цих умовах уникнути спід-

лення, не піддатися спокусі помсти? Чи людина фатально приречена на помилки і гріхопадіння? Як не намагався Рафаїл-Андрон подолати гріховність людського буття, не змізернити у життєвих випробуваннях, проте мимоволі відчував, як обставини все міцніше захоплювали його у свій вир. Коли мова йшла про його сподівання чи побоювання, хід подій виявлявся йому непідвладним. Навіть Рафаїл, «звувивши межі своєї архангелової свідомості до тісного жаб'ячого виднокругу не дуже мудрої людини, почував себе, мов той каліка, що не може користуватися ногами, які скрізь його носили» [1, 74]. Невблаганні події вриваються у його життя і змушують не стільки діяти, скільки викручуватися. Його щирі зізнання про побратимів-архангелів, радше схожі на вияви божевілля, ніж на розповідь про реальні події, призводили до арештів усіх Гаврилових, Гаврилюків і т.п. Треба віддати належне сміливості автора, котрий слугу Божого спустив з едему на грішну землю, показавши його в умовах радянської дійсності, зображеної як панування Антихриста, як справжнє пекло. Опозиції *небо – земля, рай – пекло, світло – темрява, верх – низ* підкреслювали не досяжність щастя, одвічну людську тугу за мрією. Напружена сюжетна колізія змушувала замислюватися над тим, чи спроможна людина перебороти обставини, зберегти свою божественну сутність у нелюдських умовах.

Суд, який приснився Рафаїлові, – це вияв його нечистого сумління, усвідомлення того, що він (хоч і несвідомо) завдав страждань іншим. Це невблаганний суд, під час якого обвинувачем і підсудним постає, власне, одна особа, котра не визнає ніяких пом'якшувальних обставин. Разом з тим виникає питання: якщо вже архангел у людській подобі не може собі дати ради, то як має почуватися звичайна рядова людина у цих перипетіях. Чи здатна вона витримати цей іспит? У чому її призначення? «Ідея «особистого покликання», – стверджує С.Пригодій, – була рівною мірою притаманна... і українським протестантам і православним» [4, 51], котрі сприймали людину крізь призму суперечностей.

Юрій Клен не пародіює архангелів, не знущається над церковними святощами, як це було прийнято в радянській літературі, він зближує різні сфери – горню і земну, продовжує релігійно-містичну традицію в художньому освоєнні біблійної тематики. Апокаліптичні візії не нагнітаються, адже автор прагне лише застерегти, попередити, бо людина сама вільна вибирати між добром і злом, сама мусить дбати про своє духовне очищення, сама повинна «крізь темряву торувати ту дорогу, що йде вгору». Рятунком для неї має стати «беззастережний ідеалізм, пристрасна зброя добра» [5, 6-7]

Юрій Клен багато уваги приділяє передчуттям: його герої замислюються над таємничою волею, що керує світом, прагнуть зрозуміти своє призначення і слідувати йому, відчують силу провидіння. Так, героїня оповідання «Акація», пройнята почуттям відповідальності за життя своєї майбутньої дитини, під впливом лихих передчуттів залишає пароплав перед початком пожежі, тобто інтуїтивно передчуває загрозу. Автор зосереджує увагу на послідовності сильних переживань Ганни, котра то згадує своє недавнє минуле, то розмірковує над незабгненністю людської долі, то прислухається до пульсу нового життя в ній («Якими дивними шляхами, – думала вона, – веде нас доля. Отой хлопець, що ось ворухнувся (а це неодмінно буде хлопець, і назве вона його Василем), задовго заки йому народитися, почав регулювати її життя і диктувати свою волю...»). Під впливом зовнішніх імпульсів героїня переживає стан крайнього нервового збудження, так ніби «три дні її без перерви електризувала якась страшна, безжалісна машина, пропускаючи струм крізь усі її нерви» [1, 28]. Схильна до рефлексій, самонавіювання, вона розкривається не стільки в дії, скільки у самозаглибленні у свої відчуття. Тому дія в творі розвивається повільно: героїня згадує, сприймає навколишній світ, розмірковує і лише збирається їхати, проте так і не наважується. І в цьому виявляється вищий сенс, адже її передчуття були не марними.

Завдяки пригадуванню своєї першої зустрічі з майбутнім чоловіком Ганна заново переживає найщасливіші хвилини свого життя, що так раптово змінилося з його появою: «Почалася справжня епопея її юності з човновими гулянками по Дніпру, поїздками на Чо-

рторий і до Межигір'я, нічними ескападами в невідоме, щасливими блуканнями в Голосівському лісі і сидінням над тихим плесом Китаївського озера» [1, 13]. Пригадування стає способом зображення подій особистого життя, тих художніх реалій, в яких героїня «живе». Проте оповідання написано від третьої особи однини, тобто витримане в епічній манері, і свідчить про вміння автора ховатися за лапгунками персонажа, відчувати його стан. Є.Маланюк не випадково підкреслював уміння письменника «творити постаті», «бачити фабульну перспективу», відчувати долі та призначення дійових осіб.

У несподіваних життєвих перипетіях, у які потрапляють персонажі Юрія Клена, вбачається нерідко вищий сенс: Антось Кшетуський – не пара, скажімо, Оксані з оповідання «Яблука», тому поява Антона Перебийноса в її садку – закономірність, обумовлена потребою виправити цю невідповідність. Мотив несподіванки суттєво змінює ситуацію, «перевертає» планований перебіг подій: Оксана, зіставивши негідну поведінку свого коханого і лицарську незнайомця, віддає перевагу останньому і добровільно погоджується на шлюб з ним. Антін Перебийніс, хоч і готовий за честь і гідність змагатися навіть з вовчою зграєю, проте під впливом дівочої вроди і сліз блискавично змінює рішення: замість вірної смерті обирає вінчання з тією, котру бачив уперше. І хоч планувати чи вирішувати суб'єкти дії можуть, здавалось би, самі, але зображена у творі колізія переконує, що і на ці дії героїв мають вплив зовнішні чинники, які корегують чи змінюють передбачуване.

Елементи несподіванки виявляються і у новелі «Медальйон», що відзначається драматично напруженим сюжетом, загадковістю долі героїв. Андрій Гармаш, наприклад, врятувавши княгиню з донькою, міг би розраховувати на велику винагороду, проте він навіть не думає про це, не піддається спокусі затишного життя, а прагне пізнати світ. І саме жадоба незвіданого, усвідомлена життєва позиція змушує його залишити лікарню, де він мав і добрий харч, і догляд, і затишок. Тепер, не маючи власної хати, він «володів усіма байраками, чагарниками і хуторами, що траплялися на його дорозі» [1, 99].

У творі виділяються дві сюжетні лінії, що розвиваються паралельно: перипетії мандрівного життя Андрія та викликані його вчинком добродіяння княгині Сангушко, котра щедро наділяла убогих, утримувала притулки для калік. На розвиток сюжету впливає мотив омани: княгиня на підставі знайденого нею у мертвого Йосипа Барика медальйона вважає його рятівником своєї доньки. Той медальйон, який мав би відкрити вбивці шлях у майбутнє, раптом призвів до його несподіваної смерті: «Усвідомив у раптового переляку, що ланцюжок обірвався, і медальйон покотився на піскувату дорогу, за мить він потрапить під колеса або під копита коней, – медальйон, що був талісманом, який відімкне двері до скарбниці, яка криє у собі гори невидимих ще для ока самоцвітів...» [1, 103-104]. Під час спроби врятувати цей талісман Барика загинув – і це сприймається як закономірна відплата за усі його злодіяння. Таким чином, неадекватна вчиненому винагороду дістанеться все-таки не вбивці, а його дітям, котрі не можуть відповідати за злочини батька. Правда, про це княгиня ніколи не дізнається, адже і рятівник, і його вбивця мертві. Автор не намагається замість хибної версії подати нову інтерпретацію подій, бо зло і так виявилось покаранням.

У новелі відчутна багатозначність авторської позиції, яка не нав'язується читачеві, а природно виявляється у реакції персонажів. Лише наостанку письменник не втримується, щоб не підсумувати: «У великій книзі Долі, де записано рахунок кожного із земнородних, золотим пером архангел занотував ще одне велике сальдо на користь княгині Сангушко» [1, 104-105]. У цьому описі відчутне його схвалення благодіянь героїні, котра послідовно дотримувалася біблійних заповідей, завжди злу протиставляла «зброю добра».

Звернення уже відомих поетів до прози – явище не поодиноке, а для представників Празької поетичної школи, можна сказати, навіть характеристичне: «Або-або...» О.Теліги, «Людина покірна», «Останній пророк» Л.Мосендза, «Нотатник», «Козаки в Московії» Ю.Липи, «Не той козак, хто поборов, а той, хто вивернеться...» Г.Мазуренко

та ін. Ці епічні спроби обумовлені не лише пошуками нового амплуа, а й нового шабля розвитку. Бурхливий час потребував невідкладної реакції, яка могла б виявитися на-самперед у ліриці, адже епос передбачав певну дистанцію. Тому «пражани», уже маючи певний життєвий досвід, прагнули апробувати свої сили у прозі. При цьому закономірно виникало питання про те, як оцінювати її: як прозу прозаїків чи як прозу поетів.

На картинах Юрія Клена, у центрі яких рефлектує особистість, позначилися, безперечно, поетичні прийоми організації художнього тексту. У деяких з них, як, скажімо, у «Міді звенящей», зображальний план підпорядковувався плану вираження, епічне ставало основою ліричного. Проте оповідання «Яблука», «Медальйон», «Акація» свідчили про вміння автора побудувати напружений сюжет, сховатися за лаштунками своїх персонажів, котрі діють не з авторського примусу, а згідно з логікою розвитку характеру. Отже, письменник дав зразки справжньої прози. Тому можна погодитися з Є.Маланюком, котрий підкреслював: «Це є проза майже прозаїка. І, коли б ми не знали, що Юрій Клен був поетом, коли б не знали автора, ми могли б говорити про нового в нашій літературі прозаїка, прозаїка справжнього» [6, 7].

РЕЗЮМЕ

Статья «Проза поэта или проза прозаика: Модусы сближения» представляет собой первую в украинском литературоведении попытку проанализировать изданные в Канаде рассказы и зарисовки Освальда Бургардта, известного под псевдонимом Юрий Клен. Предметом анализа стали ещё не опубликованные в Украине произведения, написанные писателем в последние годы жизни. Автор прослеживает тенденции, сказавшиеся на прозе уже известного поэта, определяет художественные особенности произведений, отмечает умение писателя создавать характеры.

SUMMARY

The article "The prose of poet or the prose of writer: the connection in the modi" is the first attempt to analyze Oswald Burgardt's stories, published in Canada, in Ukrainian literary theory. The stories are written by Oswald Burgardt, who is known as Yuriy Klen. The object of analysis is the works which haven't been published in Ukraine yet. Mentioned works were written in last years of writer's life. The author of the article shows the tendencies of famous poet's prose, determines artistic peculiarities of works, admits writer's talent to create characters.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Клен Юрій. Твори. – Торонто: фундація ім. Юрія Клена, 1960. – Т.3.
2. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – початку XX століття. – Зелена Гура – Київ, 1999.
3. Нямцу А. Фантастические парадоксы человеческого мира.- Черновцы, 1998.
4. Пригодій С. Українська філософія серця та американський трансценденталізм. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002.
5. Орест М. Заповіти Юрія Клена // Орлик.- 1948.- Ч.2.
6. Маланюк Є. Передмова // Клен Юрій. Твори. – Торонто: фундація ім. Юрія Клена, 1960. – Т.3. – С.5-8.

Надійшла до редакції 10.09.2002 р.

УДК 82.02 : 82-1 «19»

СЛОВО И ТЕЛО: РАЗВИТИЕ АКМЕИСТИЧЕСКОЙ ПОЭТИКИ ТЕЛЕСНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ И. БРОДСКОГО

Т.А.Пахарева

В случае Ахматовой и Мандельштама можно говорить, что «телесность» с ее деформациями в их поэзии является одной из существенных форм художественного воплощения категории историзма. В их художественном мире, как представляется, воплотилось то различие между Серебряным и собственно XX-ым веком, о котором говорит Пастернак в финале «Доктора Живаго»: «Так было уже несколько раз в истории. Задуманное идеально, возвышенно, – грубело, овеществлялось... Возьми ты это блоковское: «Мы, дети страшных лет России», и сразу увидишь различие эпох. Когда Блок говорил это, это надо было понимать в переносном смысле, фигурально. И дети были не дети, а сыны, детища, интеллигенция, и страхи были не страшны, а провиденциальны, апокалиптически, а это разные вещи. А теперь все переносное стало буквальным, и дети – дети, и страхи страшны, вот в чем разница» [1]. Мужественная «тяга к историческому бытию» в акмеизме обусловила отражение в его поэтике того состояния мира после катастрофы, которое является определяющим для XX столетия. Посткатастрофическая раздробленность мира, хрупкость и незакрепленность человека в нем обеспечивают в акмеизме особый статус категории телесности. Тактильный контакт с миром в постапокалиптическом бытии – точечный, фрагментарный – это один из немногих оставшихся путей фиксирования образа мира. Устоявшейся его картины нет, поэтому и в существовании собственной жизни, и в существовании мира можно убедиться только плотью. И в этом смысле, помимо прочих, Мандельштам и говорит, что слово есть «плоть деятельная, разрешающаяся в событие» [2]. Плоть в позднеакмеистической системе ценностей обретает статус доказательства бытия, которое теперь отнюдь не самоочевидно (ср., например, ахматовское ощущение своей вычеркнутости из мира в течение десятилетий и выработавшуюся в связи с ним точку зрения «почти...залетейской тени»). При этом катастрофический характер этого бытия часто передается языком именно телесных образов (см., например, такие стихи Мандельштама, как «За гремучую доблесть грядущих веков...», «Мастерица виноватых взоров...», «Голубые глаза и горячая лобная кость...» и др.). На смену «красоте бестелесной» символизма акмеизм привносит в русскую поэзию не столько «красоту телесную», сколько телесный код, работающий, по преимуществу, не в эротическом, а в историческом контексте. Плоть терзаемая, плоть исчезающая, «плоть, почти что ставшая духом», плоть затравленного животного – все эти образы «вопиющей телесности» и создают у акмеистов материю «настоящего Двадцатого Века», прямо предвосхищая современные исследования в области «феноменологии плоти» [3].

И в разработке категории телесности и – шире – вещиности в связи с проблематикой времени и бытия в истории И. Бродский вполне подтверждает свою репутацию завершителя акмеистической традиции. О значимости понятия «вещь» в мире Бродского говорят все его исследователи [4]. В целом в семантике вещи у Бродского исследователями выделяется неизменность вещи, делающая вещь неким материальным знаком вечности, а также выделяется ряд оппозиций, в которые вписана вещь в художественном мире Бродского (вещь – пространство; вещь – слово). Ю.М. и М.Ю.Лотманами указывается и на связь вещиности в поэзии Бродского с вещиностью акмеистов [5]. Не обойдена вниманием исследователей и категория телесности у Бродского. На прямую генетическую связь с Мандельштамом таких телесных образов Бродского, как позво-

ночник (причем в контексте темы времени, века), рот, гортань, указывает А.Ранчин [6]; о физиологичности поэтики Бродского и о таких значимых в его индивидуальной мифологии телесных метафорах, как метафора воспаленного горла, пишет Л.Баткин [7]; обилие у Бродского образов отдельных частей тела В.Полухина связывает с эволюцией Бродского «к типу имперсонального поэта» [8]. Однако нас интересует сейчас наличие или отсутствие общего в телесной образности у Бродского и акмеистов в контексте мотива деформирующей работы времени.

У молодого Бродского можно найти, пожалуй, больше сходства с акмеистами (и особенно с Мандельштамом) в реализации принципа деформации, чем у Бродского позднего. В частности, отношения с современностью, эпохой и воплощающим ее социумом у молодого Бродского описываются часто именно в терминах поэтики деформаций:

Двадцать шесть лет непрерывной тряски,
рытья по карманам, судейской таски,
ученья строить Закону глазки,
изображать немого.

.....
Я не знаю, в чью пользу сальдо.
Мое существование парадоксально.
Я делаю из эпохи сальто.
Извините меня за резвость! [9]

Процитированные фрагменты из «Речи о пролитом молоке» содержат достаточно полный перечень метафор деформаций – пластической (конвульсивная «тряска»), мимической (гримаса в ходе попыток «строить Закону глазки»), речевой («изображать немого»). Результатом этой череды деформирующих воздействий становится также динамическая реакция «выпрыгивания» из эпохи, «резвость» которой подчеркнута самим автором, тем самым фиксирующим читательское внимание именно на динамическом, «телесном» аспекте взаимодействия с эпохой и социумом. Аналогичной конвульсивностью отмечен и ряд образов взаимодействия со временем в стихах Мандельштама: от «страха» и «сдвига» в «Грифельной оде» до знаменитого «прыжка» и «переогромленности» в «Стансах». Использует Бродский и мандельштамовское определение «удушьем» из «Стансов» – в стихотворении «Я всегда твердил, что судьба – игра...»:

Гражданин второсортной эпохи, гордо
признаю я товаром второго сорта
свои лучшие мысли, и дням грядущим
я дарю их как опыт борьбы с удушьем (т.2, с.276-277).

При этом заметим, что определение «гражданин второсортной эпохи» явственно звучит отголоском «человека эпохи Москвошвея». Интересно и другое совпадение Бродского с Мандельштамом в реализации принципа деформации. Историческая деформация, которую испытывает на себе человек, у обоих может быть представлена как видовая мутация. Готовность Мандельштама занять «на подвижной лестнице Ламарка... последнюю ступень» [10] прямо пропорциональна историческому состоянию, в котором «наступает глухота паучья» – или, как сказано в «Концерте на вокзале», «нельзя дышать, и твердь кишит червями» [11]. У Бродского подобная деформация на уровне перемены вида, некоей эволюционной метаморфозы связывается с опытом «перемены империи» – в «Колыбельной Трескового мыса»:

Перемена империи связана с гулом слов,
.....
с затвердевающим под орех
мозгом. Вообще из всех
внутренностей только одни глаза
сохраняют свою студенистость. Ибо
перемена империи связана с взглядом за
море... (т.2. с.357-358).

Пределом этих «физиологических» изменений и становится видовая деформация:

Человек выживает, как финн на песке: она
уползает в кусты и, встав на кривые ноги,
уходит, как от пера – строка,
в недра материка (т.2, с.361).

Резюмируется характер деформирующих воздействий истории, пожалуй, с наибольшей прямоотой в «Кентаврах 1»: «...в конце концов, катастрофа – // то, в результате чего трудно не измениться» (т.3, с.103). В поэзии позднего Бродского принцип деформации сохраняется, но его носителем становится не столько эпоха (хотя воздействие «эры по кличке фин // де съекль» не сбрасывается со счетов), сколько время как таковое, и главной деформацией становится старение (с ним связан и мотив руин, и мотив «окостенения», приближения к состоянию неподвижности, твердости, неодушевленности). Несколько явных переключек с Мандельштамом (прежде всего, с его «Холодок щекочет темя...» и строками из «Нашедшего подкову» – «время срезает меня, как монету») можно без труда найти и здесь, однако в целом такой поворот темы времени вписывает и стихи Мандельштама, и стихи Бродского с аналогичным звучанием в широкий контекст мировой поэзии, где разрушительная работа времени является одним из наиболее традиционных мотивов. Более специфично принцип деформации реализован у Бродского в теме любви. Античная традиция сопряжения любви с болезнью, безумием и, наконец, со смертью (то есть, по сути, с деформацией в самом широком смысле) находит в его любовных стихах новое воплощение в целой веренице телесных образов. Как и изгнание, любовь в стихах Бродского предстает прежде всего физически преображающей человека силой – в равной мере могущей быть и силой творения, и силой уничтожения. «Гладь» тела в «Натюрморте», например, одинаково «преображается» и визитом женщины, и визитом смерти. В любви, как в смерти или в прохождении через катастрофу, человек превращается у Бродского в сугубо «страдательную» величину. Это тот редкий для Бродского случай, когда герой «переводит» действие не из пассива в актив (как в «Я входил вместо дикого зверя в клетку...»), на перевод пассива в актив в котором указала В.Полухина [12]), а наоборот. Герой может стать безвольной «тенью» любимой женщины, не имеющей собственных черт и собственной воли:

Я взбиваю подушку мычащим «ты»
за морями, которым конца и края,
в темноте всем телом твои черты,
как безумное зеркало повторяя (т.2, с.397).

Здесь буквальная материализация состояния «потерянности» героя в разлуке с любимой женщиной распространена не только на его «физическую оболочку», превращенную в двойника, в «безумное зеркало» Ее, но даже на речь, которая оказывается представлена одним лишь почти нечленораздельным «мычащим «ты»». Слово и тело, плоть испытывают, таким образом, сходную деформацию и делят общую судьбу.

Этот мотив общности участи слова (речи) и плоти в более явственном виде и тоже в пределах любовной темы звучит в другом стихотворении Бродского – «То не Муза воды набирает в рот...». Чаще всего оно цитируется исследователями творчества Бродского из-за своего знаменитого финального «автопортрета»:

Навсегда расстаемся с тобой, дружок.
Нарисуй на бумаге простой кружок.
Это буду я: ничего внутри.
Посмотри на него – и потом сотри (т.3, с.12).

Конечно, в этих строках с редкой убедительностью прозвучал один из лейтмотивов Бродского – лейтмотив пустоты [13]. Но в данном стихотворении полная аннигиляция героя в финале лирического сюжета – это, прежде всего, следствие разворачивания именно этого сюжета – сюжета о непоправимой потере любви. Как и большинство лю-

бовных стихотворений Бродского, это стихотворение буквально пронизано телесной образностью. Не будет преувеличением сказать, что именно телесный код здесь становится ключевым, поскольку через него прочитывается не только лирический сюжет в целом, но и все его главные составляющие. При этом едва ли не главной такой составляющей становится мотив, о котором говорилось выше, – мотив общности участи слова и его носителя, его субъекта. Как смерть в виде «простой лисы» «не разбирает, где кровь, где тенор» (т.3, с.20), так и горе бесповоротной разлуки разит в равной степени и героя, и его слово. Этот параллелизм участи слова и его носителя воплощен в сюжетном параллелизме, где метафоры телесных деформаций устойчиво сопровождаются метафорами деформаций слова. Так, в первых двух строфах этот параллелизм дан с особенно четкой симметричностью: образу онемевшей Музы в первой строфе соответствует телесный образ груди, придавленной «паровым катком»; метафоре уничтоженных, исчезнувших слов, которым, как сгоревшим поленьям, уже не воскреснуть, – метафора деформированного тоской лица, которое «глазами по наволочке... растекается, как по сковороде яйцо». При этом, условно говоря, «лингвистическая» и «физиологическая» природа сливаются воедино в стилистически рискованной метафоре: «И не встать ни раком, ни так словам», где в равной мере прочитывается и фигура «фрака literalного» – палиндрома, и имеющая соответственное просторечное обозначение телесная поза. Дальше, в третьей строфе, метафора рыбой сырой губы, хватающей плоть, как воздух, вновь представляет акты дыхания-говорения-поедания-поцелуя в их нерасторжимости: «точно рыба – воздух, сырой губой // я хватал что было тогда тобой». В следующей строфе эта метафора «заглатывания», «хватания ртом» продолжается и перемещается из контекста любви в контекст жертвы и гибели: «наглотался б в лесах за тебя свинцу»; заданный же в предыдущей строфе образ рыбы и имплицитно – воды (еще раньше появившейся в образе набравшей воды в рот Музы) – соответственно эволюционирует в метафору тонущего и всплывающего («воскресающего»), «как не смог «Варяг»», героя. Невозможность реализации этого чудесного воскресения любви тоже проговорена в следующей строфе с помощью все того же телесного ряда образов – «седины стыдно молвить где», «длинных жил», которые уже обескровлены, – и настолько же безжизненных мыслей, что «мертвых кустов кривей». Этот скептический поворот лирического сюжета, в центре которого поставлен мотив старения как знака бесповоротности произошедшего, вновь воспроизводит, таким образом, параллелизм состояний телесных и ментальных, связанных со словом. «Простой кружок», которым оборачивается герой под рукой любимой (последняя и главная «деформация» – конечное состояние героя становится результатом буквальных действий ее руки: «нарисуй... и потом сотри»), воплощает в равной мере «нулевую» степень существования и героя, и его слова – «простой кружок» на воде, набранной в рот Музой. По ходу дела заметим, что в этом стихотворении представлен характерный для образности Бродского инвертированный образ – образ рыбы, обитающей на суше. Как знаковый, этот образ был разработан в «Колыбельной Трескового мыса» и, как было показано выше, вошел в ряд метафорических воплощений принципа деформации. В «То не Муза воды набирает в рот...» подобная инверсия тоже прочитывается. Всем контекстом стихотворения задается гибельная семантика воды (мотив немоты в воде, мотив затонувшего корабля); жадность же глотания воздуха рыбьим ртом в контексте третьей строфы наполняется смыслом не удушья, как должно было бы быть, а наоборот, жадного насыщения воздухом-плотью. Образ рыбы, жадно хватающей ртом этот воздух-плоть, как метафора любовной жажды, интересен не только тем, что представляет яркий пример воплощения в образности Бродского принципа деформации, но и тем, что выводит к мандельштамовскому контексту данного стихотворения – к «Мастерице виноватых взоров»: «Их, бесшумно охающих ртами, // Полухлебом плоти накорми» [14]. Как и у Бродского, у Мандельштама здесь основные функции возложены на телесные образы; основная «среда»,

в которой разворачивается сюжет о гибельной любви, – вода; есть и мотив гибели слова («не звучит утопленница-речь»), и мотив жертвы во имя любимой, готовность к которой у обоих поэтов выражена с помощью формулы «за тебя» («наглотаюсь в лесах за тебя свинцу» у Бродского; «за тебя кривой воды напьюсь» у Мандельштама). На этом фоне в стихотворении Бродского мандельштамовскими интонациями начинают отдавать многие фрагменты: это и любимый, почти «тотемный» для Мандельштама эпитет «кривой», и обращение «друзок», в общем интонационном строе последних двух строф стихотворения Бродского прочитывающееся отголоском «Куда как страшно нам с тобой...». Мандельштамовское стихотворение оканчивается интонацией мягко элегической: «А мог бы... Да, видно, нельзя никак...», и она же воспроизведена и у Бродского: «Я бы всплыл пред тобой... Но, видать, не судьба...».

Таким образом, и технология использования телесных образов, и в большой степени сам состав телесных метафор у Бродского существенно совпадает с мандельштамовским и отчасти ахматовским телесным кодом (в связи с Ахматовой у Бродского в его телесной метафорике нужно было бы рассматривать мотив окаменения и вообще трансформации живого в неживое. И ахматовский мотив окаменения, реализованный, прежде всего, в «Лотовой жене» и «Реквиеме», и существенная в ее художественном мире оппозиция «живое/неживое», конечно, учтены в поэтике сходных мотивов у Бродского). Однако, это сходство в воплощении категории телесности у акмеистов и Бродского реализовано на фоне существенного отличия их общемировоззренческих позиций. Там, где у Мандельштама все же возникает «Мария, – гибнущим подмога», у Бродского такого спасения не предвидится. Вместо спасительной «Марии» есть только «друзок», последней милостью от руки которого будет стирающий жест. Ахматова уже обронила в одном из стихотворений, что «кровью пахнет только кровь». Но она же не сомневалась и в том, что «Господь сохраняет все». Классическая перспектива вечности и преодоления смерти была выстроена и в ее, и в мандельштамовской поэзии («Цветы бессмертны, небо целокупно, // И все, что будет, – только обещанье»). Бродский снимает эту перспективу и вместо нее говорит об «апофеозе частиц» как единственном «обещанье» такого рода. Эта безнадежность, в которой кровь, пахнущая «только кровью», никогда не претворится в вино, и делает Бродского, по мнению О.Седаковой, «классическим выразителем неклассического состояния» [15]. Язык же, на котором выражается это состояние, во многом сохраняет общность с ахматовско-мандельштамовским. В этом смысле отчасти можно согласиться с мнением Ю. и М. Лотманов о том, что «поэзия Бродского антиакмеистична: она есть отрицание акмеизма А. Ахматовой и О. Мандельштама на языке Ахматовой и Мандельштама» [16].

Вместе с тем нужно заметить, что феномен отрицания какой-либо школы на ее же языке предполагает такую семантическую гибкость языка, этой школой выработанного, что заслуживает особого внимания. Очевидно, что речь может идти об итоговом состоянии некоей поэтики, развившейся до стадии самоотрицания. Очевидно в таком случае и то, что констатируемое всеми исследователями «притяжение-отталкивание» Бродского от акмеистов – это не только особенность его индивидуальной поэтики, но и объективный показатель состояния семантической поэтики в целом, на современном этапе проходящей через завершающую стадию самоотрицания.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто зміст категорії тілесності в пізній творчості акмеїстів у зв'язку цієї категорії з історизмом акмеїстичного художнього світосприйняття. Творчість Бродського тлумачиться як продовження цієї традиції, сповнене не тільки спадковості, але й внутрішньої полеміки з попередниками.

SUMMARY

In the article the flesh images in acmeists and Brodsky's poetry are analyzed in context of acmeistical historicity. Brodsky is qualified as the heritor and opponent of acmeism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Пастернак Б. Соч.: В 5 т. – М., 1990. – Т.3. – С.510.
2. Мандельштам О. Соч.: В 2-х т. – М., 1990. – Т.2 – С. 176.
3. См., в частности: Ямпольский М. Демон и лабиринт (Диаграммы, деформации, мимесис). – М., 1996; Нанси Ж.-Л. Corpus. – М., 1999; Подорога В. Феноменология тела. – М., 1995.
4. См. об этом: Лотман Ю.М., Лотман М.Ю. Между вещью и пустотой (Из наблюдений над поэтикой сборника Иосифа Бродского «Урания») // Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. – СПб., 1996. – С. 731-746; Ранчин А. «На пиру Мнемозины»: Интертексты Бродского. – М., 2001; Ставицкий А. Вещь как миф в текстах И.Бродского // Иосиф Бродский и мир. Метафизика. Античность. Современность. – СПб., 2000. – С.65-72.
5. Лотман Ю.М. Указ. соч. – С.731-732.
6. Ранчин А. Указ. соч. – С. 44, 115.
7. Баткин Л. Тридцать третья буква: Заметки читателя на полях стихов Иосифа Бродского. – М., 1996. – С. 55, 265-268.
8. Полухина В. Поэтический автопортрет Бродского // Иосиф Бродский: творчество, личность, судьба. Итоги трех конференций. – СПб., 1998. – С.147.
9. Бродский И. Сочинения: В 4-х т. – СПб., «Пушкинский фонд», 1992-1995. – Т.2. – С.28. Далее все цитаты из Бродского приводятся по данному изданию с указанием в скобках тома и страницы.
10. Мандельштам О. Указ. изд. – Т.1. – С.186.
11. Там же. – С.139.
12. «...поэт не только принимает все, что с ним случилось, но и берет на себя даже то, что ему навязали другие. /.../ «[Я] бросил страну, что меня вскормила», а не страна изгнала меня. За этой простой грамматической трансформацией пассива в актив видно немалое усилие воли, продиктованное этикой самоосуждения и смирения» (Полухина В. «Я входил вместо дикого зверя в клетку» // Как работает стихотворение Бродского. Сборник статей. – М., 2002. – С. 137).
13. См. об этом: Служевская И. Поздний Бродский: путешествие в кругу идей // Бродский и мир. Метафизика. Античность. Современность. – СПб., 2000. – С.20; Минаков С. Третье Евангелие от Фомы. Претензии к Господу. Бродский и христианство // Там же, с. 78; Уланов А. Опыт одиночества: И. Бродский // Иосиф Бродский: творчество, личность, судьба. – СПб., 1998. – С.110.
14. Мандельштам О. Указ. изд. – Т.1. – С.209.
15. Седакова О. Кончина Бродского // Седакова О. Проза. – М., 2001. – С.843.
16. Лотман Ю.М. Указ. соч. – С.731.

Надійшла до редакції 14.10.2002 р.

УДК 821.161.1

ФОНТАННЫЙ ДОМ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ “ПОЭМЫ БЕЗ ГЕРОЯ” А.АХМАТОВОЙ

Э.М.Свенцицкая

“Поэма без героя” давно и прочно стала частью “петербургского текста”. Начиная с книги В.М. Жирмунского “Творчество Анны Ахматовой,” множество исследований было посвящено особенностям ее пространственно-временной организации (Е.С.Добин, Р.Д.Тименчик, И.П. Смирнов и др.). Однако о самом эпицентре пространства – Фонтанном Доме – исследователями сказано крайне мало (лишь в работе С.П.Ильева “Петербургские повести Андрея Белого и Анны Ахматовой” и статье Т.Ю.Дашковой “Космогонимизм “Поэмы без героя” А.Ахматовой” отмечается значимость данного топоса) [1, 64; 2, 25] Между тем он не только констатирует художественное единство произведения, создавая его базисные временные структуры. Цель работы – через содержательное наполнение данного топоса понять реализованные и отрефлектированные в нем культурные интенции серебряного века.

Прежде всего нужно сказать о пластичности данного топоса – его границы не зафиксированы строго, а подвижны, его части легко перетекают друг в друга (“А для них расступились стены, / Вспыхнул свет, завыли сирены / И, как купол, вспух потолок”, “Факелы гаснут, потолок опускается. Белый (зеркальный) зал снова делается комнатой автора”). Это пространство пластично до протеизма, так что перевоплощается в иные, внеположные ему топосы (“В то же время в глубине зала, сцены, ада или на вершине гетевского Брокена...”) Зал может быть и сценой, и адом, и наоборот, ад и сцена могут быть залом. Особенность ахматовского “или” (и в этом, и в ряде других примеров) – в отсутствии альтернативности, необходимости выбирать. Здесь действует принцип одновременности, изменчивости, который прилагается к ряду других явлений внутри данного топоса (“Слева – портрет в тени. Одним кажется, что это Колумбина, другим – Донна Анна (из “Шагов Командора)””, “Гавриил или Мефистофель / Твой, красавица, палладин?”, “...и оставив за собой тот свойственный праздничному или похоронному шествию беспорядок...”). Общеизвестно, что русский модернизм эту сущностную переходность и оборотность предметов и явлений доводит до предела, и поэтому здесь они не только содержательно сконцентрированы внутри художественного мира произведения, но и становятся базовой его характеристикой, даваемой извне: “Все двойится и тройится, вплоть до dna шкатулки...” (“Проза о поэме”). Отрефлектирована художественная продуктивность данного принципа, в дальнейшем мы увидим его проблематичность.

Свойства художественного пространства произведения и его базового топоса переходят на само произведение, в результате чего оно начинает мыслиться как отдельное пространство с аналогичными свойствами двойственности и множественности (“Поэма опять двойится...”, “Но когда я слышу, что Поэма и “трагедия совести”, и объяснение, отчего в России произошла революция”, и “Реквием по всей Европе” (голос из зеркала), трагедия искушения и еще невесть что, мне становится страшновато (“Проза”). Более того, сквозь все характеристики поэмы как отдельного пространства просматриваются не только элементы топоса дома (тут, возможно, реализуется старая метафора “поэзия - дом”), но и элементы архитектуры Фонтанного Дома: “Эта поэма – своеобразный бунт вещей. Ольгины вещи, среди которых я долго жила, вдруг потребовали своего места под поэтическим солнцем...”, “Иногда я вижу ее все сквозную, излучающую непонятный свет (похожий на свет белой ночи, когда она светится изнутри), распаиваются неожиданные галереи, ведущие в никуда (“Проза о поэме”)

Способом организации этой пространственности самой материальной данности произведения – слова – является смена шрифтов. Думаю, именно здесь объяснение ахматовского высказывания: “моя поэма стоит между символистами... и футуристами”. Игра шрифтами выглядит вполне футуристической, точнее было бы сказать, что это живопись, растворенная в слове. Но одновременно живопись является способом конкретизации содержания данного слова, внесения в него новых смыслов. Ведь каждый курсив в поэме – это прежде всего выход в другое время, взгляд из другого времени на происходящее в этом топосе (начиная со вступления “Из года сорокового...” и кончая строфой “Сколько гибелей шло к поэту...” и, естественно, послесловием).

Интересно, что наиболее футуристическим выглядит отступление о Госте из будущего – с надписью “Белый зал” по вертикали. Эта надпись необходима не только потому, что объясняет появление Гостя из будущего (“выходит из единого зеркала *traverse la scene* и входит в другое “Балетное либретто”). В прозаической ремарке (начало главы) Белый зеркальный зал был лишь местом действия. Появление его еще раз в той же главе связано с подчеркиванием и вынесением за пределы реальности его звуковой и буквенной стороны – эти буквы уже не указывают на предмет как на свое означаемое, а сами организуют отдельную пространственную структуру, внутри которой развертывается свое действие (“Звук шагов, тех, которых нету...”).

Конечно, футуристической игра со шрифтом только выглядит, на самом деле это именно промежуток между символами и футуризмом, точнее, преодоление того и другого. Как музыка у символистов, так и смена шрифтов у футуристов были, в сущности, способом разъятия семантики слова (пусть даже и с целью поиска неких ее первоэлементов, как у Хлебникова); у Ахматовой же и музыка, и слово нужны для переведения слова в иной план и, наоборот, воссоздания, воссоединения его смысла из равноправных и одновременных оттенков звучания.

Белый зеркальный зал, безусловно, является центральным топосом внутри Фонарного Дома. О зеркальности поэмы исследователи говорили много (В.Я.Виленкин, В.М.Жирмунский, Е.С.Добин, О.А.Седакова, Л.Л.Сауленко), добавлю лишь, что данный топос определяет временную концепция произведения. Зримым становится бег времени, когда все уходит и повторяется вновь, как в зеркале. Восстановленный бег времени – единственный герой поэмы. Здесь действительно и буквально – бег времени через человека, но человек, впуская в себя все признаки и преступления времени, раскручивает его в обратную сторону, заставляет его двигаться вспять.

Топос Фонтанного Дома служит для данного процесса опорой. Ведь это место в пространстве является точкой пересечения различных исторических эпох (и князей Шереметевых, и серебряного века, и жизненного настоящего поэта). Разные времена существуют там одновременно, и эту синхронность поэт органично чувствует, находясь здесь, когда прошлое, связанное с этим местом, наплывает на настоящее и время закручивается, подобно воронке.

Эта воронка – не данность, а результат напряженного и целенаправленного усилия, и в результате взаимного оживляющего переосмысления разных времен получается не замкнутый круг, когда нет выхода из сплошного контрданса повторений, но спираль, в которой каждое из времен восстает в своей неразрушимой сущности.

И прежде всего это время написания произведения – не столько в социально-политическом плане, сколько в плане протекания творческого процесса, отображенного в художественном мире произведения и связанного, опять-таки, с топосом Фонтанного Дома – места пересечения реальности текста с внетекстовой реальностью. Через этот топос история создания произведения становится одним из элементов уже созданного поэтического мира, данным топосом обусловлен их взаимопереход и взаимодействие на границе, исполненной живыми и разнонаправленными связями. Внетекстовая реальность двоятся, распадаясь на жизненную реальность поэта и реальность написания

произведения, которая, войдя в художественный мир через топос, вновь и вновь отзывается в нем (“Все в порядке – лежит поэма...”, “Я пишу для кого-то либретто...” и т.д.). Возникает впечатление одновременности развития событий поэмы и слова о них, жизни и творческого ее осмысления. Форма произведения рождается на наших глазах, приобретая динамический характер, оформляя хаос жизни, который оказывается самоценным из-за своих творческих интенций.

Подчеркну разницу. У символистов жизненная реальность тоже не третируется, но и не является самоценной. Она становится способом усложнения и обогащения реальности поэтической (в пределе это выражено у Брюсова: “Все в жизни лишь средство/ Для яркопечущих стихов”). Жизненная реальность стягивается на художественную и как таковая перестает существовать, приобретая орудийный характер.

У Ахматовой жизненная реальность остается автономной, но не утрачивает связей с порожденной ею художественной реальностью. Она смотрит в нее, как в зеркало, узнавая себя и не узнавая, переструктурируясь в ней, переосмысливаясь. Никакая из этих реальностей не средство для другой, у каждой из них своя цель. Автор – тот, кто живет в них обеих, их не смешивая, не путая (а героиня – Путаница-Психея, и другие герои, появившиеся здесь, – тоже путаники). Судьбой, не выбранной по произволу, а выбирающей поэта, оказывается позиция сопряжения, собрания (но без смешивания) разных судеб и времен, их породивших, трансформации “шума времени” в “бег времени”.

Топос Фонтанного Дома и является в данном случае топосом собрания, фокусом, точкой пересечения отдельных судеб и базовых интенций эпохи.

Мотивация собрания всех (“отказа никто не прислал” – “Балетное либретто”) в одном месте является, во-первых, карнавал, во-вторых – Страшный Суд. Страшный Суд есть не метафора, а реальность. Описаны приготовления (“А для них расступились стены, / Вспыхнул свет, завывали сирены / И, как купол, вспух потолок...”), начало (“Это всплески жесткой беседы, / Когда все все воскресают беды, / И часы все еще не бьют”). И самое главное – о себе поэт говорит: “С той, с какой была когда-то... / До долины Иосафата / Снова встретится не хочу...” Но в пространстве эта встреча явно происходит: “...войду сама я, / Кружевную шаль не снимая...”)

Однако то же место – Фонтанный Дом – является и местом Страшного Суда, и местом карнавала. Это – знамение времени, его релятивности, являющейся безусловным следствием той одновременности, оборотности, переходности, о которой говорилось выше. Более того, с какой-то точки зрения, на Страшный Суд можно посмотреть как на карнавал, а карнавал можно воспринимать как Страшный Суд. Место, где совместились эти противоположности, – дом, где живет поэт, пережив эту двойственность и продолжая ее переживать внутри своего сознания и в поэтическом слове, которое, собственно, констатирует эту двойственность и одновременно ставит ей предел, выявляя ее проблемность. В этом смысле очень лукава формулировка “тени тринадцатого года под видом ряженых”. В карнавале, происходящем в Фонтанном Доме, невозможно четко определить, кто и под чьим видом пришел на карнавал, где сущность и личина, маска и лицо вполне могут меняться местами. Тем более, что все равно, “маска это, череп, лицо ли”: перед лицом гибели у маски и лица общая основа – череп. Смысл карнавала, когда “Этот Фаустом, тот Дон-Жуаном”, когда “Афродиты возникли из пены, / Шевельнулись в стекле Елены,” – не просто воскрешение кочующих мифов. Зримой делается временная воронка, и как в сороковом году воскресает тридцатый, так в тридцатом – более давние времена.

Главная проблема, которая через карнавал отрефлектирована очень четко, – это проблема личности. На рубеже веков человек не знает как будто бы, что делать с самим собой, бросается из крайности в крайность, стремясь то к максимальному обособлению, то – столь же напряженно – к избавлению от своей неповторимости и слиянию с массой. Карнавальность эпохи и была, возможно, выявлением кризиса личности во всей его полноте.

Ведь маска – это обособление от своего времени и сокрытие индивидуальности, превращение ее лишь в связь, в аналогию уже бывшему. Характерно, что в этой множественной сущности маске выбирать ничего не надо, все это существует одновременно. Перед человеком в серебряном веке – веер возможностей, не все реализуются, но все проигрываются всерьез и до упора, все аналогии тут же воплощаются. В них человек и теряет себя, ощущая, как он похож на тех, кто уже был, и обретает, так как непохожесть в данном случае выступает рельефнее.

Тут действительно концентрация проблемы, и в результате вот такого процесса возникает “петербургская чертовня”. Когда “этот Фаустом, этот Дон-Жуаном” – еще ничего, но когда появляются “Санчо-Пансы и Дон-Кихоты”, “в калиострах, магах, лизистках”, “хаммураби, ликурги, солоны”, – всех стало много, и это страшно. То, что было единым и единственным, – стало множественным. То, что жило в своей культурной парадигме и логике, – оказалось из нее изъятым и насильственно помещенным в иную систему связей. “Смертоносный пробуют сок”, “безумья близится срок” – так чувствует себя маска, но так же чувствует себя и маскируемый, примеряя не только маску, но путь и судьбу – чужие, но не отказываясь при этом от своих. Между тем маска прорастает сквозь судьбу и сквозь лицо – до черепа (“Маска это, череп, лицо ли...”). В эту реальность можно войти без маски (“Ты, вошедший сюда без маски...”), но выйти из нее можно или маской, или черепом (или поняв, что череп – тоже маска).

И проблема не в том, чтобы надеть маску, и не в том, чтобы маски менять (или не менять), – а в том, чтобы в любой маске узнать себя, узнать себя даже в черепе, – и от себя не отречься. Но – “Словно в зеркале страшной ночи / беснуется и не хочет / Узнать себя человек”.

В этой ситуации неузнавания и главное устремление серебряного века – преобразование жизни по законам красоты – можно воспринимать как своего рода карнавал, переодевание жизни в искусство, а искусства – в жизнь. Это действительно не только невозможно, но и не нужно. “Поэма без героя”, по-моему, демонстрирует возможность иного пути. Не частная жизнь должна разворачиваться по законам искусства, ломая себя и приходя к гибели, не искусство “пойдет в народ” и станет бытом. Преобразование – совсем не обязательно переделка, вполне возможно взаимопроникновение двух противоположных начал, но с сохранением границ, без изменения смысловой доминанты, без сведения этих начал к одному. Красота в жизни может разворачиваться по законам жизни и наполнять жизнь собою, жизнь не может наполнять искусство своим быстротечным содержанием, реализовывать свои метафоры, но по своим законам. Конечно, для этого жизнь не должна пониматься как нечто незавершенное и несовершенное, из чего нужно что-то создавать (как это делали романтики), и акт творчества – как способ пересоздания, демиургический акт. Жизнь в поэме понимается как некое будничное и многосубъектное творчество, создаваемое нами и создающее нас по своим законам, в создании “неразделимости и неслиянности” с трансцендентным смыслом как своей трагедии.

РЕЗЮМЕ

У статті “Фонтанный Дом в художественном мире “Поэмы без героя” А.Ахматовой проаналізовано змістовне наповнення центрального топосу твору, а також реалізовані та отрефлектовані в ньому культурні інтенції епохи. Приділено увагу співвідношенню тексту та позатекстової реальності, проблемі карнавалу. Автор також показав, що топос Фонтанного Дому є топосом збирання, перетину особистих доль, містечтва і життя.

SUMMARY

The article "The Fountain House in the creative world of "Poem without a hero" by Akhmatova analyses the contest of the central toposes of the poem and cultural intentions reflected there. The attention is also devoted to the correlation between the text and extra-text realia and to the problem of the carnival. The author showed that toposes of the Fountain House is toposes of the gathering and crossing of single personal fates, art and life.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ильев С.П. "Петербургские повести" Андрея Белого и Анны Ахматовой" – Царственное слово. // Ахматовские чтения. – Вып.1. – М., 1992. – С.58-65.
2. Дашкова Т.Ю. Космогонизм "Поэмы без героя" Анны Ахматовой // Третьи ахматовские чтения. – Одесса, 1993. – С. 22-25.

Надійшла до редакції 07.06.2002 р.

УДК 821.161.1

ЖИЗНЬ И СМЕРТЬ В «СКУПОМ РЫЦАРЕ» А.С.ПУШКИНА

Ю.В.Манько

Многие пушкинисты уже давно отмечали, что «Маленькие трагедии» представляют собой некую концентрацию философских вопросов. Один из них, наиболее значимый, – вопрос о ценности жизни, о соотношении жизни и смерти, о возможности бессмертия. По мере продвижения в цикле от трагедии к трагедии этот вопрос звучит все громче и тревожнее, но начинается все со «Скупого рыцаря».

Мы хотим остановиться на том, как сами герои понимают смерть, имеет ли жизнь для них ценность и верят ли они в возможность бессмертия.

Тема смерти – одна из осевых тем «Маленьких трагедий» [см. 1]. Само по себе это не удивительно, так как сам жанр трагедии предполагает необходимость смерти в финале. Но если, например, в античной трагедии смерть героя становится искупительной жертвой, восстанавливающей космический порядок после преступления, то в «Маленьких трагедиях» порядок мира уже нарушен, и смерть героя не в состоянии его восстановить. Мир «Маленьких трагедий» балансирует на грани между космосом и хаосом: «В расколоте, разорванном, как бы четвертованном мире образуется странное зияние, в которое врывается первородный хаос. Космос как порядок, как форма, как закон вытесняется в периферийные сферы, и стихии заполняют культурный вакуум» [2; 84]. Виновником такой ситуации становится герой, который обладает такой самостоятельностью, что разрушает законы этого мира и внутри него создает свой обособленный мир. Нарушая космический порядок, пушкинский герой не пытается его восстановить. Достижение гармонии возможно только ценой его смерти, но герой добровольно не отдается ей, смерть сражает его против воли. Смерть героя становится у Пушкина ответом мира на своевольные поступки человека, попирающего все мировые и человеческие ценности. Здесь открывается диалогизм мира в трагедиях. Об этом писал В.Непомнящий: «Феномен мироздания как «действующего лица», с которым человек может общаться не путем самоутверждения и монолога, а путем вопрошания и диалога, встал перед Пушкинным. Жизнь оказалась поистине драмой, где есть непредвиденность ответной реплики, встречного действия, хода событий или общего их результата» [3; 218].

Мир реагирует на поступки героев и своими усилиями пытается восстановить нарушенную гармонию. Смерть, один из законов космоса, является лекарством против хаоса. Но если так, то непонятно, почему в «Маленьких трагедиях» она приобретает чрезмерный характер: нарушается равновесие жизни и смерти, и в «Пире во время чумы» смерть становится законом мира:

Ныне церковь опустела;
Школа глухо заперта...
Тихо все. Одно кладбище
Не пустеет, не молчит.

Наращение смертоносности четко прослеживается от пьесы к пьесе. Начинается испытание человечества смертью, которая приобретает все более ощутимые формы. В «Скупом рыцаре» она кажется случайностью, которая развязывает конфликт; в «Мопарте и Сальери» – приобретает вид галлюцинации, болезненной фантазии в виде черного человека; в «Каменном госте» является ожившей статуей Командора (интересно: ожившая смерть), и это уже нельзя назвать галлюцинацией, так как это реальность и для Лепорелло, и для донны Анны, и тем более для Дон Гуана. В «Пире во время чумы» испытание смертью достигает своей кульминации. Полновластной хозяйкой мира становится смерть, и человек практически подчиняется ей:

...Утопим весело умы
И, заварив пиры да балы,
Восславим царствие Чумы.

Знаком присутствия здесь смерти служит телега с мертвецами, управляемая негром.

Нарушается равновесие между жизнью и смертью. Космос уже не в состоянии восстановить гармонию, потому что, исключая «Пир во время чумы», смерть оказывается в руках человека, а такая смерть – разрушение космоса, обесмысливание жизни, так как убийство одного человека влечет за собой обесмысливание жизней всех тех, кто дал ему существование.

В «Скупом рыцаре», первой трагедии цикла, равновесие между жизнью и смертью уже нарушено. Нарушается оно тогда, когда Барон, самоутверждаясь, создаёт в воображении свой собственный мир – подвальную державу золота. С этого момента нарушается гармония мира, так как сложившуюся иерархию ценностей Барон переворачивает с ног на голову. Мир священный, сакральный с небес опрокидывается для него в подвал, золото становится божеством, а он сам – служителем золота и одновременно властелином мира: «Как некий демон / Отселе править миром я могу...». И хотя Барон вовсе не является владыкой мира, тем не менее судьбы, а порой и жизни тех несчастных, от которых он получает золото, зачастую принадлежат ему.

Держава золота скупого рыцаря основана не просто на принципе накопления богатств, она основана на преступлении, ибо богатство нужно копить во что бы то ни стало:

Я свистну, и ко мне послушно, робко
Вползет окровавленное злодейство...

Таким образом, семантически держава золота является державой злодейства. И все это герой знает:

Да! если бы все слезы, кровь и пот,
Пролитые за все, что здесь хранится,
Из недр земных все выступили вдруг,
То был бы вновь потоп – я захлебнулся б
В моих подвалах верных. Но пора.

Таким образом, Барон хоть и косвенно, но участвует в убийстве, а вместе с тем создает регрессивную и прогрессивную цепочку убийств, разрушающих жизнь и законы космической гармонии. Но он не верит в наказание небесами, хотя с Библией знаком. В данный момент скупой никак не может предположить, что погибнет вследствие

небесной кары-грома, которую призывал на сына. Глаголы в этом отрывке употреблены в сослагательном наклонении – все это лишь предположение о наказании, но ему не дают веры или не хотят верить. Свое размышление о вероятном наказании Барон резко прерывает сиюминутным «но пора». Кульминация монолога – ожидание прозрения и раскаяния героя – сходит на нет, и все возвращается в привычное русло.

Единственное наказание Барона – это совесть. Совесть, которая дает человеку чувство справедливости, описывается в мрачных тонах как ненавистный дар:

...Когтистый зверь, скребущий сердце, совесть,
Незванный гость, докучный собеседник,
Заимодавец грубый, эта ведьма,
От коей меркнет месяц и могилы
Смущаются и мертвых высылают?..

Мысли о смерти появляются у Барона, но мельком, он старается не останавливаться на них. Его волнует не то, что станет с его душой после смерти, а то, что будет с его золотом: «Едва умру, он, он! сойдет сюда.../ Украв ключи у трупа моего / Он сундуки со смехом отопрет.../ Он расточит...»

И далее Барона посещает мечта о бессмертии (именно мечта, т.к. он вряд ли верит в бессмертие), но страшном, с точки зрения христианина и просто нормального человека:

... о, если б из могилы
Прийти я мог, сторожевою тенью
Сидеть на сундуке и от живых
Сокровища мои хранить, как ныне!

Странно то, что хотя Барон – средневековый рыцарь-христианин, у него нет веры вообще и веры в бессмертье в частности. Считая себя правителем мира, он все же знает, что жизнь его конечна и смерть может прийти вскоре. Вся вторая половина его монолога – это предчувствие своего бессилия после смерти и тревога о судьбе своих сокровищ. Но ни единой мысли о Боге (или о дьяволе), а соответственно и ни единой мысли о бессмертии в раю или вечных муках в аду. Сознание Барона расколото, в нем перемешиваются христианские и языческие представления, причем преобладают последние. Барон становится идолопоклонником и жрецом языческого храма, так как золото является для него божеством: «Усните здесь сном силы и покоя, / Как боги спят в глубоких небесах...», – так герой обращается к золотым монетам, высыпая их в сундук. Такой «коктейль» в сознании и приводит к неожиданной мечте о бессмертии призрака, привидения. Впрочем, вполне вероятно, что такая мечта могла бы стать реальностью, так как фантастический элемент свойственен художественному миру трагедий Пушкина (пример, оживающая статуя Командора). Мы уже отмечали, что Барон не только слуга-жрец золота, он еще и творец своей державы-подвала, причем творец, бросающий вызов космосу. Но пока его творение не окончено:

Счастливым день! могу сегодня я
В шестой сундук (сундук еще не полный)
Горсть золота накопленного высыпать.

Символика числа «шесть», видимо, не случайна. В самом деле, почему не седьмой и не восьмой сундук «ещё не полный», а именно шестой? Барону как лже-творцу, соответствуют не шесть дней творения, а шесть сундуков, которые необходимо наполнить золотом. Но шестой сундук «еще не полный», творение подвального мира ещё не окончено, и поэтому пока еще возможна смерть Барона, а вместе с ней и хотя бы частичное восстановление космического порядка.

Тем не менее, полностью восстановить космический порядок вряд ли возможно: хаос обжился не только в сердце и подвале Барона, он проник и в другие сердца. Перевернутая система ценностей отца влияет и на сына. Скупость Барона заставляет Альбера желать денег и, как следствие, – смерти отца. Альбер разрывается между желанием

делать добро (история с больным кузнецом) и желанием творить зло – мысли о смерти своего отца. А то, что он ждет этой смерти, вполне очевидно:

Ж и д

Да, на бароновых похоронах
Прольется больше денег, нежели слез.
Пошли вам бог скорей наследство.

А л ь б е р

Amen!

Угадав это желание, «проклятый жид, почтенный Соломон» предлагает Альберу отравить отца, на что Альбер отвечает возмущением. После некоторых сомнений он даже отказывается взять деньги Жида, называя его Иудой. И в самом деле, Соломон оказывается интересным персонажем. Имя ветхозаветного царя Соломона указывает на его мудрость, и не случайно то, что первое упоминание об истинно сакральном мире вложено в уста этого персонажа: «Дни наши сочтены не нами». Но эта мудрость – мудрость змея-искусителя, ведь Соломон действительно искушает Альбера, уговаривая подсыпать отцу яд. Он страшен тем, с какой легкостью он предлагает сыну отравить отца. Но еще страшнее его друг, который этот яд изготавливает:

Есть у меня знакомый старичок,
Еврей, аптекарь бедный...
...Товий торг ведет иной –
он составляет капли... право, чудно,
Как действуют они.

Так в «Скупом рыцаре» проступают очертания еще одного персонажа – торговца смертью, который, верно, на тот свет отправил не одного человека.

Оказывается, что Барон вовсе не единственный персонаж, использующий убийство, «окровавленное злодейство», в своих целях. И Соломон, и некто Товий также пользуются им. Альбер, мечущийся между стремлением делать добро и желанием убить отца, все же выбирает последнее, пытаясь прикрыть убийство понятием оскорбленной чести. Не случайно в третьей сцене подчеркивается поспешность, с которой Альбер поднимает брошенную ему перчатку отца. Перед этим Барон дважды обвиняет своего сына. Первый раз в том, что «он хотел меня убить». Альбер молчит, обвинение недоказуемое, хотя читатель, как и Барон, знает, что «точно жаждет смерти он моей». Обвинение второе: «покушался он меня... обокрасть». Хотя Альбер и говорит: «Барон, вы лжете», – тем не менее, если не обокрасть, то отсудить часть денег он хотел. Альбера действительно можно обвинить и в желании убить, и в желании обокрасть отца. Но дело в другом: эти деяния различаются для нас, но не для Барона. Для него обокрасть означает убить, поэтому оба обвинения – суть одно. Если Барона обокрасть, то разрушится его держава золота, его сила и могущество. Вместе с золотом умрет и он.

Когда Альбер обвиняет Барона во лжи, тот восклицает: «Я лгу! И перед нашим государем!.. / Мне, мне... иль уж не рыцарь я?» Слова эти выражают не только возмущение, но и сомнение в самом себе, иллюзорность того, что Барон считал истинными ценностями. Но это мгновенье саморазвенчанья быстро испаряется, и уверенный в своей правоте, он бросает вызов Альберу:

И гром еще не грянул, боже правый!
Так подыми ж, и меч нас рассуди!

Однако гром небесный поражает вовсе не Альбера, а самого Барона. Здесь смерть становится репликой космоса в ответ на поступки скупого рыцаря.

Со смертью Барона погибает и его держава золота. И хотя справедливость восстанавливается, тем не менее борьба хаоса с космосом не окончена, и мир продолжает балансировать на грани между жизнью и смертью. Приведем статистику: из пяти персонажей трагедии трое выбирают убийство как средство для достижения своих целей: Ба-

рон, Соломон и Альбер. Здесь же невидимой тенью присутствует Товий. Оставшиеся персонажи – нейтральный Иван и Герцог – находятся в явном меньшинстве. При таком расположении сил злодейство перевешивает. Со смертью Барона силы уравниваются, но и только: зло не исчезает, оно продолжает шествовать по миру.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано тему смерті в "Скупому лицарі" О.С.Пушкіна, а також показано, що ця тема є однією з найважливіших смислових тем у "Маленьких трагедіях".

SUMMARY

The complex analysis of the theme of death in "Miser Knight" by Alexander Pushkin has been carried out. On the ground of this analysis the great importance of this theme in the cycle "Small Tragedies" by A.Pushkin was determined.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Друганова Р.«Опыт драматических изучений»//Театр. – 1987. – №2.
2. Беляк Н.В., Виролайнен М.Н. «Маленькие трагедии» как культурный эпос новоевропейской истории // Пушкин. Исследования и материалы. – Т.14. – Л.,1991.
3. Непомнящий В. Поэзия и судьба. – М., 1983.

Надійшла до редакції 25.09.2002 р.

УДК 821. 161. 1

ЭЛЕГИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ИОСИФА БРОДСКОГО (НА МАТЕРИАЛЕ ЦИКЛА "РИМСКИЕ ЭЛЕГИИ")

А.И.Михайленко

Как известно, в современной поэзии жанровых границ не существует, и вместо них принято говорить о "памяти жанра", проявляющейся в особенностях поэтики и стихотворной формы. Принято также считать, что, если поэт дает своему произведению жанровое определение, то он тем самым сознательно обращается к традиции данного жанра. Иосиф Бродский назвал цикл своих стихотворений, написанных в 1981 году, "Римские элегии". Цель настоящего исследования – проверить обоснованность этого жанрового определения, найти взаимосвязь между ним и особенностями поэтики цикла.

"Римские элегии" – цикл, состоящий из двенадцати стихотворений, каждое из которых делится на четыре катрена. По некоторым важным признакам поэтика цикла необычна как для творчества Бродского в целом, так и для периода 70-х – начала 80-х годов, на фоне которого, очевидно, этот цикл следует рассматривать. В "Римских элегиях" нет усложненных синтаксиса и строфики, нет многоступенчатых, затрудняющих восприятие анжабеманов, отсутствует совмещение различных, несовместимых в обычной речи, стилей, то есть нет именно того, что было очень характерно для поэта в указанный период. Стихи звучат очень спокойно, размеренно и тихо; и в создаваемом ими поэтическом мире также царит абсолютное спокойствие и практически отсутствует движение. Это ощущение подчеркивается, например, такими строками: "Месяц замерших маятников (в августе расторопна / только муха в гортани высохшего графина) ... / Месяц спущенных штор и зачехленных стульев..."; "Тишина уснувшего переулочка..." [1,

96,98]. Засыпание и сон становятся лейтмотивом цикла. В цикле полностью отсутствует описание каких-либо переживаний или размышлений лирического субъекта, в лучшем случае мы встречаем итог его размышлений, но преобладает простое описание видимого мира, констатация фактов: "Желтая площадь; одурь / полдня. Владелец "веспы" мучает передачу. / Я, хватаясь рукою за грудь, поодаль / считаю с прожитой жизни сдачу" [1, 97]. В цикле нет обращений субъекта к будущему и почти нет (за исключением последнего стихотворения) – к прошлому. Все, о чем говорится, происходит (а лучше сказать – существует) в настоящий момент, в момент речи. Поэтому и большинство глаголов, которых, кстати, относительно мало для такого объема текста, стоят либо в настоящем времени, либо в инфинитиве, либо в повелительном наклонении. Итак, определяющие черты поэтического мира цикла – абсолютное спокойствие, неподвижность и сосредоточенность на настоящем моменте.

Тема, объединяющая все двенадцать стихотворений цикла, – это тема смерти и ее различные вариации: сон и оцепенение. Например: "Крикни сейчас "замри" – я бы тотчас замер, / как этот город сделал от счастья в детстве" [1, 96]. Изображенный мир также заснул: "И купола смотрят вверх, как сосцы волчицы, / накормившей Рема и Ромула и уснувшей" [1, 100]. О смерти напоминают развалины старинных построек: "И Колизей – точно череп Аргуса, в чьих глазницах / облака проплывают, как память о бывшем стаде" [1, 97]. Та же участь ожидает и героя цикла. В уже приведенной выше цитате он, "хватаясь за сердце, считает с прожитой жизни сдачу". Глядя на руины античности, он чувствует свое родство с ними: "Для бездомного торса и праздных граблей / ничего нет ближе, чем вид развалин. / Да и они в ломаном "р" еврея / узнают себя тоже..." [1, 96]. В седьмой элегии тема грядущей смерти звучит более отчетливо: "можно смириться с невзрачной дробью / остающейся жизни, с влеченьем прошлой / жизни к законченности, к подобью / целого" [1, 99]. И, наконец, в двенадцатой элегии, в последнем катрене цикла мы читаем: "Я был в Риме. Был залит светом. Так, / как только может мечтать обломок! / На сетчатке моей золотой пятак. / Хватит на всю длину потемок" [1, 101]. Событие смерти произошло. Это единственное событие, происходящее в цикле. И тот факт, что названо оно не прямо, а намеком, с помощью метафоры и метонимии, лишь акцентирует его значение. Перед нами цикл стихотворений, объединенных темой смерти, и эта тема проявляется как в особенностях поэтики и стихотворной формы, так и в чертах изображенного мира. Завершается же цикл смертью самого поэта.

Мнение автора о жанровой природе цикла зафиксировано в названии: элегии. Однако ни в одном из двенадцати стихотворений мы не находим традиционных признаков элегического жанра. Мы не находим даже самого общего признака: развернутых, эксплицированных переживаний либо размышлений лирического субъекта, как это принято в жанре "элегии на смерть". Но существует одна особенность этого жанра, замеченная самим Бродским, которая, как нам кажется, может многое пояснить. Анализируя элегию Цветаевой на смерть Рильке (эссе "Об одном стихотворении"), автор пишет: "Всякое стихотворение "На смерть...", как правило, служит для автора не только средством выразить свои ощущения в связи с утратой, но и поводом для рассуждений более общего порядка о феномене смерти как таковом. Оплакивая потерю, автор зачастую оплакивает ... самого себя, ибо трагедийная интонация всегда автобиографична. Иными словами, в любом стихотворении "На смерть" есть элемент автопортрета. ... Таковы издержки этого жанра, и от Лермонтова до Пастернака русская поэзия свидетельствует об их неизбежности" [1, 396-397].

Обратимся к тексту "Римских элегий". Есть ли тут что-либо, напоминающее автопортрет поэта? На первый взгляд, вопрос лишен смысла, ведь только что мы показали, что жизнь души и сознания лирического субъекта проявлена лишь едва-едва, а в некоторых стихотворениях вообще трудно говорить о его присутствии, скорее, приходится говорить именно об отсутствии традиционного лирического "я", хотя, разумеет-

ся, это лишь тенденция, а не свершившийся факт. И вот именно отсутствие лирического субъекта, как это ни парадоксально, есть подлинный автопортрет Бродского-поэта в мире произведения. Этот парадокс подтверждает и поясняет как сам Бродский в одном из интервью, так и исследователи: Ю.М. Лотман и М.Ю. Лотман.

Анализируя поэтику сборника "Урания", и в том числе "Римских элегий", исследователи называют главной ее особенностью конфликт вещи и пространства, в котором эта вещь находится. Пространство стремится "вытеснить" либо "поглотить" вещь, став в итоге пустым. "Мир "Урании", читаем в статье, – арена непрерывного опустошения. Это пространство, сплошь составленное из дыр, оставленных исчезнувшими вещами" [2]. Однако пространство вытесняет не только вещи, оно находится в конфликте и с человеческим телом. В "Римских элегиях" читаем: "Тело обратно пространству, как ни крути педали" [1, 98]. Частным случаем исчезновения вещи является "уход автора из создаваемого им поэтического мира... Отождествив себя с вытесняемой вещью, Бродский наделяет "дыру в пустоте" конкретностью живой личности и – более того – объявляет ее своим автопортретом..."[2]. А вот что говорит сам поэт: "Что в сущности и есть автопортрет. / Шаг в сторону от собственного тела, / ... / способность не страшиться процедуры / небытия – как формы своего / отсутствия, списав его с природы". Это цитата из стихотворения "На выставке Карла Вейлинка" [1, 146]. С творчеством этого современного голландского художника поэт познакомился как раз в начале восьмидесятых, и в одном из интервью сказал следующее: "Он изображает, главным образом, мир без себя самого, то есть мир до и после себя. И я так же воспринимаю мир и себя. Имело место полное узнавание. В определенном смысле данный процесс, данный вид искусства, является самоубийством. Или, по крайней мере, самоотрицанием" [3]. Теперь понятно, почему в мире "Римских элегий" так слабо проявлен лирический субъект. Вытеснение человека из мира, "их конечная несовместимость", по мысли Ю.М.Лотмана и М.Ю.Лотмана, – центральная идея сборника "Урания". И вытеснение это – ничто иное, как смерть.

Вытеснение лирического субъекта за пределы творимого им мира происходит различными путями. Остановимся подробнее на одном из них, использованном в "Римских элегиях" и представляющем наибольший интерес. Приведем фрагмент восьмого стихотворения, в котором поэт обращается к пламени горящей в темноте свечи: "Ты озаряешь шкаф, стенку, сатира в нише / – большую площадь, чем покрывает почерк! / Да и копоть твоя воспаряет выше / помыслов автора этих строчек" [1, 99]. В центре нашего внимания – третья строка. Глагол "воспаряет" относится как к "копоти", так и к "помыслам", то есть в этом слове актуализируются одновременно прямое и переносное значения, а это позволяет поставить рядом явление физической реальности ("копоть") и явление реальности не физической, воображаемой ("помыслы"). Но поэт не просто ставит их рядом, он сравнивает их и приходит к выводу, что копоть "воспаряет выше". Для того, чтобы сравнить явление физической реальности с явлением реальности воображаемой, необходимо, чтобы сравниваемый находился вне той и другой, то есть с помощью тропа поэт добивается эффекта вытеснения своей точки зрения за пределы поэтического мира. Но это еще не все. В четвертой строке мы читаем, что помыслы, выше которых воспарила копоть, принадлежат самому "автору этих строчек", то есть субъекту речи. Возникает парадоксальная ситуация: точка зрения, вытесненная за пределы мира, в котором находится субъект (как своим телом, так и помыслами), принадлежит именно этому субъекту. Иными словами, мы уже не можем сказать, где находится субъект: в поэтическом мире или вне его. Остается заключить, что он находится нигде. Как тут не вспомнить начало знаменитого стихотворного послания: "Ниоткуда с любовью..."! Ю.М.Лотман и М.Ю.Лотман по этому поводу замечают: "Тот, кто говорит о мире, должен быть вне его. Поэтому вытесненность поэта столь же насильственна, сколь и добровольна" [2]. Итак, перед нами – автопортрет-отсутствие, автопортрет лирического "я" в форме самоотрицания.

Юрий Тынянов в одной из своих статей заметил, что дать "статическое определение жанра, которое покрывало бы все явления жанра, невозможно: жанр смещается... Достаточным и необходимым условием для единства жанра от эпохи к эпохе являются черты "второстепенные". О жанре, по мнению Тынянова, свидетельствуют его "*второстепенные результативные признаки*" [4, 256, 275]. Напомним, что рассматривая жанр элегии "на смерть", Бродский выделяет в нем неизбежный, хотя и *побочный* эффект автопортрета поэта, обратившегося к данному жанру. Об авторе стихотворения, его мыслях и чувствах, мы, по словам Бродского, узнаем едва ли не больше, чем о том, чьей смерти стихотворение посвящено. В цикле "Римские элегии" ситуация прямо противоположная. Стихи написаны, говоря упрощенно, на смерть самого себя и своего мира. Неизбежный автопортрет поэта превращается в столь же неизбежное его отсутствие, пустоту на том месте, где он должен был присутствовать. И то, что ранее было "побочным эффектом", "издержками", "вторичным результативным признаком" жанра, становится в "Римских элегиях" жанрообразующим фактором и служит, по-видимому, достаточным основанием, для того, чтобы назвать этот цикл элегиями.

В заключение добавим, что описанное нами явление – достаточный, однако, по-видимому, не единственный жанрообразующий фактор. Другие признаки элегического жанра в этом цикле мы не рассматривали.

РЕЗЮМЕ

В статті Михайленка О.І. проаналізовано зв'язок поезики циклу Й.Бродського „Римські елегії» з традиціями елегійного жанру. Автор довів обґрунтованість жанрового визначення у назві циклу.

SUMMARY

The complex analysis of Joseph Brodsky's cycle of elegies has been carried out. The connection between the poetics of the lyrical cycle and the tradition of elegiac genre was investigated.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРИ

1. Бродский И. Форма времени: Стихотворения, эссе, пьесы: В 2 т. – Минск, 1992. – Т. 2.
2. Лотман Ю.М., Лотман М.Ю. Между вещью и пустотой (Из наблюдений над поэтикой сборника Иосифа Бродского "Уrania") // Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3 т. – Таллинн, 1992. – Т. 1. – С. 294-307.
3. Цит. по: Сольницев А. Lipstick, или Ничья. // Звезда. – 2001. – №5. – С. 214.
4. Тынянов Ю.Н. Литературный факт. // Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977.

Надійшла до редакції 31.05.2002 р.

УДК 821, 161, 1

ФИЛОСОФИЯ АБСУРДА А.КАМЮ И ТВОРЧЕСТВО Л.С.ПЕТРУШЕВСКОЙ: ТОЧКИ СОПРИКОСНОВЕНИЯ

О.Е.Скотникова

В исследованиях, посвященных творчеству Л.С.Петрушевской, дается следующая характеристика ее прозы: «Личности героинь выявляются в ходе изматывающей борьбы за существование, которую они ведут в жестоких жизненных ситуациях. Л.С.Петрушевская делает зримой абсурдность обыденной жизни, и этим определяется неоднозначность характеров ее персонажей» [1].

Мы предполагаем, что одним из возможных источников осмысления абсурда у Л.С.Петрушевской является философия экзистенциализма, в частности А.Камю. Попытаемся показать это на примере сопоставления рассказа Л.С.Петрушевской “Гигиена” и хроники-притчи А.Камю “Чума”.

В начале следует сказать несколько слов об абсурде в философии А.Камю. В эссе “Миф о Сизифе” он утверждает, что чувство (не понятие) абсурда рождается там, где происходит столкновение, раскол между человеком и миром. Абсурд – это феномен внутренней реальности человеческой личности, имеющий иррациональную природу. Чувство абсурда проистекает из относительности и непознаваемости в равной степени и человека, и мира. Абсурд – единственная связующая нить между ними. Поэтому главной проблемой является существование в ситуации абсурда [См. 2, 34]. При этом А.Камю создает схему, в рамках которой возможны абсурдные суждения: человеческий разум и иррациональный мир, непрерывная ностальгия первого ко второму, постоянное ускользание мира от рационального его осмысления. Это стремление к абсолютной точности (существование в пределах схемы) А.Камю определяет как противостояние и борьбу. Она предполагает «отсутствие какой бы то ни было надежды (какое не имеет ничего общего с отчаянием), постоянное отрицание (какое не следует смешивать с отречением), осознанную неудовлетворенность (каковую нельзя путать с юношеским беспокойством)» [3, 49]. Таким образом, становится возможным следующий шаг в философии А.Камю – бунт в качестве нормативного существования в ситуации абсурда. В хронике-притче «Чума» создается именно такая ситуация.

На наш взгляд, символом абсурда является чума. Ее развитие происходит в соответствии с приведенной схемой. На первой стадии развития болезни общество находится в ситуации отрицания абсурдного явления, а окружающая действительность становится все более неподвластной логике. И когда в городе начинают так же массово, как крысы, умирать люди, отмечается, что общественное сознание находится в стадии надежды и ожидания – это препятствует, в логике автора, развитию событий. Абсурд возможен в замкнутом пространстве безнадежности. Город изолируется. Пространство оказывается замкнутым: «автомобили бессмысленно кружат по одним и тем же улицам», «движение транспорта уменьшалось со дня на день, пока не свелось почти к нулю, магазины закрывались». Подчеркивается именно одиночество, заброшенность, подробно исследуется чувство разлуки. В этом закрытом городе останавливается движение, время: жизнь превращается в топтание на месте. Активно действуют и думают шесть человек: доктор Бернар Риэ, Жан Тарру, журналист Рамбер, Коттар, чиновник Жозеф Гран, святой отец Панлю. Всех, кроме Коттара, объединяет деятельность в санитарном отряде, но мотивы их действий здесь различны, и к своим действиям сами они относятся по-разному.

Для доктора Риз чума – это «вечное поражение», и главное – это «честно выполнять свою работу», не заботясь об успехе действий. Существует внутреннее притяжение между ним и Граном, ним и Тару. Существует и столкновение между Риз и священником Панлю. И если Риз сочувствует людям, отец Панлю их обвиняет. Для него чума – это «божья кара», «бич божий, который с самого начала смирял жестоководных и слепцов». То, что Риз называет абстракцией, Панлю обожествляет. Впоследствии священник приходит к другому определению чумы: «многое объяснимо перед лицом господина Бога, а иное так и не объяснится», – говорит он. И главное – это умение принять этот роковой час, услышать глас Божий, не искать прибежища, а здесь и сейчас делать добро. Понимая свое предназначение «любить то, что невозможно объять разумом», священник умирает. Смысл его смерти проясняют «Записные книжки» А.Камю, где он утверждает: «Познать себя до конца – значит умереть» [4, 327].

Другое видение абсурда/чумы принадлежит Жану Тарру. Он утверждает, что чума внутри людей. Люди изначально виновны и поэтому должны стремиться делать как можно меньше зла. Риз и Тарру действуют в соответствии с философией жизни, основанной на силе воли и противостоянии чуме, а герой-самоубийца Коттар радуется эпидемии и желает человечеству крупных катастроф. В обычной жизни, в обществе нормальных людей, он преступник, но сейчас, среди безумцев, празднующих в ночных кафе свой последний час, Коттар такой же, как все. Он чувствует себя невиновным и отомщенным. Его позиция не оправдывается автором: герой переживает чуму и ... теряет рассудок.

Еще один вариант отношения к чуме принадлежит журналисту Рамберу. Это влюбленный герой, и чума для него – это возможность «начать все сначала», что ему и удается, так как влюбленные, по теории А.Камю, дольше всех хранят надежду.

Повествование в хронике интересно тем, что оба героя – участники событий – разделяются авторскими интенциями. В конце читатель узнает, что настоящая история написана доктором Риз, а доктор в свою очередь часто опирается на «Записные книжки» Жана Тарру. События отделены от автора двойной рамой: возникает эпическая дистанция между автором и изображаемым миром, с другой стороны, возникает непосредственный контакт с читателем, так как создается иллюзия отсутствия посредника-повествователя: о событиях говорят его непосредственные участники. Дневник Тарру включает в себя описание привычек, мелочей быта героев, которые, по словам доктора, наиболее удачно характеризуют действительность. А. Камю также ведет «Записные книжки», где отмечает, что «Тарру – это человек, способный понять всех и не способный никого судить» [4, 345]. Таким образом воплощается стремление к объективности и выделяется заслуга Риз, который является символом вечного спасателя, знающего о микробе чумы и готового к действию.

События рассказа «Гигиена» Л. Петрушевской начинаются там, где заканчивается хроника А.Камю: «Однажды в квартире семейства Р. раздался звонок». Микроб болезни внезапно возникает в городе без названия. Воссозданная обстановка всеобщей паники будто выхвачена из «Чумы». В хронике и рассказе совпадают симптомы болезни, которой поражен город: "Смерть наступает за три дня, причем человека вздувает, появляются волдыри или бугры" (у Камю – бубоны); главный источник заражения – мыши, у Камю – крысы. Еще одна особенность в протекании болезни тоже, по-видимому, связана с хроникой А.Камю: человек умирает, когда у него из глаз начинает идти кровь. По словам священника Панлю, моровой язвой Бог всегда наказывал слепцов.

И у Камю, и у Петрушевской большое внимание уделяется захоронению трупов. Камю пишет, что доктор не может не рассказать о разработке быстрых похорон; у Петрушевской незнакомец рассказывает о своей разработке эвакуации трупов через окна.

Болезнь в рассказе совпадает с трактовкой ее Жаном Тарру в хронике: она является изначальным состоянием людей. Первая стадия – неприятие болезни – быстро заменяется приспособлением к карантинной ситуации. Люди делают запасы как при во-

енном положении: Николай добывает "мыло, спички, соль, полуфабрикаты, ячменный кофе." Первое недоверие к незнакомцу по контрасту подчеркивает быстрое принятие логики эпидемии и образа жизни, который она диктует. В обоих произведениях говорится об оцеплении города и карантинном режиме. Сообщение с внешним миром прерывается уже на второй день: "Телевизор перестал работать, телефон уже не соединял". Замкнутость пространства усиливается. В рассказе описываются один город, один дом, затем события разворачиваются только в квартире семейства Р., причем незнакомец предупреждает, что выходить из квартиры нельзя, а в случае заболевания всей семьи оставлять дверь открытой. Интересно, что, по Камю, смерть является прерыванием борьбы с абсурдом. Об одиночестве героев перед лицом смерти в "Гигиене" говорит тот факт, что вся семья умирает изолированно друг от друга в разных комнатах. Соответствует хронике Камю тот факт, что все главные герои не пытаются бежать из квартиры, из города, а остаются, (как Рамбер и Тарру) и, несмотря на полную безнадежность, пытаются выжить, то есть здесь, как и в хронике, продолжается борьба за выживание, борьба против смертельного хаоса.

Герои рассказа Л.Петрушевской названы по их семейным функциям: отец, мать, дочь, бабушка, дедушка; имена имеются только у отца и матери – Николай и Елена, причем употребляются они тогда, когда их поведение выходит за функциональные границы отца и матери.

У каждого героя есть своя позиция в ситуации эпидемии, только выражено это не в развернутой концепции, как у Камю, а в форме своеобразных отклонений в поведении героев: Николай много ест, «Елена все уговаривала есть девочку побольше», «дедушка – доволен всем происходящим», «бабушка – замкнулась в себе». Как видим, представлены возможные реакции на происходящее: Николай представляет собой героя, активно борющегося за свою жизнь, и создается впечатление, что главное для него – это процесс борьбы. Герой находится в постоянном движении, только по отношению к нему в рассказе употребляются глаголы: встрепенулся, взял, включил, пошел, съел, впустил. Все, что связано с гигиеной и ее правилами, исходит именно от него. В этом он напоминает доктора Ризэ (тот тоже был неумолим, когда изолировал больных, разлучал семьи). Именно Николай запирает девочку, запирает бабушку и дедушку, Елену. Только его стремление к карантину усиливает обреченность ситуации, а действия доктора Ризэ ведут к спасению.

Реакция дедушки на происходящее схожа с реакцией Котгара в хронике: «Дедушка был очень рад, он пришел в полный восторг». Его фраза: «Кровь – самая большая инфекция», – в контексте хроники А.Камю выглядит очень многозначной. Когда Ризэ видит, как умирает его друг Тарру, он думает, что самое ценное в этой битве с болезнью, – кровь: "там таится нечто еще более сокровенное, чем сама душа."

Иронические интенции названия рассказа "Гигиена" становятся особенно явными при описании поведения девочки, которая будучи закрытой в детской комнате, не в состоянии ухаживать за собой, ее действия сводятся к заботе о кошке. Ее комната усеяна стеклом, мусором, экскрементами. Глубокая ирония звучит во фразе: "борьба за устройство жизни девочки", – поскольку эта «борьба» выражается в абсурдных действиях: "Николай хотел помыть девочку, вылив на нее бидон горячей воды вместо подачи корма". Еще более странной «борьба» выглядит, если учесть, что через три дня карантина девочка не умирает, а родители продолжают свои бессмысленные действия, то есть борьба за соблюдение правил гигиены становится самоцелью. Николай закрывает всех в разных комнатах и умирает сам. Здесь очевидно, что решение проблемы не в гигиене тела, а гигиене души. У А.Камю есть момент, когда участники санитарного отряда перестают заботиться о личной безопасности: они очень устали от борьбы и полагаются уже только на случай. Так и здесь: девочка действует интуитивно и ...выживает. Она не принимает логики абсурда, тогда как остальные подчинены болезни, живут ею. Девочка – единственная из героев проявляет открыто свою любовь: она «не отходит от кошки», целует ее в рот. Любовь способна побеж-

дать, так как она дарит надежду, а «когда остается хоть самая крошечная надежда, реальная власть чумы заканчивается», – пишет А.Камю.

В манере повествования у Л.С.Петрушевской присутствуют те же начала хроникальности и притчевости, что и у А.Камю, то же парадоксальное смещение временных и вневременных параметров происходящих событий.

Таким образом, мы сопоставили рассказ Петрушевской "Гигиена" и хроникоприту А.Камю "Чума". При всей сложности сравнения произведения большой и малой формы, произведения переводного и произведения, написанного по-русски, можно отметить некоторое сходство и в самой ситуации, и в способах реакции людей на нее, и в манере повествования. В обоих произведениях абсурд – это состояние человека, стремящегося сохранить в себе человеческое перед лицом враждебного, иррационального мира, определить смысл и ценность своей жизни.

Общность взглядов на абсурд проистекает не только от общей катастрофичности двадцатого века, но и от свойственного и А.Камю, и Л.Петрушевской представления о мире как о хаосе, что свидетельствует об актуальности, живучести модернистских традиций в литературе второй половины двадцатого века.

РЕЗЮМЕ

В статті проаналізовано оповідання "Гигієна" та притчу-хроніку А.Камю «Чума», приділено увагу осмисленню філософії екзистенціалізму в творчості Л.С.Петрушевської. Автор досліджує особливості сюжету, поведінки героїв та манери оповіді в творах. Також автор показує, як письменниця поєднує модерністську філософію абсурду та побут її сучасників.

SUMMARY

In the given article the story "Hygiene" and the parable-chronicle "Plagua" by A.Kamus were being analysed. The special attention was devoted to interpretation of philosophy of existentialism in works of L.S.Petrushevskaya. The author investigates peculiarities of the plot, character's behaviors and type of narration in the works. He shows the way the writer combines the modern philosophy of absurdity with the way of life of her contemporaries.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Петрушевская Людмила Стефановна// [http:// www. krugosvet. ru /](http://www.krugosvet.ru/) – 2002.
2. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде// Камю А. Бунтующий человек: Философия. Политика. Искусство. – М., 1990. – С.23-93.
3. Камю А. Миф о Сизифе// Камю А. Творчество и свобода: Сборник. – М., 1990. – С.29-106.
4. Камю А. Записные книжки //Камю А. Творчество и свобода: Сборник – М., 1990. – С.193-484.
5. Камю А. Чума// Камю А. Избранное: Сборник. – М., 1989. – С.97-275.
6. Петрушевская Л.С. Гигиена// Петрушевская Л.С. Бал последнего человека: Повести и рассказы. – М., 1996. – С.336-344.

Надійшла до редакції 05.06.2002 р.

УДК 821. 161. 1

ТРАНСФОРМАЦИЯ БЛИЗНЕЧНЫХ МИФОВ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Е.В.Тараненко

В исследованиях современной ситуации русской литературы постмодернизма общим местом уже стало указание на явное изменение этой ситуации. На смену разрушению, размыванию стереотипов, мифологием традиционной культуры, которые ассоциированы с безумным перевернувшимся миром, постепенно приходит пока еще не создание нового онтологично-мифологического космоса, но позитивное переосмысление мифа.

В русской прозе 80х – 90х мир всевозможно преобразуется, «переворачивается», по словам Е.Мелетинского, «апокрифизируется», по образному выражению А.Нямцу, то есть снова-таки снижается, десакрализуется, по сути, демифологизируется. А.Нямцу полагает этот процесс характеризующим все искусство XX века, делая вывод «о принципиальной ориентации культуры XX в. на эстетически и содержательно осмысленное разрушение многовековых традиций рецепции легендарно-мифологического материала» [1, 58].

По мнению А.Мережинской, современная литературная ситуация пытается выравняться в сторону более традиционных форм мифологизации, но в ней и на сегодня отсутствуют две основополагающие мифологемы: символ матери (родины, защитницы) и символ героя-искупителя [2, 405].

На наш взгляд, есть, тем не менее, по крайней мере одна из мифологем, постепенно возвращающихся в современную литературу. Это древнейшая символика близнецства. Активная трансформация близнецных мифов и самой мифологемы «близнецы» представляется нам одной из явных тенденций в прозе рубежа XX и XXI веков.

В архаической мифологии близнецы всегда означают единство соперничества, борьбу-союзничество, неразделимый дуализм мира и человеческой души. Символика близнецов, как правило, связана с неординарной силой космогонии и эсхатологии (Ночь и День, Луна и Солнце). Английский исследователь Р.Харрис не случайно эту сверхъестественную силу связывал с пугающей специфичностью, указывая, что близнецы в мифологической традиции внушают великий страх [3, 175].

В мировой литературе (особенно активно с периода романтизма) эта мифологема трансформируется в символику двойничества, чем подчеркивается принципиальная демифологизация образа близнецов. Место семантики нераздельной неслиянности занимает значение абсолютного одиночества в поисках себя самого или в бегстве от себя самого, что в итоге оказывается одним и тем же. Подобный семантически-замещенный образ знает и русская постмодернистская литература: от героев Андрея Битова до героев Виктора Ерофеева и Виктора Пелевина. Но русская проза рубежа веков демонстрирует странное видоизменение такого двойничества. Почти отказавшись от исконно русского спасения мира и героя в любви, она мучительно ищет другую возможную форму преодоления отчужденности героя и неожиданно находит ее в родстве. Именно так происходит в романах Дмитрия Липскерова и Людмилы Улицкой.

Чрезвычайно показательна в этом смысле повесть Д.Липскерова «Пальцы для Керолайн». Странное «братство» сводных по отцу-еврею братьев: индуса Шивы, китайца Мао и русского Алексея, подкреплено не столько общим рождением от Иосифа (показательность имен и национальностей, по-видимому, не требует комментария) и абсолютной разбросанностью по миру, сколько совершенной неосуществимостью какой-либо надежды на ответное понимание со стороны окружающего мира (будь то любимые женщины, друзья, фун-

даментальная наука, религиозность и т.п.) и мифологической маркированностью – отсутствием пальцев на руках, только в детстве теряемых по несчастной случайности, в дальнейшем же приносимых в жертву судьбе, любви, знанию, жизни.

«К моменту начала моих записей у старшего брата на правой руке остались лишь большой палец и мизинец; на левой – безымянный, мизинец и большой. У среднего на правой – указательный и средний; на левой не хватало только большого.

Пожалуй, эти обстоятельства и совпадения заставили меня в зрелом возрасте задуматься о том, почему же на моих руках все пальцы целы...» [4, 135], – замечает Алексей, от имени которого и организовано повествование.

Эта мысль перерастает в озабоченность собственной автономностью, безродностью в мире. Героя совершенно не печалит отсутствие женщины в его жизни; потеря связи с отцом; практически не осуществляемое, абсолютно эпизодическое общение с братьями. Его мир дискомфорта в силу никак не представляющейся возможности пожертвовать пальцы и тем самым вступить в настоящую, сакрализованную сферу бытия.

В.Иванов отмечает, что в дуалистической мифологии, «один из братьев связывается со всем хорошим или полезным, другой – со всем плохим или плохо сделанным. Между братьями-близнецами с самого их рождения начинается соперничество...» [3, 174]. К герою Липскерова это имеет прямое, буквальное отношение, он ощущает себя неполноценным и тем самым нарушающим то космическое, упорядоченное состояние мира, которое, по мнению О.Фрейденберг, часто определяется именно мифологическим позиционным тождеством двуединого различия близнецных полюсов [5, 147].

В чем заключается космическая цель объединения странной братской семьи в повести «Пальцы для Керолайн» становится очевидным в кульминационной сцене случайной встречи братьев с отцом на лондонском мосту. Гуляя по городу, Алексей встречает на мосту старика с мальчиком. С изумлением узнав отца, он видит с разных сторон моста через Темзу подходящих Шиву и Мао. Мальчик Джайлз оказывается поздним, четвертым, английским отпрыском всемирного рода. Круг замыкается, вместо традиционного дуализма мир приобретает четверичную структуру, и неосуществимость главной жертвы делает дисгармоничность угрожающей, хаотически победной:

«И тут я увидел то, что привело меня в изумление, отчего сердце мое забилося, как птица в клетке. На правой ручке младенца, на крохотной ладошке, не хватало одного пальчика. Вместо него была крохотная культяшка со следами недавней ампутации.

Да что же это такое, хотелось кричать мне. Что же я, не родной им всем?» [4, 216].

Именно в момент наибольшей эсхатологической опасности, согласно мифу, принесение жертвы перевешивает нестабильное состояние мира в сторону космического упорядочения. Появление Керолайн, настолько же одинокой, “чудовищно некрасивой, но с потрясающими руками с длинными тонкими пальцами аристократки с фантастическими ногтями...” [4, 202] приводит в действие механизм судьбы (в данном случае в виде музейной гильотины), в результате которого счастливый Алексей лишается всех пальцев на ногах. В знак благодарности за осуществление инициации он посылает своей спасительнице-посвятительнице розы и “пальцы для Керолайн”.

Поразительным образом не обошел мифологему близнецов и один из самых жестких и эпатажных романов европейской литературы рубежа веков – “Элементарные частицы” Мишеля Уэльбека. Не только продемонстрировав абсолютную бесперспективность, жалкость и отвратительную закомплексованность современного состояния человеческой культуры, но и в целом отказав человечеству как биологическому виду в праве на существование (идея генетической перекодировки вида), автор изо всех “заблуждений” человечества, к коим относятся все виды связи – от любви до принципа построения молекулы ДНК, – щадяще относится только к одной связи, представленной в виде единственно разумной в хаосе абсурда бытия конца XX века – к дружбе братьев Мишеля и Бруно. Монолог Бруно о беспомощности человека 2000-х: “Я абсолютно

беспольный человек. Я умру без цивилизации и ее благ. Все, что я умею – это породить сомнительные комментарии по поводу устаревших культурных объектов”, завершается признанием единственного позитива: “В сущности, единственный польный человек, которого я знаю, это мой брат” [6, 21].

В данном случае мифологическая тождественность двух полюсов “польность – беспольность” – и спасает мир: Мишель, наблюдая за бессмысленной и жалкой жизнью Бруно, изнемогающего в поисках любви и секса, понимает, что от этого и следует избавить человечество – от его “человечности”. *New age*, созданное Мишеллем, оценивает именно этот близнечно-мифологический подвиг человечества, “нашедшего мужество к идее самопреодоления и к осуществлению этой идеи” [6, 38].

По-видимому, такой сходный интерес к образу братьев в двух знаковых романах 1998-1999 годов русской и французской литературы не случаен, поскольку оба автора используют древнюю мифологию не в постмодернистском контексте демифологизации, а в качестве поиска возможности выхода мира из его предкатастрофической дисгармонической стадии.

Определенным подтверждением этой идеи, на наш взгляд, является использование Людмилой Улицкой образа сестер в своей прозе. Наиболее интересно здесь то, что и в большей части рассказов сборника “Пиковая дама и другие...”, и в романах “Сонечка”, “Казус Кукоцкого” автор работает не с традиционным мифологическим образом сестры, который может быть трактован и как духовный двойник, и как антипод, но с традиционным литературным образом приемши в семью, компаньонки-приживалки, “бедной родственницы”, которая в общем и не родственница, а из жалости подбираемая с улицы одноклассница или подруга дочери. Этот литературный образ мифологизируется, поскольку превращается из бледной тени героини в злого гения семьи. Причем Л.Улицкой исследованы обе крайности такой ситуации: Томочка, похоронившая своих благодетелей, пережившая и выжившая свою “сестру” Таню и оставшаяся единственной бездуховной наследницей интеллигентного и древнего рода Кукоцких (“Казус Кукоцкого”), и Яся, ставшая реальной хозяйкой дома, настоящей женой и Музой Роберта Викторовича и мачехой своей “сестры” Тани, но принятая Сонечкой как дочь и оценившая этот урок, прошедшая инициацию через позор (“Сонечка”).

По сути, это и есть случай полного воплощения позиционного тождества близнецов в понимании О.Фрейдберга, которая указывала на этот феномен: “При исчезновении первоначальной, древнейшей семантики миф начинает увязывать тождественных героев “любовью”, антиподных – “ненавистью”... Мифологические “любовь” и “ненависть” означают связь и распадение, положительное и отрицательное начала, две стороны бескачественного тождества” [5, 147-148].

В подобной бескачественности оказывается неважным даже результат – спасение самого героя – причем, чем буквально воплощается мифологическая семантика, тем неизбежнее оказывается смерть героя. Героини повести Л.Улицкой «Медея и ее дети» – Маша и Ника – теряют спасающую друг друга духовную близость именно тогда, когда становятся соперницами, вступая в предающую друг друга физическую близость (трактованную именно как таковую, не любовь) с одним и тем же мужчиной. Отсюда – физическая смерть одной и духовная – другой.

В повести Д.Липскерова «Ожидание Соломеи» наложение буквально-мифологических и символических пластов вообще почти бесконечно, «слоисто», если воспользоваться выражением К.Леви-Строса. Пожилая Соломея узнает, что больна раком, но мнимая болезнь оборачивается чудом – рождением ребенка, названного Миомой. Считающийся неполноценным, ненормальным Миома обманывает и завоевывает враждебный к нему мир, образовывая свое собственное островное государство. На вершине господства он внезапно повторяет судьбу матери: поставленный раковый диагноз оказывается ложным, в теле Миомы обнаружен задорыш его брата-близнеца, ко-

гда-то недоразвившийся в утробе матери. Едва не убивший когда-то мать, Миома теперь сам медленно умирает из-за развития брата. Прервать эту странную связь не в силах ни время (прошло почти тридцать лет), ни пространство (через океаны, не обменявшись ни письмом, ни словом, Миома и Соломея все знают друг о друге, живут исключительно друг другом, фактически друг в друге).

Сознательно избрав самоубийство, отказавшись от жизни, если за нее нужно заплатить цену жизни брата, Миома передает власть, господство, а по сути жизнь своей нежившей, а вечно ожидавшей матери, своему духовному близнецу. И именно в результате подтверждения такого близнечества цикл завершается, не-рождение оборачивается спокойно принимаемой смертью (и Миомы, и Соломеи, и всего острова), мир, по сути, сворачивается, космогонически прорастая эсхатологию: остается в живых и начинает новую жизнь герой, некогда избранный Миомой в качестве названного духовного брата.

Подобная ситуация близнечного единения сына и матери, преодолевающего разобщенность жизни и смерти, находится в полном согласии с мифологической логикой. По справедливому замечанию В.Иванова, «сами близнецы и их мать рассматривались как существа, соприкоснувшиеся со сверхъестественной силой и ставшие ее носителями. Архаический ритуал отделения близнецов, и прежде всего их матери, или обоих родителей от всего племени при этом включается в обрядовый комплекс почитания сакрализованных близнецов и их родителей» [3, 175].

Таким образом, мифологема близнечества в современной литературной ситуации активно трансформируется, охватывая собой и реальное кровное родство, и приобретенное, но истинное духовное родство, и неосуществленное родство, разрушаемое жизнью, рвущей все виды связей между людьми. Герои современной литературы, на наш взгляд, ощущают не самодостаточность собственного одиночества, но мучительное, лично переживаемое чувство несовершенства мира при ненайденности ими своего нераздельно-неслиянного второго «я».

Сам факт таких поисков нам представляется знаком некоторого позитивного поворота в осознании предназначения человека и его отношений с миром, в духе зороастризма: «Воистину есть два первичных духа, близнецы, славящиеся своей противоположностью в мысли, в слове и в действии – они оба, добрый и злой... Когда эти два духа схватились впервые, то они создали бытие и небытие...» [7, 167]. Возможно, современная русская литература начинает новый виток выхода из «процедуры небытия» к новой космогонии близнечного соединения одиноких человеческих душ, растерявшихся в лабиринте постмодернизма.

РЕЗЮМЕ

Статтю О.Тараненко присвячено вирішенню актуальних проблем сучасного розвитку російської літератури постмодернізму. Цей процес досліджено на матеріалі аналізу трансформації міфологеми близнюків у літературних творах Д.Ліпскерова та Л.Уліцької.

SUMMARY

The article by H.Taranenko is devoted to the actual problems of Russian postmodernism literature development. This problem has been researched on the material of analysis of transformation of the twin mythologem in works by D.Lipskerov and L.Ulitskaya.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Нямец А.Ф. Поэтика традиционных сюжетов. – Черновцы, 1999.
2. Мережинская А.Ю. Художественная парадигма переходной культурной эпохи. Русская проза 80х-90х годов XX века. – К., 2001.

3. Иванов В.В. Близнечные мифы // Мифы народов мира: Энци.: /Под ред. С.А. Токарева. В 2 т. – М., 1987. – Т.1
4. Липскеров Д. Пальцы для Керолайн. – СПб, 2001.
5. Фрейденберг О.Фрагмент 1. Сафо // Новый круг. – 1992. – №2.
6. Уэльбек М. Элементарные частицы // Иностранная литература. – 2000. – №10.
7. Шейнина Е.Я. Энциклопедия символов. – М., 2001.

Надійшла до редакції 30.05.2002 р.

УДК 821. 161. 2

ХУДОЖНІЙ ПРОСТІР ЛІРИКИ Б.-І. АНТОНИЧА

Л.В.Іванченко

Темою нашого дослідження є художній простір лірики Б.-І.Антонича, західноукраїнського поета, чий доробок нараховує шість поетичних збірок: “Привітання життя”, “Велика гармонія”, “Три перстені”, “Книга Лева”, “Зелена Євангелія” і “Ротації”.

Чому саме цей аспект художнього світу? Звернутись до специфічних рис художнього простору Б.-І.Антонича нас змушує значимість площини, в якій розгортається текст, для порозуміння читача і автора. Кожен автор обирає найкомфортнішу для себе модель художнього простору. Адже, йдучи за аналізом просторових координат тексту, зробленим В.М.Топоровим, просторовість – це “притосування свідомості до зовнішнього світу” [1, 227], і саме ця категорія забезпечує підтримку контакту між реціпієнтом і автором завдяки налаштуванню на один і той же самий ритм – ритм зовнішнього світу, якому притаманна просторовість. Більше того, простір сам до певної міри становить собою текст (В.М.Топоров). Тому нам видається важливим проаналізувати, що саме бачить читач, щойно увійшовши у художній світ автора.

М.М.Бахтінім з природничих наук до літературознавства було перенесено поняття хронотопу – терміну на позначення злитості категорій часу і простору. Безумовність цього синтезу доводить образна система будь-якого літературного твору, проте обсяг статті передбачає звуження досліджуваного матеріалу, тому ми вважаємо за доцільне зупинитися лише на одному аспекті зазначеного явища.

Істотною характеристикою всякого культурного (в тому числі художнього) світу є не тільки наповненість простору, а й його загальна організація. Як не може існувати ніщо, так не можна існувати ніде. Образний зміст передбачає співвіднесеність з певним місцем. При цьому зауважимо принцип “ненаслідувального наслідування” щодо цього виміру художнього світу, коли мова йде про співвідношення з реальністю. Розподібнення якраз і створює образну концепцію зображуваного. Оволодіння просторовою перспективою дозволяє передавати змальоване відчутно і наочно.

Поетичний світ Б.-І.Антонича на перший погляд видається універсальним: гамірливе життя мегаполісів змінюють картини села, що наче постали з народних переказів. Лісовий струмочок, який в’ється поміж берізок, розливається океаном, обжитим доісторичними створіннями. Гортаючи сторінки книжок, ми з царства сфінксів переходимо у сповнений життєвих соків ліс. Така широта охоплення, за спостереженнями дослідників, свідчить про важливу свідому настанову автора – пізнання довкілля і самого себе. Ця настанова втілюється через якісно різні просторові моделі. Їх у художньому світі Антонича ми умовно виділили чотири:

- фізичний простір;
- абстрактний простір, конституйований реаліями, що його заповнюють;
- умоглядний простір;

– символічний простір.

Одразу зауважимо, що виділені нами моделі не є універсальними. Але введення певної класифікації здається нам важливим для кращого розуміння схожості й специфіки структур ліричного вірша, оскільки незважаючи на те, що ряд характеристик зазначених моделей перетинаються, вони не є ідентичними і допоможуть конкретизувати розмову про художній простір поета. Просторові площини ми можемо віднести до двох світів: світу природи і світу цивілізації. Спочатку детальніше зупинемось на різних видах просторових моделей, що їх знаходимо у царині природи.

Фізичний простір – умовна назва художньої реальності, коли читач впізнає знайомі йому з життя деталі (простір, співвідносний з реальністю, в якій мешкають автор і читачі). У цій моделі перед читачем з'являються різні природні стихії. Наприклад, одним штрихом змальовує автор запашні левади: “Над озером пахучим, золотавим дзеленькає маленька бджола” [2,39] або замиловано вимальовує мелодійнену картину лісу та річки:

На березі білі берези напнуті, мов струни.
 День вітром по них потягає, неначе смичком,
 і шепотом падає в хвилі, як зерно до клуні.
 Ріка обіймає цей шум, мов раменами дном [2, 45].

Абстрактний спосіб організації художнього простору знаходимо у чільному вірші найпершої збірки “Пісня про вічну молодість”. Він організований, як рівномірна безструктурна площина, розімкнена у русі, зміст його ототожнений із змістом предметів, які його наповнюють. Побудований він за лейбніцевським принципом, згадуваним В.М.Топоровим: простір, як дещо, що визначається порядком співіснування речей [1, 228]:

Запрягти до саней чотири чалі коні
 і в чвал, і в чвал!
 Заіржуть баскі бігуни на реміннім припоні,
 аж луна відіб'ється
 від скал, від скал [2, 19].

Абстрактність також значною мірою притаманна умовному *умоглядному простору*, який є характерним для віршів релігійної та філософської тематики. Але в поезіях, що розгортаються в умоглядному просторі, втрачається сема “десь”, натомість з'являється “скрізь”. В них атмосфера містичного екстазу та філософського занурення зумовлює велику міру узагальненості хронотопу. В абстрактний простір царства Божого – універсум – переносить читача, зокрема, друга збірка Б.-І.Антонича “Велика гармонія”:

Його чути в шумі вітру та морських бурхливих пін,
 всюди, всюди є – Великий та Єдиний;
 та найбільший Він серед убогих стін
 і в молитві дитини [2, 65].

Як бачимо, пантеїстичний погляд у релігійних творах знімає акцент із власне просторової семантики. По-перше, людина на розмові з Богом переходить у зовсім іншу ціннісну систему. Там, де щира молитва, там храм – Божий будинок. І не важливо вже, в якому куточку світу відбувається ця таїна спілкування. Проте пантеїстичний погляд не дозволяє повністю абстрагуватись від земної конкретики, адже все, що нас оточує, заслуговує на увагу, замилювання і пошану як Боже створіння.

Заглиблюючись у таїну творення, поет звертається до символічного світу Біблії. Царина ортодоксальних та апокрифічних легенд перед читачем відкривається у збірці «Книга Лева». Немов праїндійський Індра, природа відкриває нам своє нове обличчя – вперше художні образи розгортаються у площині пустелі, *простору символічного* у Біблії. Через пустелю приходять до Божої істини – і когнітивний аспект теми поетичної творчості розгортається саме у цій площині (наприклад, вірші «Знак Лева», «Даниїл у ямі левів»). Водна безодня – прастихія, «життя колиска», яка була вже тоді, коли Дух

Святий ширяв понад водою, з'являється в Антонича в апокрифі про пророка Йону. Як зазначає дослідниця Біблії в українській літературі Віра Сулима, «в сучасних богословських працях жанр Книги пророка Йони визначається як притча, через яку давній книжник-юдей хотів показати своїм одновітцям, що Творець опікує всі народи...» [3, 276]. Але Антонич розвиває не біблійний мотив спасіння язичників, а подає через неканонічний варіант сюжету власну думку – єдність між усіма створіннями. Пророк звертається до усіх мешканців моря – до дельфінів, восьминогів, медуз, морських левів, акул, окунів, стоніг, моллюсків і навіть поліпів. Йона відчуває спорідненість з усіма морськими істотами, його вивищує лише те, що він пророкує від імені Бога-творця, Того, Хто “створює й винищує світи”, Хто “гасить ночі й світить свічі днів...” [2, 124] Таємнича глибина, що навіює жах, пов'язується із пробудженням вищої свідомості і є важливим аспектом розкриття теми поетичної творчості. Спостережувані вияви релігійної свідомості – вічної людської потреби в апеляції до Бога, незбагненого, неприступного і водночас найближчого, найдорожчого, – потребують своєрідного простору. Для символу є характерним поєднання абстрактної ідеї і конкретно-чуттєвої образності. Біблійні образи переносять нас у знайомі з книжок краєвиди, певні географічні координати, але середовище при цьому не сприймається читачем як реальність через свою традиційність. До певної міри умовність створює враження сценізації простору.

Як ми могли побачити, виокремлення абстрактних і конкретних рис досить умовне у різних моделях. Адже конкретний і абстрактний простір може вільно поєднуватись у межах одного художнього твору, що характерно для багатьох віршів Антонича. Це явище поширюється від збірки до збірки. Починаючи з третьої збірки "Три перстені", спостерігаємо навмисну умовність простору, який сам є вираженням авторської ідеї. Так вже назва збірки дає авторське визначення моделі художнього світу – перстень. В цих поезіях присутній тонкий, недосказаний пласт медитативності, прислухання до радісних, але неясних порухів своєї душі і нутрування творчих сил світу.

Для прикладу візьмемо другий однойменний вірш збірки. Його художнім простором є селянська хата, але характер даного образу ближчий до світу казок, ніж до реальності, незважаючи на такі конкретно-побутові деталі, як червоний дзбан, квітчаста скриня, зілля, віск, насіння. Це пояснюється тим, що художній світ “Трьох перстенів” має троїсте значення: ліричний суб'єкт збірки обертається у трьох сферах – творчість, молодість, матеріальне існування. Абриси цих світів розмикаються у вічність, де панує закон радісного творення і незнищенності.

Перечитуючи “Три перстені”, помічаємо, що художній простір збірки – село – поступово перетворюється із світу цивілізації на царину природи. Весна настійливо кличе ліричного суб'єкта у садок, на ниви й луки для того, щоб осягати життя у всій його повноті. Взагалі виокремлення цих світів (природа і цивілізація) досить умовне, коли мова йде про Антонича: в образній системі його лірики “дика” природа та культурні реалії поєднані нерозривними асоціативними зв'язками. Одним з найпоказовіших прикладів може послужити поезія “Село”:

Корови моляться до сонця,
що полум'яним сходить маком.
Струнка тополя тонша й тонша,
мов дерево ставало б птахом.

Від воза місяць відпрягають.
Широке конопляне небо.
Обвіяна далінь безкрая,
і в сивім димі лісу гребінь.

З гір яворове листя лине.
Кужіль, і півень, і колиска.
Вливається день до долини,
мов свіже молоко до миски [2, 106].

Неоднозначність простору ще більше помітна у п'ятій збірці, в якій перед читачем розкриваються семантичні глибини ще однієї природної стихії. Художнім простором "Зеленої Євангелії" є ліс. Він становить першу з основоположних стихій поряд з пустелею, океаном. Але цей простір ближчий ліричному суб'єкту. Можливо, тому що село, в якому народився поет, було його частиною. Можливо, тому що саме ліс, а не пустеля чи океан, пов'язані із витоками людського життя. Звідси більша довіра до лісу і невгасима радість сприйняття. Саме у лісі відчувається втаємничення ліричного суб'єкта. Адже, старий, суворий, він викохав хлоп'я і тепер охоче ділиться своєю мудрістю. У "Привітанні життя" – першій збірці – ми відчуваємо аромат Карпат, ліричний суб'єкт прагне спілкування з природою, на лоні якої він знаходить заспокоєння і відпочинок, тому й спрямовуються його думки до лісу:

Іди вночі, мій друже, іди вночі на ґрунь
і серце, що в утомі, ти приложи до хвої,
по місяця чолі рукою пересунь,
а може, тиша тугу поволі в тобі вкоїть [2, 47].

Поступово ліс набуває, за визначенням дослідниці Марини Новикової, містериального характеру, що стає помітнішим з кожною наступною книгою. Саме реставрація "міфосвідомості" [4, 84] зробила з Б.-І.Антонича самобутнього автора української літератури, чия творчість впродовж десятиріч викликає невсипущий інтерес дослідників.

Отже, починаючи з конкретики перших поезій, автор поступово переводить нас у подібну до міфологічної атмосферу всетворення і всеіснування в єдиній миті. При цьому наголосимо на значущості різних природних стихій для розкриття провідних авторських думок, а також зауважимо авторську настанову на показ реальності, розкриття сутності оточуючого світу.

Матеріальна концептуальність поетичного світу Антонича відзначалась багатьма дослідниками. Він намагається досягнути сутності життя через видимі оку матерію. Вона, вважає автор, розкриває нам багато таємниць всесвіту, бо є незнищеною. Саме у ній закодовано досвід тисячоліть. Тому читача оточує і царина природи, куди не ступала людська нога, і обжитий людиною простір. Спробуємо простежити риси визначених просторових моделей в іншому зрізі. Місто – простір принципово відмінний від світу природи. Урбаністичні картини з'являлись майже у всіх книгах поета, лише поставали вони вираженням різних думок і настроїв. Класична ідея гармонії тіла й духу у першій збірці "Привітання життя" пов'язується з культурою античних полісів (олімпійські стадіони циклу "Бронзові м'язи"). У даному випадку простір сприймається як цілком реальний (фізичний). Містечковий вокзал і подорож потягом стає поштовхом для роздумів ліричного суб'єкта над власною долею і людським життям взагалі у вірші "Велика подорож". Традиційна паралель життя-подорож розгортається в авторській свідомості на фоні сучасних умов поступу цивілізації. Пейзажні замальовки міста, що мають не споглядальний, а виражальний характер також тяжіють до фізичної моделі простору. Так у вірші "Ранок" (збірка "Три перстені"), сповненому відчуття молодості, життєлюбства і натхнення, місто є художнім простором, де відбувається зустріч ліричного суб'єкта з новим днем. Стан напівсну надає образу міста характеру казковості. Воно сповнене сонячних відблисків і звуків, що мелодійно вишиковуються в пісню ранку. Ліричний суб'єкт радісно впускає в свою душу кожен ознаку міського життя:

Ранок блиснув. Сонце, мов червона цегла,
покотилось бляхою дахів.
Ранок тіні й мрії розгорнув і знагла
пісню возів прогомнів.

Знову перекреслить неба синь безмірну
зір падучих ліній крива.
Місто дивно біле, майже неймовірне,
з мли, немов з уяви, вплива [2, 113].

Все у просторі пов'язане між собою не тільки фізично, але й емоційно. Емоційність сприймається як об'єктивна властивість простору. При цьому не втрачається відчуття його конкретики.

Характерне для романтичної традиції протиставлення життя природи та міста, яке передає свою штучність людині, здушуючи високість в її серці, та поширюючи сірість і холодність своїх стін на все, що потрапляє до його меж, неодноразово з'являється у Антонича, починаючи з першої збірки (наприклад, вірші „Пісня мандрівника”, „Дош”), і завдяки своїй умовності й традиційності тяжіє до символічної моделі. Це стосується і наступних поезій, зокрема, першого вірша з акцентованою урбаністичною тематикою, до якої автор після єдиного сонету першої збірки повернеться аж у передостанній. Так рельєфно виписується образ міста в сонеті “Мурашник”:

Предивні, зачаровані міста
з рудого порошна й рябої мерви.
І пасма вулиць сплетені, мов нерви,
і клуня в сірих теремах містка.

І наче плюш з роздертого листа,
життя засушене, немов консерви.
Однак праця йде все без перерви,
листок зшиває вічно до листка.

Здобичники у сутінках тюрми
суть мошечок, рабинь своїх живіт.
Рядами над рядами тут доми

піснями труда днів шлють привіт.
Подумай мимохить, як чобітьми
є легко розчавити цілий світ [2, 41].

Алегорична картина мурашника має глибинний зміст – життя людей – і пов'язана з роздумами ліричного суб'єкта про нетривкість людського світу. Але нас у даному випадку насамперед цікавить звернення авторської думки до нового простору. Поетове зацікавлення оточуючим життям зумовлює переміщення ліричного суб'єкта до сучасного мегаполіса. Провідна характеристика міського життя – законсервованість – передана через порівняння, яке містить ідею традиційності способу людського життя в місті, нескінченної повторюваності, відсутності творчого елемента. Порівняння, посилене метафорою „тюрма” створює перед очима читачів чітко організовану оболонку, яку сповнює напружений рух, проте позбавлену справжнього життя. Рух не асоціюється з життям, тому що в цьому світі мешкають істоти, які стали рабами власних звичок, в'язнями установ, звичаїв, які вони ж самі і створили. Образ інстинктивного руху комах нагадує мотиви механізації буття, які знайшли широку розробку в творах абсурдистів. Але останні рядки ставлять акцент на іншій характеристиці поданої моделі простору – нетривкість. Тлінність усього існуючого, хиткість світу повсякденності ставить ліричного суб'єкта Антонича у коло традиційної філософської проблематики. Проте більш сучасною є проблема особистої відповідальності за свої вчинки. Як бачимо, простір у розглянутих випадках є конкретно-чуттєвим втіленням авторської ідеї і має чіткі риси символічної моделі.

Місто-міф перед нами постає зі сторінок “Книги Лева”. Це Чаргород, де народжуються міфи. Ми здогадуємось, яке місто відтворюється в авторській уяві, але прос-

тір не є співвідносним із тим, в якому мешкають поет і його читачі. Він має багато спільних ознак з прадавніми легендами та біблійними переказами. Краєвидам притаманна монументальність архітектурних пам'яток: “В зеленому полум’ї трави пасуться мармурові коні”, “камінні янголи у парку металево в сурми дмуть”, “герої сходять з п’єдесталів”, “леви з прапорів рядами йдуть маєстатично містом” [2, 138]. І водночас скрізь непевні контури пустельної *fata morgana* чи коралевих долин, освітлених холодним сонцем підводного царства:

Тече дванадцять рік крізь солов’їне місто,
в тонку пастушу флейту дме вітрів дозорець,
музики білий мур, і стріл крилаті вісті,
достойний лев, слаба людина й вірні зорі. [2, 140].

Атмосфера видіння руйнує конкретику єгипетського та давньоруського чи сучасного авторів міста. Простір постає подібним до символічного простору сну.

Інша картина в останній збірці – “Ротації”. Дослідники (зокрема, Орест Зілинський, Микола Ільницький) вважають, що новим у творчості Антонича стало звернення до реального життя міста. Проте, характеристика міста як реального стосується швидше соціальних характеристик, аніж художньої площини. Сприйняття починається з цілком конкретних деталей, а надалі все більше відчувається свідоме нагнітання автором умовності, внаслідок чого контури фізичного простору розшаровуються на безліч прихованих змістів.

Залізобетонний каркас, безкраї береги жовтих мурів – яскрава метафора життя, що точиться у стінах міста. Безлика субстанція в цілому являє собою неформлену масу. Подібно до Квазімодо, людина маси стає органічною частиною кам’яного міста, адже людина завжди є частиною оточуючого середовища. У щоденній круговерті зливаються речі високі й низькі, не має часу на розмежування “духові і тілу”:

Церкви, цукерні, біржі – духові і тілу.
Для зір і для монет [2, 191].

Зовсім втрачається джерельне відчуття, що “життя кипучого нікому не зв’язати” у „Баладі провулка”. Точніше, перед читачем знову розгортається панорама соціального життя. Але це вже життя *underworld*-у. Цей невеличкий світик, обмежений стінами корчми, вмістив увесь бруд соціуму. Серед тіней ночі, нищості й гріха погляд ліричного суб’єкта, мов тремтливий “хлип свічок” висвітлює потворне обличчя того чи іншого представника соціальних низів:

...лупії і сажотруси
співають гімни над склянками
і славлять ніч і чар спокуси.

.....

Знічев’я плачуть горлорізи
І сповідаються горілці [2,195].

Фальшиві карти в скрючених пальцях, папуги, що ворожать лупіям, чарки, що, “мов птахи, відлітають понад столами”, впливають на мить з тіні, а потім знову губляться у “плахтах диму й шуму”.

“Світ недійсний”, здається, випромінює трункий запах хмелю, спокуси і зла, що згубно діє на речі, які не належать до нього. Навколо “кубла химер, верзінь, наруги” ліхтарня, “мов лілея, в’яне” і “заламавши руки сині, рятунку кличе ніч намарне”.

З другого вірша збірки спостерігаємо суттєве зрушення позиції ліричного суб’єкта: змінюється аспект його погляду на місто. Попередні рядки – це образ міста зсередини, череда вражень людини, що простує вулицями. Далі небажання бути частиною оточення, внутрішній спротив викликають враження спостереження крізь кришталеву кулю мага: явища проходять панорамно, розкриваючи при цьому свій глибинний зміст. Рефлектуюча свідомість звертається до сутності явищ, піднімаючись до філософських узагальнень. Внаслідок цього відбувається атомізація структурних елементів ка-

ртини міського життя:

Дубове листя, терези купців, цигани,
щоденний гамір і щоночі вічні зорі [1, 192].

Кожний елемент прагне локалізуватись, але не є самодостатнім. Зв'язок між окремими атомізованими елементами – погляд ліричного суб'єкта. В його свідомості контрастні поняття – величне й нище, вічне і миттєве, важливе й дріб'язкове – виступають не як протиріччя, але як дві сторони однієї медалі. У дійсності високе і низьке переплетені настільки тісно, що співіснування їх сприймається як звичайне. Панорама включає в себе як конкретночуттєві деталі (дубове листя, терези купців, цигани, зорі, катеринка, папуга і т.д.), так і абстрактні поняття (жарти і смуток, купівля і причастя, солодкі слова і спогади про минулі турботи).

Панорамність погляду змінює однокадровість поезії „Назавжди”. Художній світ обмежується пейзажем, який може охопити око за рамкою вікна і який виконує майже виключно роль фону, що на ньому розгортається домінуючий настрій – меланхолія.

Цікаво подивитись на місто Антонича в геометричних вимірах: “вузли димів, що в'яжуть небо з міста колом” [1, 192]. Коло традиційно є символом завершеності і певної герметичності. Воно уособлює Всесвіт із раз і назавжди встановленим ладом. Водночас це семантичне поле містить в собі ідею безвиході (пригадаймо фразеологічний вираз “замкнене коло”). Отже, у даному випадку ми бачимо модель міста, вибудовану автором з явищ об'єктивної дійсності, що внаслідок ціннісної позначеності стають важливою характеристикою ліричного суб'єкта порівняно із віршем “Ротації”.

Незмінне бажання дійти сутності “коріння явищ і речей” весь час спрямовує рух ліричного суб'єкта углиб. Дно соціуму, дно міста, дно ночі. А один з віршів збірки містить дороговказ “дно тиші”. Страшні потвори первісного хаосу з першої глави “Книги Лева” оживають знову. Тиша пов'язує підсвідомість і хаос дитячих літ світу.

Специфіка художнього простору “Ротації” зумовлюється увагою поета до ірраціональних образів підсвідомості, сну. Саме там шукає автор шляху до небесного лона сутності природи, таємниці буття. У художній площині Антонича ми знаходимо різнопланові образи, що характеризуються “м'якістю” (нечіткі, із контурами, розмитими нічною темрявою, чи висвітлені тьмяним світлом). Речі і явища – таємничі знаки, що переходять в інші, неземні, виміри – містичним чином перетворюються просто на очах (так місяць – кіт, а потім миша у “Баладі про блакитну смерть”). Читач відчуває, що творчість Антонича – це метод пізнання непізнанного. Не менш характерним є “принцип натуралістичної пермутації” (тобто поєднання в одному образі різнорідних елементів), натуралістичні подробиці, що мають переконувати у можливості реального існування позареальних образів. Отже, надреальність висвітлюється під оболонкою видимості матеріальних форм.

Привертає увагу те, що образи з царини природи не зливаються органічно з міськими атрибутами, а взаємовиключаються: “Мистці рослин – тюльпани, дбаючи за форму, / Припавши на коліна, барвно й гарно гинуть...” [1, 191] Більше того: фактично, зогнилу цивілізацію карає світ природи:

Мов бура плахта, хмара круків
сідає на дахах бриластих,
і місяць, звівши сині руки,
немов пророк, став місто клясти.

....

Мов стріл дванадцять з небі праці,
вітрів дванадцять шле додолу,
й Земля розкрила зворів пащі,
й розбите в кусні Сонця коло [2, 198].

Таким чином замкнулося коло Всесвіту, з'єдналися полюси прапервісності і постприроди – світу, створеного людиною. Таку авторську позицію спробував пояснити Євген

Маланюк: "...евангеліст природи, рослинно стихійний Антонич ("росте Антонич і росте трава") не приймає міста, як "кубля презирства і голоти", як заперечення природи і стихії, – пише він,- з чудовим презирством справжнього (в українських обставинах – аристократичного) селянина...він трактує місто, передовсім, як певну дивовижну відміну краєвиду, як новий для нього, але безконечно чужий і безконечно нижчий, убожчий світ, світ якоїсь передпотопової, запізненої нечистоти й всіякої обридливості, потворної нечисті, світ мерстоти, рокований на згубу" [5, 163]. Картина звалища брухту – автомобільного цвинтаря – метафора охоплюючого все місто тліну і водночас місток до майбутнього. Передбачення оновленого майбутнього, немов в "Острові Пінгвінів" Анатолія Франса, спирається на цвинтар забутих віків, вибудовується на залізних кістках старих міст.

Стоповерхові кам'яниці сплять, немов потомлені звірята,
географи малюють зорі крейдою на неба мапі,
в рудому сяйві ліхтарів дощу краплини, мов пісок крилатий,
і місяць золотим котом лежить у мене на канапі [2, 200].

Тут ми зовсім не відчуваємо протистояння і несприйняття, характерних для попередніх поезій збірки. Навпаки, певна ніжність (хмарочоси – потомлені звірята) і домашній спокій (місяць лежить на канапі золотим котом). І раптом наприкінці вірша логічний наголос одержує деструктивне бажання, яке містить старозавітню алюзію:

– О пуццо з каменю, коли тебе змете новий потоп [2, 200]?

Біблійна алюзія викликає думку про вселенську катастрофу, яка не обмежується мурами одного міста. Але ми не відчуваємо агресивності ліричного суб'єкта, можливо, через те, що знято психологічну напругу відчуження як спробу відмежування від світу міста. Почуття відчуженості заступає філософічна споглядальність. Все повертається "на круги своя". В контексті цієї істини акцентованим стає слово "коли". Отже, майбутнє визначене, сутність питання – проблема часу. Але що становить собою ця визначеність майбутнього? Руїна? Зовсім ні. Просто місто, наче луска, прикриває первісний стан речей – світ, тільки-но утворений з хаосу, в якому ще відчувається відблиск небуття. Але цей відблиск хаосу є запорукою незнищенності таємниць буття, що скеровують постійне відтворення суцього, запорука незнищенності матерії.

Живуть під містом, наче у казках, кити, дельфіни і тритони
в густій і чорній, мов смола, воді, в страшних пивницях сто,
примарні папороті, грифи і затоплені комети й дзвони [2, 200].

Таким чином коло буття міста замкнулось перетворенням.

Крім типологічних рис, які ми спробували охопити вищезазначеними просторовими моделями, художній простір Антонича має інші характерні риси, які ми не можемо обійти своєю увагою. Зокрема, при художньому сприйнятті антоничевого простору помічаємо неоднорідність, яка виявляється на рівні широти його охоплення тощо. До розширення простору призводить зміна позиції спостерігача на учасника. Якщо з позиції формальної логіки суб'єкт сприймає те, що охоплює погляд, то відчувши себе часточкою світу, ліричний суб'єкт бачить все, що доступно кожній тваринці і куцику сьогодні і століття тому, тобто споглядає вирування життя всесвіту скрізь і завжди. Зменшення відстані між зовнішнім і внутрішнім світом відбувається поступово: камінь-рослина, рослина-тварина, рослина-людина. Наприклад, у вірші „Змія” (збірка „Три перстені”) слизький камінь, покручений куш і хлопеч, який тримає картату палицю з цього куша, – це різні грані одного образу.

Спостерігаємо надзвичайно широке охоплення географічних меж, що зумовлюється, насамперед, специфікою лірики як літературного роду – відсутністю у ній чіткої сюжетної лінії. А також дане явище завдячує тому, що автор прагне якомога ширшого охоплення світу через згортання його у своєму сприйнятті до певної моделі. Закономірним постає співвідношення мікро- та макро- світів у художній площині: ліричний суб'єкт задихається у цьому маленькому світику, коли серце переповнюють почуття, а

розум думки. Дійсність стає такою ж замалою для поета, як і оболонка слів для натхнення. І навпаки, відчуття молодого енергії і лету на крилах натхнення розширює оточуючий світ до безмежності.

Просторовий світ лірики Антонича формується також завдяки його різноплановій побудові щодо ліричного суб'єкта. Характерним є активне освоєння різних планів віддаленості від ліричного суб'єкта. Наприклад, у першій збірці, перед читачем то самотня свічка в малій кімнаті, де “стіни, наче руки, тримають похливу тишу в жмені” [2, 24], то “міжзірний волокита” метеор. Як бачимо, локалізація не обмежується найближчим дистанційним поясом. Вимір відстані не є метою (мало прислівників на позначення віддаленості), така особливість швидше пов'язана водночас із пізнавальною спрямованістю ліричного суб'єкта та увагою автора до зорових вражень, що їх справляють оточуючі об'єкти. Водночас зв'язок між предметами будується за іншим принципом. Фольклорно-міфологічний мотив метаморфози пов'язується з концептуальною для творчості Антонича ідеєю спільності законів буття для всіх форм органічної та неорганічної природи. Так цілком природно сприймається в Антоничевому художньому світі, що дерево може перетворитись на птаха, оброслий мохом вчений лис складає поезику для кленів (“Клени”), сонце зіскакує з трави, немов сполохане лоша (“Чарки”), дівчатам заплітають у волосся сонця гребінь (“Зельман”), а лютню роблять з каменя (“Стріла”).

Чим далі, тим більше ми відчуваємо, що питання про дистанційний пояс не є актуальним, адже як мить є віддзеркаленням вічності, так піщинка є відбитком космосу. Звідсіля умовність суб'єктно-об'єктних відношень і розташування предметів один відносно іншого. Найважливіший естетичний принцип Антонича – єднання авторського “я” і навколишнього світу, повне злиття ліричного суб'єкта з оточуючим життям, з природою в усьому її невичерпному багатстві:

Росте Антонич, і росте трава,
і зеленіють кучеряві вільхи [2, 180].

Як бачимо, мотив спорідненості людського і природного життя є концептуальним для Антонича. Ідея взаємопереходу матерії підкреслюється зближенням сакрального і щоденного. Це досягається, зокрема, введенням географічних координат:

Народився Бог на саях
в лемківськiм містечку Дуклі.
Прийшли лемки у крисанях
і принесли місяць круглий [2, 107].

Художник дивиться на світ не з певної нерухомої точки, а обирає найбільш зручну для осягнення, для передачі своєї думки глядацьку позицію. Отже, читач, до якого звернене зображуване, опиняється в різних положеннях щодо об'єкту: від земної поверхні до висоти пташиного лету та відкритого космосу.

Важливо, що простір у ліриці Антонича завжди динамічний. Перечитуючи Антоничеві поезії, бачимо, як горизонтальне розгортання простору, так і вертикальне, зокрема вертикальна орієнтація об'єктів. Так, коли осінь йде городами, ланами (“Соняшник”) чи бадоро крокують молоді спортсмени (цикл “Бронзові м'язи”) відчуваємо, що простір розгортається вшир. Інший напрямок руху обирають випечені сонцем краплини (“В цілунках тих ростуть дрібні цятини/ у білопері хмари, літа лік; / підносять вгору свій вовнистий бік, геть утікають від землі долини” [2, 22]) чи вогонь, який “над голови пузаті верб підносить косу полум'я, свій герб” [2, 21].

Д.С.Ліхачов, аналізуючи поезику даньоруської літератури, писав про життя літературного героя як прояв себе у просторі [6, 396]. Можемо сказати, що це головний принцип заповнення антоничевого художнього простору: об'єкти і суб'єкти виявляються у просторі, туди потрапляє все, що демонструє явище існування.

В поетичному світі Б.-І.Антонича простір оживлений, одухотворений і якісно різномірний. Він, як правило, не є ідеальним, абстрактним, порожнім, не передує речам,

що його заповнюють, а навпаки конститується ними. Він завжди заповнений і завжди речовинний. Простір витлумачується як зміст речей і водночас, оскільки самі речі тлумачаться як певна можливість руху в просторі, він детермінує їхній внутрішній зміст. Отже, простір є своєрідним текстом.

Конкретний і абстрактний простір може вільно поєднуватись у межах одного художнього твору. Це зумовлено, зокрема, специфікою лірики як літературного роду. Г.М.Поспелов, говорячи про лірику, зазначав, що істотною її характеристикою є умовність, оскільки вона належить до експресивних мистецтв. Тут може бути абсолютно відсутня конкретика образу простору. І в той же час лірика здатна відтворювати предметний світ в його просторових реаліях, протиставляючи різні просторові площини.

Чи можемо говорити про багатоплощинність художнього світу Б.-І.Антонича? Чи перед нами цілісний світ? На нашу думку, ці поняття не є взаємовиключними. Чітка, свідомо впроваджувана автором ідея стирання кордонів між предметами, станами і явищами, безумовно, об'єднує образи у певну художню цілісність, але авторські пошуки розгортаються на різних рівнях, які наочно оформлюються у вигляді просторових моделей, які незважаючи на свою своєрідність, здатні взаємодіяти у площині конкретного художнього твору.

РЕЗЮМЕ

Данное исследование посвящено художественному пространству лирики западноукраинского поэта Б.-И.Антонича. В работе рассматриваются четыре типа пространственных моделей: конкретно-физическая (соотносимая с реальным пространством), абстрактная (модель, характеристики которой конструируются свойствами и способами поведения в пространстве наполняющих ее объектов), умозрительная (созданная авторским воображением надреальности, возникающая вследствие напряженной медитации) и символическая (детали которой связаны с символическим миром Библии или же предполагают наличие нескольких семантических слоев). Кроме того, внимание уделяется таким особенностям, как направленность развертывания художественного пространства и зависимость от точки зрения лирического субъекта.

SUMMARY

The given research is devoted to the art space of lyrics of the west-ukrainian poet B.-I. Antonych. Four types of spatial models are being considered in the work: namely – physical model (which is correlated with real space), abstract model (which characteristics are designed by properties and ways of behaviour in the space of objects filling it), speculative model (which is created by author's vision of surreality, arising in consequence of intense meditation) and symbolic model (which details are connected with the symbolic world of the Bible or assume the presence of several semantic layers). Besides the attention is given to such features, as an orientation of expansion of art space and dependence on the point of view of the lyrical subject.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: Семантика и структура. – М., 1983. – С.227-285.
2. Антонич Б.-І. Твори. – К., 1998.
3. Сулима Віра. Біблія і українська література. – К., 1998.
4. Новикова М. Міфосвіт Антонича // Сучасність. – 1992. – № 9. – С.83-93.
5. Маланюк Є. Б. І. Антонич: “Зелена Євангелія”, “Ротації” // Книга спостережень. Проза. – Т. 2. – Торонто, 1966. – С.430-435.
6. Лихачев Д.С. Поэтика древне-русской литературы. – Л., 1971.

Надійшла до редакції 15.06.2002 р.

УДК 81'373.232.2 = 14(477.7)

ПАТРОНИМИЧЕСКИЕ ФАМИЛИИ ПРИАЗОВСКИХ ГРЕКОВ

В.А.Кравченко

В фамильном словаре приазовских греков значительное место занимают патронимические именованья, называющие человека по именам и прозвищам его предков по мужской линии. Для выражения патронимического значения фамильного имени использованы формальные показатели разных языковых систем: греческой, тюркской, русской, украинской.

Патронимические фамилии **греков-румеев** по образцам греческой (румейской) антропонимической системы представлены следующими семантическими моделями:

1) «дитя человека с данным именем (прозвищем)». Реализуется эта модель с помощью патронимических суффиксов:

-иди, -ади, -оди: *Кефалиди, Козмириди, Мавроди, Миросиди, Фулиди, Чакириди, Стефаниди;*

-опуло (из древнегреческого $\pi\omega\lambda\omicron\varsigma$ 'детеныш, жеребенок'; греч. $\pi\omicron\upsilon\lambda\iota$ 'цыпленок'): *Мавроматопуло, Попандопуло;*

2) «уменьшительная форма от названия лица». Эта модель реализуется с помощью уменьшительно-ласкательных суффиксов:

-аки, -ака: *Апостолака, Арванитаки, Бивераки, Канделаки, Ликаки;*

-ул: *Дицул, Ставрул, Пичул, Котула;*

-иц: *Гудиниц, Тертица, Папакица, Шебаниц, Хумуриц, Тасиц, Сагариц, Кукулиц, Волониц, Хавалиц, Пахниц, Фтиц, Богадица, Биц, Караманиц, Балабаниц, Анемица, Шердиц, Йоркиц, Савица, Костиц, Пэфтиц, Костаниц, Ламбадиц.*

Использование уменьшительно-ласкательных форм в патронимическом значении известно многим языкам. Сравните значение польских фамилий: «Иногда уменьшительные формы от названий лиц (как от нарицательных существительных, так и от имен собственных) не имеют ласкательного значения, а выполняют совсем другую функцию. Они служат для обозначения потомков в лиц, обозначенных исходным именем: Kowalczyk 'маленький кузнец' (kowal) = 'сын кузнеца', Stolarczyk 'маленький столяр' (stolarz) = 'сын столяра', ...Stanczyk 'маленький Станислав' (Stan) = 'сын Станислава'. То же верно и в отношении целого ряда уменьшительных суффиксов (-czak, -czyk, -uk, -ek, и др.)» [1,262]. А.В.Суперанская на основании анализа некоторых документальных записей, а также «Ономастикона» С.Б.Веселовского делает предположение, «что уменьшительные формы древнерусских имен в какое-то время обозначали не только и не столько ласковое отношение родителей к детям, сколько патронимические связи» [2, 86]. В указанном «Ономастиконе» [3] прослеживается такая патронимическая линия: «отец Лапа – сын Лапенок», «отец Волк – сын Волченок», «отец Черт – сын Чертенок».

По образцу тюркской патронимической модели построены фамилии с финальным компонентом -оглу (-огло) от тюркского $o\check{g}lu$ 'сын'. Присоединяется он к лексической основе, восходящей как к личному имени, так и к апеллятиву: *Гаврил-оглу, Иван-оглу, Мелек-оглу, Миски-оглу, Семен-оглу, Голи-оглу, Топозогло.*

Многочисленный ряд фамилий греков-румеев соответствует русской стандартной семантической модели, которая указывает на отношение сына к отцу – 'сын того, кто назван данным именем (прозвищем)'. Фамилии-патронимы содержат специальный морфологический элемент – суффиксы -ов/-ев, -ин. К ним относятся как отыменные фамилии (*Ставринов, Стрионов, Трандафилов, Кирьяков, Меликов, Бахтияров, Атаров* и т.д.), так и фамилии отапеллятивного происхождения: *Айналов, Барбаров, Гудинов, Дженчаков, Зара-*

гулов, Караджинев, Айкашев, Сепашлов, Шурдов, Харджиев, Топузев, Телалов, Таушанов, Исиров, Сагиров, Лафазанов, Мердов, Алабутов, Калафатов, Паназов и т.д.

Говоря о греческих фамилиях русского патронимического типа, следует отметить и особенности их создания. При рассмотрении собственно русских фамилий в плане образования, как отмечает Б.О.Унбегаун, «должны получить освещение два момента: 1) образование патронима и 2) превращение патронима в наследственную фамилию» [4,8]. По отношению к греческим фамилиям эти моменты стираются. Фамилии греков созданы по готовому типу согласно канцелярским трафаретам или в результате намеренного переоформления, что способствовало вхождению их в русскую антропонимическую систему¹. Этому вхождению помогла адаптация застывшего патронимического суффикса -ов/-ев, который «за очень немногим исключением не имел никакой другой функции, кроме функции образования фамилий» [4, 18]. Этой же причиной Б.О.Унбегаун объясняет и большую продуктивность этого суффикса в русском фамильном образовании (а отсюда и в греческом), по сравнению с суффиксом -ин: «Хотя фамилии на -ов/-ев и -ин были морфологически равноправны, степень жизнеспособности их была неодинаковой. Притяжательные прилагательные на -ов/-ев становились все менее и менее продуктивными, постепенно они были замещены или другим типом прилагательных, или родительным падежом имени. ...Притяжательные прилагательные на -ин, напротив, все еще существуют для обозначения принадлежности (мамин, сестрин, Колин, Сашин и т.п.). Следовательно, суффикс -ов/-ев стал более типичным и более специализированным окончанием фамилии, чем суффикс -ин» [там же].

Фамилии с русскими патронимическими суффиксами появились у румеев, скорее всего, в результате стандартизации фамильных именовании по образцу русской антропонимической модели, в результате «подражания» русским фамилиям, дублирования их формы. Сравните существование в румейском фамильном словаре двух вариантов: русского стандартного патронимического и «нерусского» непатронимического: *Барбар* и *Барбаров*, *Лафазан* и *Лафазанов*, *Лахман* и *Лахманов*, *Таушан* и *Таушанов*, *Топуз* и *Топузов*, *Калафат* и *Калафатов* и т.д.

Из ряда моделей украинской фамильной системы для выражения патронимического значения избраны модели с самыми продуктивными суффиксами юго-восточной Украины:

-енко: *Аджавенко*, *Боечко*, *Любенко*, *Папаценко*, *Темиренко*, *Яйленко*;

-ко: *Башко*, *Кацко*, *Котенко* (от Котен), *Муцко*, *Панько*, *Целенко* (от греч. τσελλυγας);

-ец: *Нафанец*, *Пахнец*, *Шебанец*, *Шесторец*. Об «искусственности» фамилий с суффиксом -ец свидетельствует тот факт, что все они являются украинскими «подделками» под украинские антропонимы и существуют параллельно с «настоящими» фамилиями, содержащими греческий (румейский) уменьшительно-ласкательный суффикс -иц. Сравните: *Пахниц* и *Пахнец*, *Шебаниц* и *Шебанец*, *Шердиц* и *Шердец*, *Шесториц* и *Шесторец*.

Суффикс -ец является общим восточнославянским суффиксом, словообразовательным средством и в русском, и в украинском языках. Так, в «Словаре служебных морфем русского языка» Г.П.Цыганенко этот суффикс в русском и украинском языках дается как «аналогичный» во всех значениях, и в частности, в уменьшительно-ласкательном, с той оговоркой, что «по отношению к неодушевленным предметам употребляется в украинском языке чаще, чем в русском» [6,68-69]. А.В.Суперанская описывает встретившиеся в берестяных грамотах патронимические формы на -ец, не вошедшие в русский язык в официальное употребление как отчества, но закрепившие-

¹ Сравните мнение А.В. Суперанской по этому поводу: «Фамилии, иноязычные основы которых не вошли в словари русского языка, если они оформлены русскими суффиксами и входят в состав триединого именованя (имя, отчество, фамилия), видимо, также могут считаться русскими» [5,50].

ся в фамилиях, стандартных и нестандартных, напр., Кривец и Кривцов, Иванец и Иванцов. Вот примеры из названных грамот: «офромеець» (XV), «сь яковьцемь» (XII-XIII), «максимець» (XIV-XV), «микифорець» (XIII-XIV) [2,85]. Далее она отмечает: «Образование с суффиксом -ец, помимо обозначения младших членов семьи: Яковец – сын Якова, Зубец – сын Зуба, Бубенець – сын Бубна, развил еще некоторые дополнительные функции, однако всегда обозначал какую-то принадлежность: Кузьниц – из семьи Кузиных, Чехановець – из семьи Чехановых... и т.п.» [там же]. Как патронимический, суффикс -ец выступает и в украинской антропонимической системе [7; 8; 9].

Матронимические фамилии в румейской антропонимии не получили широкого распространения и представлены единичными случаями. Понимая под матронимом (вслед за Н.В.Подольской) «дериват от имени матери: прозвище, прозвание, «отчество» от имени матери, фамилия от прозвища матери» [10,83], мы определяем как фамилии-матронимы следующие именованья фамильного типа:

1) отыменные образования с деминутивным суффиксом -иц, обозначающие в антропониме потомков женщины, названной исходным личным именем: *Магдалиць* < Магдала (от Магдалена), *Варвариць* < Варвара;

2) отпрозвищные образования с суффиксом принадлежности -ов, обозначающим в антропониме потомков женщины, названной по имени мужа: *Хаджинов* < Хаджина. Андроним Хаджина как основа фамилии представляет собой именование жены по имени (прозвищу) мужа с помощью специального «андронимного» греческого форманта -iva. Андроним Хаджина (*Хатζiva*) отмечается наряду с другими андронимами, оформленными суффиксом -iva, в уже упоминавшейся работе М.Триандафилидиса, напр: *Θοδωρης – Θοδωρινα, Ζουζουλας – Ζουζουλινα, Λασκαρης – Λασκαρινα* [11,116]. В связи с этим возможно считать, что в основе фамилии *Караджинов* также лежит андроним с суффиксом -ина: *Караджа* > *Караджина*.

В фамильном именовании *Кирикияс* использовано греческое женское личное имя Кирикия/Кирекия (*Κυρεκια*), которое было одним из самых употребительных у греков Крыма и Приазовья. Суффикс -ас (*ας*), оформивший это имя, в греческом языке образует имена существительные мужского рода. Не исключено, что отыменный дериват служил именованьем, прозвищем мужа по имени жены, т.е. был гинекономом.

34,5% фамилий урумского фамильного словаря было «патронимизировано» с помощью русских стереотипных суффиксов -ов/-ев, -ин. Наибольший удельный вес занимают именованья с суффиксом -ов (73%), который присоединяется и к отыменной, и к отапельлятивной основам в соответствии с характером конечного элемента основы – твердого согласного. Суффикс -ев как алломорф суффикса -ов оформил 22% отыменных и отпрозвищных фамилий урумов. Оптимальные сочетаемостные возможности по отношению к суффиксу -ев проявили урумские апеллятивы с основой на -джи, -чи: алчи > *Алчиев*, арабаджи > *Арабаджиев*, бакарджи > *Бакарджиев*, бояджи > *Бояджиев*, топчи > *Топчиев*, демерджи > *Демерджиев*, тохтаджи > *Тохтаджиев*, тутунджи > *Тутунджиев*, хасарджи > *Хасарджиев* и т.д. Эти основы в количественном отношении (58%) оттеснили основы на мягкий согласный, -й и -ш. Фамилии с суффиксом -ин составляют 5% от оформленных по русской патронимической модели.

Выбор патронимического суффикса в зависимости от характера конечного элемента основы, как правило, оправдан в исследуемых нами антропонимических единицах. Однако, как отмечают А.В.Суперанская и А.В.Суслова, «перебой традиций намечается с середины XIX в., когда появляется значительное количество искусственных фамилий... Здесь довольно широко представлен суффикс -ов даже в тех случаях, где у естественно сложившихся фамилий было бы -ин» [5,68]. В искусственно оформленных фамилиях урумов также отразились эти нарушения традиций, сравните: Бияга > *Биягов*, Биата > *Биатов*, Афендика > *Афендигов*, Попуна > *Попунов*, Гуржи > *Гуржов*. Малочисленный арсенал используемых русских суф-

фиксов мог применяться недифференцированно для образования фамилий от одной и той же лексической основы, например, *Ангелин* и *Ангельев*.

Оформленные русскими патронимическими суффиксами, урумские фамилии отапеллятивного происхождения выступают коррелятами к «первичным», естественным фамилиям-прозвищам. Сравните: *Арабаджи – Арабаджиев, Афенка – Афенкин, Балабан – Балабанов, Боруш – Борюшов, Берюшев, Бияга – Биягов, Дели – Делиев, Джерих – Джерихов, Долгер – Дульгеров, Зипир – Зибиров, Каплан – Хапланов, Каракоз – Караков, Караян – Караянов, Налбат – Налбатов, Оксюз – Оксюзов, Пантази – Пантазьев, Пефти – Пефтиев, Попуна – Попунов, Сарбей – Сарбеев, Чаган – Чаганов, Чаку – Чаков, Экзархо – Экзархов* и т.д.

«Патронимизация» урумских фамилий осуществляется и через посредство патронимических суффиксов украинских стандартных моделей. Из большого числа суффиксов, распространенных в антропонимии юго-восточной части Украины (-енко, -ко, -ук, -чук, -ик, -чик, -ак, -чак), в образовании урумских фамильных именовании участвовали только -енко, -ко, -ук, -чук. Причем, в своем естественном, «чистом» виде был использован только суффикс -енко: *Аджав > Аджавенко, Ботар > Ботаренко, Сандул > Сандуленко, Сокур > Сокуренко, Темир > Темиренко, Тильмач > Тильмаченко*. Для этого есть свои причины. Фамилии украинской патронимической модели на -енко в антропонимиконе юго-восточной Украины значительно преобладают над другими в количественном отношении (36,2%) [121,8]. Как известно, суффикс -енко – один из самых продуктивных и самых характерных украинских антропонимических формантов. Он является исключительно признаком украинского языка, поскольку «за его пределами этот суффикс не имеет точного соответствия ни в одном славянском языке, даже в близкородственных – белорусском и русском» [9, 122]. Формант -енко обладает и широкими сочетаемостными возможностями. «Он соединяется с личными именами и отапеллятивными прозвищами, различными в отношении семантики, структуры и грамматической характеристики» [7,8]. Сравните: отыменные фамилии – *Сандуленко, Темиренко*, отапеллятивные прозвищные фамилии – *Ботаренко, Сокуренко, Тильмаченко*. Гибридные урумско-украинские фамилии (с урумской основой и украинским формантом -енко) – специфическое явление в антропонимии Приазовья, не соответствующее привычному, стереотипному взгляду на фамилии с суффиксом -енко: «это типичные украинские фамилии. Если они и встречаются у других славянских народов, то преимущественно как фамилии украинского происхождения» [8,45].

Фамилии на -ко, -ук, -чук чаще всего не являются результатом морфологического словообразования, т.е. присоединения к лексическим основам украинских патронимических суффиксов. Возникновение их связано с намеренным «передельванием» финалей урумских фамилий на созвучные финалы украинских антропонимических единиц. Речь идет о фамилиях типа *Афенко < Афенка, Манко < Манха, Бузовчук < Бузовчу*, где -ко, -ук, -чук являются псевдосуффиксами. Фамилия *Папуцук* образована морфологическим способом от первичной фамилии *Папуш*.

Возможно, изменение формы отапеллятивных урумских фамилий в сопоставлении с их производящими коррелятами (*Ахилло, Ахило < ахыллы, Тилла < тилли*) вызвано опять же влиянием украинской фамильной системы: украинские фамилии часто оканчиваются на -о и -а. Сознательное, намеренное дублирование формы украинских фамильных антропонимов позволило урумским единицам автоматически войти в украинскую фамильную систему.

В большинстве своем *тюркскооформленные* фамилии урумов включают в свой состав различные аффиксы, однако далеко не все они имеют непосредственное отношение к образованию фамильных патронимов.

Как известно, деминутивные суффиксы, присоединяясь к наименованиям лица (восходящим к онимной и апеллятивной лексике), служили для обозначения потомков

этих лиц. Таким образом, как утверждает Е.Курилович, «патронимические образования развиваются за счет обычных уменьшительных суффиксов» [1,263]. Поэтому правомерно считать существительные-деминутивы от наименований лица антропонимами патронимического типа. В фамильном каталоге греков-урумов в деминутивно-патронимическом значении выступают только два суффикса:

1) суффикс -чих (-чик): *Хасхачих* 'маленький Хасхач' = 'сын Хасхача'; *Чибичик* 'маленький Чибич' = 'сын Чибича'. Этот суффикс активно действует в урумском языке для образования уменьшительно-ласкательных существительных, т.е. «это живой уменьшительный суффикс, патронимическое значение которого является лишь семантическим вариантом, обусловленным корнем (названием лица)» [1,264].

2) суффикс -ш: *Борюш* 'маленький Борю' = 'сын Борю', *Бугаш* 'маленький Буга' = 'сын Буга', *Дедеш* 'маленький Деде' = 'сын Деде'. В урумском языке этого суффикса как «живой» морфемы уже нет, он сохранился только в составе отдельных антропонимов.

Такой специфический тюркский патронимический формант, как -оглу, не принял участия в урумской фамильной номинации, тогда как в образовании фамильных антропонимов греков-румеев он имел место.

Таким образом, в фамильных словарях греков-румеев и греков-урумов значительную часть составляют фамилии-патронимы (соответственно 35% и 38%), восходящие к личным именам и прозвищам мужчин-родоначальников. Для выражения патронимического значения использованы структурно-семантические модели разных языковых систем: русской, украинской, греческой и тюркской. Фамилии-патронимы единичны и представлены только в румейской фамильной картотеке.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджуються способи формування патронімічного значення у прізвищевих антропонімах приазовських греків.

SUMMARY

The author of the article investigates the ways of formation of patronymic meaning in the Rumei and Urum greeks' nicknames.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Курилович Е. Положение имени собственного в языке // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. статей. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С.251-266.
2. Суперанская А.В. Имя через века и страны. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
3. Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, отчества, фамилии. – М.: Наука, 1974. – 382 с.
4. Унбегаун Б.О. Русские фамилии: Пер с англ. / Общ. ред. Б.А.Успенского. – М.: Прогресс, 1989. – 443 с.
5. Суперанская А.В., Сулова А.В. Современные русские фамилии. – М.: Наука, 1981. – 176 с.
6. Цыганенко Г.П. Словарь служебных морфем русского языка. – К.: Рад. школа, 1982. – 240 с.
7. Познанская В.Д. Антропонимия юго-восточной Украины: Автореф. дис.... канд. филолог. наук: 10.02.02 / Харьков. гос. ун-т. им. А.М.Горького. – Харьков, 1983. – 20 с.
8. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наук. думка, 1966. – 215 с.
9. Худаш М.Л. 3 історії української антропонімії. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
10. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1978. – 199 с.
11. Τριανταφυλίδης Μ. Τα οικογενειακά μας ονόματα / Про λεγόμενα Ελεξεργασία κειμένου Εχολία Ε.Σ.Στάθης.–Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. – Θεσσαλονίκη, 1995. – 281 σ.

Надійшла до редакції 05.11.2002 р.

УДК 801.47

ТИПЫ СВЯЗЕЙ ФОНЕМНЫХ ПРИЗНАКОВ В ОТКРЫТЫХ СЛОГАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

В.Ф.Кудрявцева

Анализ реализационной функции фонемных признаков позволяет выявить универсальные тенденции в системной организации фонетических инвентарей и дает основания для объяснения ограничений на внутрисистемную сочетаемость признаков, поэтому он совмещает описание конкретно-языковых фонологических фактов с задачами универсально-типологического характера. Рассмотрим типы связей фонемных признаков в рамках открытых слогов русского языка, как наиболее характерных для русской фонетической системы, - CV, CCV, CCCV.

По методике, предложенной в [1], рассматривалась контактная связанность по пяти важнейшим для современного русского языка фонемным признакам, базирующимся на артикуляционных характеристиках звуков речи: 1) место образования (L), 2) наличие/отсутствие смычки (P/P⁻), 3) участие/неучастие губ (U/U⁻), 4) наличие/отсутствие голоса (R/R⁻), 5) форма языка и направленность его движения (T). Эта признаковая сетка отражает важнейшие для современного русского языка оппозиции по твердости-мягкости, глухости-звонкости, различия по способу и месту образования.

Для каждого слога была составлена матрица, в которой рассматривалась контактная связанность каждого из фонемных признаков по длине слога (**синтагматическая связанность**) и связанность соседних компонентов слога по всем пяти признакам (**парадигматическая связанность**). Парадигматическая связанность, выраженная в **типах связи**, определяется нами как глубинная структура слога. Под типом связи понимается формула тождеств и различий, заключенная в отношениях двух контактных элементов слога. Фонемные признаки могут быть связаны в рамках слога ассоциативными (однородными), диссоциативными (контрастными) и градуальными отношениями. В дальнейшем изложении ассоциативные отношения обозначены символом А, диссоциативные – К, градуальные – Г. Например, ассоциативная связь – L³ → L³ (КА), U⁻ → U⁻ (ЛА), P⁻ → P⁻ (СУ); диссоциативная – L¹ → L³ (МА), U⁻ → U (ПУ), R → R³ (ТА); градуальная – R¹ → R³ (БА), R² → R³ (Л'И).

Слог CV. В 66,8% случаев компоненты слога контрастируют по признаку «место образования». В большинстве своем (78,02%) это переднеязычные или губные согласные и гласные заднего ряда, например, ТУ, ПА, Л'А, ЗУ, С'А, Ж:'О. В контрастных отношениях находятся также слоги с признаками: L¹ → L² (11,41%); L² → L¹ (3,52%); L² → L³ (3,53%); L³ → L¹ (3,52%).

Ассоциативно связаны компоненты слога с признаками L¹ → L¹ и L³ → L³, например Т'И, С'Е, ЧИ, Л'Е; КА, ГО, ХО, КУ. В большинстве случаев это слоги, где в первой позиции стоит переднеязычный согласный, а на месте V – гласный переднего ряда. Ассоциативная связь отмечена в 33,14% слогов типа CV. Нет связи L² → L², поскольку в русском языке Ы невозможно после мягких согласных, каковым является среднеязычный J.

По признаку «наличие смычки» компоненты слога находятся в контрастных отношениях (64,5%). Это слоги ДО, КА, ЦА, Л'Е, Р'И и др. И только в 35% слогов есть связь P⁻ → P⁻, т.е. сочетание гласных со щелевыми согласными – ЗА, Ш:'О, Ж:'О, Ю, ВА, ФУ, Х'И.

Связи, контрастные по признаку «участие губ» (U⁻ → U, U → U⁻), отмечены в 38,46% случаев; большинство же слогов дает пример ассоциативной связанности. Ассоциативную связанность в основном (~91%) представляют слоги, где на месте С – негубные согласные,

а на месте V – нелабиализованные гласные ($U \rightarrow U$): Р'И, ДА, ЛЫ, С'Е, ЦЕ, JA и т.д. Лишь в ~9% случаев – это слоги со связью $U \rightarrow U$: БУ, МО, ПУ, ФО, ВУ, М'О.

Поскольку в русском языке вершиной слога являются гласные, обладающие максимальной звучностью, то невозможна ассоциативная связь С и V по признаку «наличие/степень участия голоса». Согласный и гласный в ~40% случаев связаны контрастными отношениями типа $R^- \rightarrow R$, а в ~60% - градуальными (почти в равной степени «сонорный+гласный» и «звонкий+гласный»).

Анализ слогов по признаку «форма языка и направленность его движения», дающему различие твердых и мягких звуков речи, показал, что ~77% слогов характеризуются ассоциативной связью по рассматриваемому признаку:

$T \rightarrow T$ – ГО, МА, ШУ, ЗА, ЛЫ, РУ;

$T' \rightarrow T'$ – З'И, ЧЕ, С'И, Д'Е, Р'И.

Примерно 23% слогов формируются при помощи контрастной связи.

В основном это сочетания непарных твердых с гласными переднего ряда (ШЕ, ЦЕ, ЖЕ), непарных мягких с гласными заднего ряда (ЧА, Ш:'У, Ш:'О, JO, JУ) и твердых переднеязычных с Е в заимствованных словах (синТЕтика, фонЕма).

Возможно, что преобладание слогов с ассоциативной связью обусловлено «памятью» фонологической системы современного русского языка о том состоянии праславянского языка, когда существовали группофонемы – неразложимые фонологически единицы, противопоставленные по признаку дизности (или бемольности): $'(CV) \sim ^{\circ}(CV)$ [2, с.87]. Существенно следующее замечание Л.Г.Зубковой «сочетания типа СЫ, СІ (в современном русском языке – В.К.) следовало бы отнести к единицам переходного порядка, сохраняющим еще близость с группофонемами ... процесс вычленения фонем в сочетаниях СЫ, СІ вряд ли можно считать окончательно завершенным» [2, с.104-105]. Именно этим объясняется спор о фонологическом статусе Ы.

В слогах структуры CV отмечено 27 парадигматических типов связи согласного и гласного по всем пяти признакам.

Монотонное убывание относительной частоты различных типов связи свидетельствует о большом разнообразии парадигматического соотношения С и V в слоге и об отсутствии ярко выраженных, специфических типов связи.

Самой высокой частотой обладает тип связи ККАГА. Он показывает, что по признакам «место образования» и «наличие смычки» С и V контрастируют. Чаще всего на месте С стоят смычные переднеязычные, а на месте V – гласные заднего ряда. По признакам «участие губ» и «форма языка и направленность его движения» элементы слога связаны ассоциативно: преимущественно негубные согласные – с нелабиализованными гласными, а твердые согласные – с гласными заднего ряда. Градуальная связь С и V по признаку «наличие/степень участия голоса» представлена в основном сочетаниями «сонорный+гласный».

Наименее частотны те слоги, где согласный и гласный контрастны по твердости-мягкости, а по месту образования, наличию/отсутствию смычки и участию губ – однородны: ЖЕ, ШЕ.

Слогов с контрастом по 5 признакам: - 2,4% (Т'У, Т'О, ЧУ, ЧО), по 4 – 12,6% (ПА, ТУ, ТО), по 3 – 30,1% (ДУ, БА, РО, П'И), по 2 – 33,2% (Т'И, ЧИ, КА), по одному признаку – 21,7% (Р'И, Л'И, Н'И, Д'И). Это единственное противопоставление идет в большинстве случаев по признаку «наличие/отсутствие смычки», затем – по месту образования и наличию/отсутствию голоса.

Соответственно слогов с ассоциативной (включая и градуальную) связью по 5 признакам – 1,8% (З'И, З'Е), по 4 – 21,8% (ЖЕ, ХА, С'Е, Ш:'И), по 3 – 33,3% (ШЕ, ХО, ХУ, Ф'И), по 2 – 30,3% (ШУ, СУ, СО), по одному признаку – 12,8% (Ш:'О, Ш:'У, М'А, Б'А, Д'У). Чаще всего этим единственным признаком является наличие голоса или отсутствие смычки.

Слог C²C¹V. Нами зафіксовано 297 слогов такого типа. По признаку «место образования» все компоненты слога могут быть связаны ассоциативными (A→A), контрастными (K→K) и смешанными отношениями (A→K, K→A).

Ассоциативные по всей длине слога связи (29,6% слогов) представлены в основном сочетаниями переднеязычных и губных с гласными переднего ряда (L¹→L¹→L¹): ПР'И, ТЛ'И, ДЛ'И, ВР'Е, БЛ'Е и т.д. Только один слог ХКА дал пример связи L³→L³→L³.

Контрастные по всей длине слога связи отмечены в 18,2% случаев, например:

L³→L¹→L³ (ГЛА, ХРА, ГРА, ГЛУ); L¹→L³→L¹ (СХ'И, СК'И).

Больше всего слогов (43,4%) дают пример связи АК, то есть C²→C¹ связаны ассоциативно, а C¹→V контрастируют по локальному признаку: L¹→L¹→L³ (СЛА, БЛА, СПА, ВЗА, СТУ) и L¹→L¹→L² (СТЫ, ЗВЫ, ВЗЫ, ЗБЫ). Причем 95% слогов с типом АК представлены связью признаков L¹→L¹→L³.

Немного (8,8%) слогов, в которых C² и C¹ контрастируют, а C¹ и V связаны ассоциативно (КА): L³→L¹→L¹ (ГЛ'И, ХМ'Е, ХЛ'И, ГР'И) и L¹→L³→L³ (СКО, ФКУ, ТКА, ЧКО).

Анализ показал, что C² и C¹ связаны ассоциативно в 73% случаев, контрастно – в 27%. C¹ и V контрастируют в 62%, связаны ассоциативными отношениями – в 38%. Таким образом, наиболее частотным по рассматриваемому признаку является тип связи АК, т.е. между C² и C¹ – ассоциативная связь, а между C¹ и V – контрастная.

По признаку наличие смычки (P) по всей длине слога C²C¹V также отмечены ассоциативные (A→A), контрастные (K→K) и смешанные (A→K, K→A) связи: AA – 9,4%, KK – 43,1%, АК – 38,4%, КА – 9,1%.

Например:

AA (P⁻→P⁻→P⁻) – СХО, Х'ЈА, З'ЈА, ФС'И, ВЗЫ, ВЗ'А;

KK (P⁻→P⁻→P⁻) – СМЫ, СЛЮ;

AK (P⁻→P⁻→P⁻) – ПЛ'И, ГЛА;

KA (P⁻→P⁻→P⁻) – РЖА.

C² и C¹ связаны ассоциативно в 47,8%, а контрастируют – в 52,2%, т.е. почти в равной степени возможны сочетания «щелевой+щелевой», «смычный+смычный» (А) и «щелевой+смычный» (К).

В отличие от консонантной группы, C¹ и V контрастируют в 81,5% случаев и лишь в 18,5% – связаны ассоциативно. Следовательно, по признаку «наличие смычки» наиболее распространенными являются типы АК и КК. Члены консонантной группы могут быть связаны ассоциативными и контрастными отношениями, а между C¹ и вокалическим центром слога преобладает контраст.

Большинство слогов C²C¹V (42,1%) характеризуются ассоциативной связью всех компонентов по признаку **участие губ**, причем это связь негубных согласных с нелабиализованными гласными (U⁻→U⁻→U⁻): КРА, НРА, ЗНА, ХЛ'Е, СТ'А. Нет ни одного примера связи U⁻→U⁻→U.

Контрастные отношения наблюдаются в сочетаниях U⁻→U⁻→U⁻ (ТВА, Л'В'И, ЗМ'Е, СМ'И, ДВ'А) и U⁻→U⁻→U (БРО, ПЛ'У, ПЛО, БЛ'У, ФКУ). Слогов с типом КК – 18,5%.

Смешанные связи по признаку «участие губ» представлены типами:

AK (13,8%): U⁻→U⁻→U⁻ (ВМ'Е); U⁻→U⁻→U (ГНУ);

KA (25,6%): U⁻→U⁻→U⁻ (ВР'Е); U⁻→U⁻→U (ЗВУ).

Члены консонантной группы связаны ассоциативно в 56%, контрастируют в 44%; C¹ и V связаны ассоциативно в 68%, контрастируют в 32% случаев. По признаку «участие губ» в слогах C²C¹V наиболее распространены типы связи AA и, в меньшей степени, КА.

Весьма разнообразны связи элементов слога по признаку **наличие/степень участия голоса (R)**: АГ – 12,5%, АК – 19,5%, ГГ – 29,3%, КГ – 38,7%.

Ассоциативная связанность по всей длине слога невозможна, так как это нарушило бы существующую в русском языке тенденцию построения слога по восходящей звучности. Эта причина обуславливает отсутствие контрастной связанности всех членов слога:

- 1) $(R^1/R^2) \rightarrow R^- \rightarrow R^3$ – если слог начинается со звонкого или сонорного, то на месте C^1 невозможен глухой согласный;
- 2) $R^- \rightarrow (R^1/R^2) \rightarrow R^-$ – также невозможно, т.к. в русском языке вершиной слога является гласный, обладающий максимальной сонорностью (звучностью).

Рассмотрим имеющиеся типы отношений по признаку R:

АГ: $R^2 \rightarrow R^2 \rightarrow R^3$ (сонорный+сонорный+гласный) – Р'Ю, НРА.

Если на месте C^2 стоит сонорный, то почти всегда на месте C^1 – также сонорный. Нами зафиксированы только два начальных слога Л'В'И и РЖА, где на месте C^1 стоит звонкий шумный согласный.

$R^1 \rightarrow R^1 \rightarrow R^3$ (звонкий шумный+звонкий шумный+гласный) – ЗВУ, ДВ'А.

АК: $R^1 \rightarrow R^2 \rightarrow R^3$ (глухой+глухой+гласный) – ПС'И, СКО.

ГГ: $R^1 \rightarrow R^2 \rightarrow R^3$ (звонкий шумный+сонорный+гласный) – ЗЛО, ВЛ'И.

$R^2 \rightarrow R^1 \rightarrow R^3$ (сонорный+звонкий шумный+гласный) – Л'В'И, РЖА.

КГ: $R^- \rightarrow R^2 \rightarrow R^3$ (глухой+сонорный+гласный) – П'А, ПР'Е.

$R^- \rightarrow R^1 \rightarrow R^3$ (глухой+[в]+гласный) – КВА, ШВ'Е, [в] – единственный шумный звонкий согласный, перед которым глухие сохраняют свое качество.

То, что согласный [в] ведет себя как сонорный, объясняется его происхождением: в славянских языках *v* развился из индоевропейского сонанта *w [4, с.32].

Члены консонантной группы слога C^2C^1V могут быть связаны по признаку «наличие/степень участия голоса» всеми типами отношений: ассоциативными – 32%, градуальными – 29,3%, контрастными – 38,7%. Между C^1 и V ассоциативная связь невозможна (гласный – центр слога с максимальной звучностью). В 80,5% случаев C^1 и V связаны градуальными, а в 19,5% случаев – контрастными отношениями. Таким образом, наиболее вероятными типами связи по рассматриваемому признаку являются КГ и, в меньшей степени, АГ.

По форме языка и направленности его движения проводится различие звуков речи по твердости – мягкости. В слоге C^2C^1V по этому признаку представлены все типы связи: ассоциативные, контрастные и смешанные: АА – 50%, КК – 12%, АК – 3% и КА – 35%.

АА: $T' \rightarrow T' \rightarrow T'$ – В'Е, В'И; $T \rightarrow T \rightarrow T$ – ХРО, ПРА. Слогов с таким распределением признаков 91% среди слогов типа АА.

КК: $T \rightarrow T \rightarrow T$ – ТР'А, ФЛ'О. Связь $T' \rightarrow T \rightarrow T'$ невозможна.

АК: $T' \rightarrow T' \rightarrow T$ – Л'Н'А, Б'А, П'А, Т'А, З'А. Нет связи $T \rightarrow T \rightarrow T'$.

КА: $T \rightarrow T' \rightarrow T'$ – ВР'И, ЗЛ'И, ТВ'Е, ШВ'Е, СВ'Е, ЦВ'Е, ГЛ'И, ВН'И, ВМ'Е;

$T' \rightarrow T \rightarrow T$ – ЧКО, ЧНО.

Интересен тип связи КА. 98% слогов с этим типом связи представлены распределением признаков $T \rightarrow T' \rightarrow T'$. Здесь твердый согласный стоит перед мягким и гласным переднего ряда. Нужно отметить, что сочетания двух соседних согласных (в данном случае C^2 и C^1) подчиняются ряду строгих разрешающих (запрещающих) законов о твердости – мягкости. М.В.Панов перечислил запрещающие законы, и среди них есть, например, такие: твердый согласный зубной не может сочетаться со следующим мягким губным, а твердый губной не может сочетаться со следующим мягким губным. Следовательно, сочетания СВ', ЗБ', ЦВ', ВМ' считались запрещенными [5, с.92].

Однако уже в 1971 году отмечается, что в русском языке в связи с грамматической тенденцией к усилению аналитизма и агглютинативности на фонетическом уровне наблюдается ослабление позиционной зависимости в области согласных. Это находит

свое выражение и в отвердении согласных перед следующим мягким согласным сначала на стыке морфем, а затем и внутри морфемы [6, с.22-24].

Показательно, что в академической грамматике, являющейся описательной и нормативной, сочетания СВ', ЗБ', ВМ' и другие, ранее запрещенные фонетическими законами, приводятся как допустимые [7, с.44-45]. И хотя согласные перед J в большинстве случаев произносятся мягко, следует ожидать распространения процесса отвердения и в этих сочетаниях.

Об интенсивности распространения этого процесса в современном русском языке свидетельствуют такие процентные показатели: согласные С² и С¹ связаны ассоциативными отношениями по твердости – мягкости в 53% слогов С²С¹В, контрастируют – в 47%.

С¹ и В связаны ассоциативно в 85% слогов, контрастируют – в 15%. Ассоциативная связанность С¹ и В по твердости – мягкости в слоге С²С¹В сильнее, чем в слоге СВ (77%). Наиболее распространенными типами отношений по этому признаку являются АА и КА.

Рассмотрим парадигматическую связанность пяти признаков в слоге ССВ.

В отличие от слога СВ, связи между С¹ и В из слога С²С¹В характеризуются меньшим количеством типов (27 и 21). Заметно выделяются по частоте типы связи АКАГА и ККАГА (в слоге СВ частота убывала монотонно). Вполне возможно, что их высокая частота вызвана усилением связи между согласным и вершиной слога, обусловленным усложнением слоговой структуры. Самые частые типы связей характеризуются однородными отношениями по признакам твердости – мягкости, наличия/отсутствия голоса и участия губ. По наличию/отсутствию смычки преобладает контраст, что в большой степени объясняется природой гласных и согласных – «ртораскрывателей» и «ртосмыкателей», по определению В.А.Богородицкого. По признаку места образования почти в равной степени отмечены однородные и контрастные связи.

К двум самым частотным типам связи примыкает структура КККГА: контрастные связи по всем признакам, кроме твердости – мягкости и глухости – звонкости. Это позволяет считать признаки «форма языка и направленность его движения» и «наличие голоса» первостепенными для объединения С¹ и В в слоге С²С¹В. Отношения по трем остальным признакам отличаются многообразием.

С¹ и В находятся в контрастных отношениях по пяти признакам в 0,3% слогов С²С¹В, по четырем признакам – в 9,4%, по трем – в 22,2%, по двум – в 35,8%, по одному признаку – в 32,3%. Ассоциативные (включая и градуальные) связи между С¹ и В по всем пяти признакам не отмечены, по четырем признакам – в 32,4% слогов, по трем – в 35,8%, по двум – в 22,2%, по одному признаку – в 9,5%.

Консонантную группу слога С²С¹В характеризуют монотонно убывающая частота и большое число различных типов связи (39), свидетельствующих об отсутствии специфических черт. Единственным стабильным признаком, объединяющим С² и С¹, выступает признак места образования согласных.

Если в связи С¹→В главную роль играют признаки твердости – мягкости и глухости – звонкости, то преимущественно однородная связанность консонантной группы по месту образования придает устойчивость, «цементирует» слог С²С¹В, необходимым образом дополняя число признаков, объединяющих усложнившуюся структуру слога.

С² и С¹ контрастны по всем пяти признакам в одном слоге (ХМ'Е), по четырем признакам – в 6,6% слогов С²С¹В, по трем – в 25,9%, по двум – в 41%, по одному признаку – в 26,2% слогов. Связаны ассоциативно (включая и градуальную связанность) по пяти признакам С² и С¹ в 2,4% слогов (Л'Н'А, НРА, ДРУ, ДН'А), по четырем признакам – в 25,7%, по трем – в 40,2%, по двум – в 25,3%, по одному признаку – в 6,4%.

Слог С³С²С¹В. Слогов такого типа в исследуемом материале – 33.

Связанность компонентов слога по признаку места образования показана в таблице 1.

Таблица 1. Типы связи по месту образования в слоге $C^3C^2C^1V$

$C^3 \rightarrow C^2$	$C^2 \rightarrow C^1$	$C^1 \rightarrow V$	%
A	A	A	17
A	A	K	53
A	K	A	3
A	K	K	3
K	K	K	18
K	K	A	6

Ассоциативно по всей длине слога связаны согласные с признаком L^1 и гласными переднего ряда – СТВ'И, СТР'Е, СТР'И, СПР'И и т.д. Контрастны по признаку «место образования» компоненты слогов с признаками $L^1 \rightarrow L^3 \rightarrow L^1 \rightarrow L^3$ – СКЛА, СКВА, СКРУ, ФКРА, ЗГЛА, ЗГЛ'А. Смешанная связь представлена в слогах:

$L^1 \rightarrow L^1 \rightarrow L^1 \rightarrow L^3$ – СТРО, СТРА, СПРА, СПРО, СПЛЫ, ВЗРО, СТЛА;
 $L^1 \rightarrow L^1 \rightarrow L^3 \rightarrow L^3$ – СТКА;
 $L^3 \rightarrow L^3 \rightarrow L^1 \rightarrow L^3$ – ХКЛА;
 $L^1 \rightarrow L^3 \rightarrow L^1 \rightarrow L^1$ – ЗГЛ'И, СКЛ'И.

По признаку места образования консонантная группа связана преимущественно ассоциативной связью и противостоит вокалическому центру слога $C^3C^2C^1V$:

$C^3 \rightarrow C^2$: А – 76% $C^2 \rightarrow C^1$: А – 70% $C^1 \rightarrow V$: А – 26%
 К – 24%   К – 30%   К – 74%.

Итак, по признаку L в большинстве случаев слоги $C^3C^2C^1V$ характеризуются типом связи ААК.

По признаку наличие смычки наблюдаются только смешанные связи:

$R: \rightarrow R: \rightarrow R: \rightarrow R:$ – ФСПА; $R: \rightarrow R \rightarrow R \rightarrow R:$ – ЗГЛА, СТРО, СПР'И.

Ассоциативных и контрастных по всей длине слога связей не отмечено. C^3 и C^2 в слоге $C^3C^2C^1V$ контрастируют в 85,3% случаев ($R: \rightarrow R$), C^2 и C^1 – в 80% случаев находятся в ассоциативной связи ($R \rightarrow R:$); C^1 и V , как показал наш материал, контрастны в 94% слогов ($R \rightarrow R:$). Следовательно, наиболее распространенным по признаку «наличие смычки» будет тип связи КАК ($R: \rightarrow R \rightarrow R \rightarrow R:$).

По признаку участие губ в анализируемом типе слога отмечены следующие связи:

- 1) ассоциативные по всей длине слога: $U: \rightarrow U: \rightarrow U: \rightarrow U:$ – СКЛА, СКЛ'И;
- 2) контрастные по всей длине слога: $U: \rightarrow U \rightarrow U: \rightarrow U$ – СПЛО,
 $U \rightarrow U: \rightarrow U \rightarrow U:$ – ФСПА;
- 3) смешанные $U: \rightarrow U: \rightarrow U: \rightarrow U$ – СКРУ, СТРО;
 $U \rightarrow U: \rightarrow U: \rightarrow U:$ – ФТРА;
 $U: \rightarrow U: \rightarrow U \rightarrow U:$ – СКВА;
 $U: \rightarrow U \rightarrow U: \rightarrow U:$ – СПРА;
 $U \rightarrow U: \rightarrow U: \rightarrow U$ – ВЗЛО.

Количественные характеристики связей по этому признаку свидетельствуют о том, что некоторое преимущество имеет ассоциативная связанность негубных согласных с нелабиализованными гласными: ААА – 44%, ККА – 20%, ККК – 9%, КАА – 9%, ААК – 6%, АКК – 6%, КАК – 6%.

C^3 и C^2 связаны ассоциативно ($U \rightarrow U$) в 56% случаев, контрастируют – 44%. Несколько выше в процентном отношении ассоциативная связанность негубных $C^2 \rightarrow C^1$ (65%) и $C^1 \rightarrow V$ (73,5%) – также негубного согласного с нелабиализованным гласным.

Четырехкомпонентные открытые слоги характеризуются только смешанными связями по признаку **наличие или степень участия голоса**:

ААК: $R \rightarrow R \rightarrow R \rightarrow R^3$ – ФСПА;

АГГ: $R^1 \rightarrow R^1 \rightarrow R^2 \rightarrow R^3$ – ВЗРЫ;

АКГ: $R \rightarrow R \rightarrow R^1 \rightarrow R^3$ – СТВ'И;

$R \rightarrow R \rightarrow R^2 \rightarrow R^3$ – СТЛ'А, СПРО, СПРА, СКЛА, СТРА.

Чаще всего на месте C^3 стоят глухие щелевые, на месте C^2 – глухие взрывные, а на месте C^1 – сонорные, поэтому наиболее употребительна связь $R \rightarrow R \rightarrow R^2 \rightarrow R^3$ (тип АКГ) – 67,6%.

Ассоциативные и контрастные по всей длине слога связи невозможны, т.к. вступают в противоречие с тенденцией построения слога по восходящей звучности, существующей в современном русском языке.

По твердости-мягкости (“форма языка и направленность его движения”) ассоциативная связанность по всей длине слога отмечена только по признаку Т (твердости): СКЛА, СТЛА, СПЛО, СТРА, СКВА, ВЗРЫ и т.д. Кроме того, есть смешанные связи:

АКА: $T \rightarrow T \rightarrow T' \rightarrow T'$ – ЗГЛ'И, СТР'И; АКК: $T \rightarrow T \rightarrow T' \rightarrow T$ – ВЗЛ'О, СТЛ'А.

C^3 и C^2 связаны только ассоциативно ($T \rightarrow T$). C^2 и C^1 могут контрастировать, но в 65% случаев их объединяет ассоциативная связь ($T \rightarrow T$). В 88% случаев C^1 и V связаны ассоциативно, контраст отмечен в 12% слогов. Итак, по признаку твердости – мягкости в слоге $C^3C^2C^1V$ преобладает ассоциативная связь (ААА) по твердости.

Рассмотрим типы парадигматических связей между компонентами слога $C^3C^2C^1V$.

Количество типов связи между $C^1 \rightarrow V$ резко уменьшилось по сравнению с типами связи тех же членов в слогах CV (27) и C^2C^1V (21). Это, с одной стороны, объясняется уменьшением общего числа слогов $C^3C^2C^1V$, а с другой стороны, усложнением слоговой структуры. К такому выводу приводит сопоставление следующих количественных показателей: число слогов CV – 169, а типов связи – 27; число слогов C^2C^1V – 297, количество же типов связи уменьшилось до 21. Выделяется по своей частоте тип ККАГА, который был наиболее частым типом связи между C и V и в других, ранее рассмотренных слогах.

Как и в слоге C^2C^1V , наблюдается монотонно убывающая частота и отсутствие характерных черт в связи C^2 и C^1 в слоге $C^3C^2C^1V$.

Три первых, наиболее частых, типа показывают, что по признакам места образования, наличия/отсутствия смычки и твердости – мягкости C^2 и C^1 связаны ассоциативно, контрастируют по признаку наличия голоса, а по признаку участия губ могут находиться в ассоциативных и в контрастных отношениях.

Количество типов связи между C^2 и C^1 уменьшилось с 39 в слоге C^2C^1V до 15 в слоге $C^3C^2C^1V$. Самый употребительный в слоге C^2C^1V тип ААКГК вообще не отмечен в слоге $C^3C^2C^1V$. Тип ААККА, находящийся на первом месте по частоте в слоге $C^3C^2C^1V$, в слоге C^2C^1V стоит на пятнадцатом. Все это подтверждает наш вывод об отсутствии устойчивости связей C^2 и C^1 в рассмотренных слоговых структурах.

Наш материал позволил отметить пять типов связи между C^3 и C^2 в четырехкомпонентном открытом слоге: 1) АККАА; 2) АКААА; 3) ККААА; 4) ААКАА; 5) КККАА.

По частоте выделяются типы АККАА (0,382) и АКААА (0,353). Во всех слогах этого типа C^3 и C^2 по признакам твердости – мягкости и глухости – звонкости связаны только ассоциативно, а в самых частых структурах они связаны ассоциативно и по признаку места образования. По наличию/отсутствию смычки в большинстве случаев зафиксированы контрастные отношения. По участию губ в равной степени возможны как ассоциативные, так и контрастные связи.

Связанность $C^3 \rightarrow C^2$ и $C^2 \rightarrow C^1$ в слоге $C^3C^2C^1V$ разного характера. Так, самый частый тип связи C^3 и C^2 – АККАА находится в числе наименее частых связей C^2 и C^1 . Он же является единственным общим типом. Если по признаку наличия/отсутствия голоса C^3 и C^2 связаны только ассоциативно, то C^2 и C^1 по этому же признаку контрастны в большинстве случаев. Гораздо больше сходства в связанности $C^3 \rightarrow C^2$ рассматриваемой структуры слога и связанности $C^2 \rightarrow C^1$ в слоге C^2C^1V . Так, все пять типов связи $C^3 \rightarrow C^2$ имеются среди связей $C^2 \rightarrow C^1$ из слога C^2C^1V . Распределение по частоте также сходно: самые частые типы связи $C^3 \rightarrow C^2$ АККАА и АКААА являются наиболее частыми типами связи $C^2 \rightarrow C^1$ (слог C^2C^1V). Это, видимо, вызвано одинаковым местоположением – граничным – C^3 и C^2 (из слога C^2C^1V) в слоговых структурах. Таким образом, типы АККАА и АКААА, где согласные связаны однородными отношениями по месту образования, твердости – мягкости и отсутствию голоса ($R: \rightarrow R:\%$), можно считать сигнальными при определении в современном русском литературном языке слоговой границы.

Интересно, что слог $C^3C^2C^1V$ характеризуется устойчивыми связями между $C^1 \rightarrow V$ и $C^3 \rightarrow C^2$. К однородным связям по твердости – мягкости, глухости – звонкости $C^1 \rightarrow V$, перекликающимися с однородными связями по тем же признакам $C^3 \rightarrow C^2$, добавляется ассоциативная связанность всей консонантной группы по месту образования. По локальному признаку консонантная группа противопоставлена вокалическому центру слога.

Элементом, наиболее слабо включенным в слоговую структуру $C^3C^2C^1V$, является C^2 – срединный согласный консонантной группы. Для него характерна множественность связей и отсутствие их стабильности не только в этой структуре. Единственным признаком, связывающим C^2 со всеми членами слога, в большинстве случаев является твердость – мягкость. Именно слабой связанностью C^2 в слоговой трехконсонантной структуре объясняется так называемое выпадение согласных, обычно рассматриваемое в плане орфоэпии: *грустный, праздный, поздний, бездождный, счастливый*.

В процессе словообразования прилагательных на стыке «корень+суффикс» образуется слог «тяжелой» структуры. Морфемный стык и усложненная структура слога приводят к тому, что наименее связанный элемент слога (в данном случае C^2) – утрачивается.

Подведем некоторые итоги.

1. Глубинная структура открытых слогов, образуемая связями признаков фонем, отличается сложностью и многообразием.

2. С усложнением слоговой структуры на уровне глубинной структуры наблюдается унификация типов связи (чем сложнее структура слога, тем меньше разнообразия в контактной связанности компонентов слога). Это можно проследить на примере связанности C и V в различных слоговых структурах: в слоге CV связь между согласным и гласным описывалась 27 типами отношений, в слоге C^2C^1V – 21, а в слоге $C^3C^2C^1V$ – уже 9 типами. Частота типов связи $C \rightarrow V$ монотонно убывает в слоговой структуре CV , в слоге C^2C^1V уже резко выделилось по частоте 2 типа – ККАГА и АКАГА, а в слоге $C^3C^2C^1V$ высокочастотен только один тип связи ККАГА.

3. Наиболее существенными для организации открытого слога являются признаки твердости – мягкости, наличия/отсутствия голоса и места образования. Признаки смычности/щелинности и лабиализованности/нелабиализованности выступают в качестве сопровождающих.

4. В большинстве случаев при левостороннем усложнении ядерной структуры слога CV консонантной группой стабильная ассоциативная связанность слога CV по

признакам твердости – мягкости и участия голоса дополняется ассоциативной связанностью консонантной группы по месту образования.

Наиболее стабильные типы связи по всем пяти признакам, возникающие при расширении слоговой структуры от CV до C³C²C¹V, представлены в таблице 2 (в скобках указывается возможный вариант).

Таблица 2 Типы связи фонем в открытых слогах

Типы связи	Признак				
	L	P	U	R	T
C ¹ →V	К	К	А	Г	А
C ² →C ¹	А	К(А)	А(К)	К(А)	А(К)
C ³ →C ²	А	К	А(К)	А	А

5. Наименее стойким элементом в слоговой структуре C³C²C¹V является C², чем объясняется его утрата на морфемных стыках в процессе словообразования.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються фонемні зв'язки в рамках відкритого російського складу. Опис проведено на мерисматичному рівні.

SUMMARY

The article is dedicated to the investigation of phoneme connections in the boundaries of the Russian open syllable. The description was done on the merismatic level.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кудрявцева В.Ф. О глубинной структуре русского слога // Филологические исследования. – Вып.2. – Донецк: Юго-Восток, 2000, с.231-238.
2. Журавлев В.К. Группофонема как основная фонологическая единица праславянского языка // Исследования по фонологии. – М.: Наука, 1966, с.79-96.
3. Зубкова Л.Г. Фонетическая реализация консонантных противоположений в русском языке. – М.: Изд-во УДН. 1974.
4. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Изд-во иностр.лит-ры, 1951.
5. Панов М.В. Русская фонетика. – М.: Просвещение, 1967.
6. Гловинская М.Я., Ильина Н.Е., Кузьмина С.М., Панов М.В. О грамматических факторах развития фонетической системы современного русского языка // Развитие фонетики современного русского языка. – М.: Наука, 1971, с.20-32.
7. Русская грамматика. Т1. – М.: Наука, 1980.

Надійшла до редакції 12.10.2002 р.

УДК 811.161.2

ОСОБЛИВОСТІ ВАРЮВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ АНГЛОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У МОВІ-РЕЦИПІЄНТІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ МОВ)

Н.А.Астаніна

У лексиконі найповніше спостерігається мовне відображення навколишньої дійсності. Мова відбиває реальність через призму людської і суспільної свідомості. Лексика – це мовний рівень, що найщільніше пов'язаний з дійсністю. Саме лексикон відбиває всі зміни, що відбуваються у повсякденному житті. Лексична система відкрита новоутворенням, тому запозичення іншомовних лексичних одиниць на цьому рівні мовної ієрархії відбувається досить легко. На думку Ю.О.Жлуктенка, “лексика ніколи не може в своєму існуючому складі вичерпно відбити всю безмежність людського досвіду і навколишнього світу, тому більшість лексико-семантичних рядів і мікросистем кожної мови перебуває у “відкритому” стані, тобто у постійній схильності до інновацій [2, с.126]. Активність рухів різних сегментів лексичної системи може скласти враження про безладність її існування. Проте, лексичний склад будь-якої мови має всі ознаки цілісної системи: він членується на окремі сегменти, які не ізольовані один від одного, між ними існують різноспрямовані зв'язки, і саме існування лексичних підсистем, рухливість їхнього складу регулюється словниковим складом мови [7, с.155].

Активне вживання в українській і російській мовах англіцизмів дає підстави стверджувати, що більшість іншомовних одиниць засвоюються на різних рівнях мовних систем цих мов. У свою чергу, ступінь адаптованості англомовних запозичень свідчить про їх активність. Лексико-семантична адаптація слів іншомовного походження відіграє головну роль серед інших видів адаптації: фонетико-графічної, граматичної, словотворчої, і вважається основною умовою остаточного входження лексичної одиниці у систему мови-реципієнта. Взагалі, на думку І.М.Камініна, будь-яка іншомовна одиниця проходить три етапи адаптації у мові-реципієнті, а саме:

1. Використання або проникнення. Запозичене слово з'являється тільки епізодично, тому залишається на периферії лексичної системи мови-реципієнта.
2. Запозичене слово сприймається як постійний, хоч і гетерогенний елемент системи мови-реципієнта. У цей період виявляється семантичний вплив мови-джерела на запозичене слово, розширюється сфера вживання у мові-реципієнті.
3. Інтеграція. Повне підпорядкування слова законам мови-реципієнта. [3, с.32-33].

Слід зазначити, що не всі іншомовні елементи, що проникають у лексичну систему мови-реципієнта, повністю підкоряються нормам і законам функціонування цієї мови. Процес адаптації тривалий, і ступінь асимільованості іншомовних одиниць залежить як від лінгвальних, так і екстралінгвальних чинників. У статті увага приділяється III етапу адаптації нових англомовних запозичень в українській і російській мовах, а саме: нашим завданням є прослідкувати зміни лексико-семантичної структури на ґрунті мови-реципієнта.

Перш за все, слід наголосити, що ще на першому етапі адаптації іншомовні слова підлягають семантичним змінам, оскільки лексична одиниця запозичується, як правило, в одному значенні – значенні, якого потребує мова-реципієнт на даному етапі розвитку. Наприклад, лексична одиниця *summit* в англійській мові має такі значення:

1. The highest point of hills and mountains;
2. The top, the highest point of achievements, ambitions;

3. A conference held by heads of states.

В українській і російській мовах цей англіцизм запозичився у значенні *зустріч на вищому рівні*. На першому етапі запозичення іншомовна лексема у новій мовній системі ізольована, не має семантичних зв'язків у мові-реципієнті. У процесі пристосування до нової мовної системи згідно з нормами цієї системи, лексична одиниця починає вступати у взаємодію зі словами основного лексичного фонду мови-реципієнта, їх вживання починає носити регулярний характер. У ході адаптації англословних одиниць відбувається їх якісне перетворення – при збереженні первинного іншомовного значення з'являються значення, що виникають на ґрунті української і російської мов. Переінтеграція сем у структурі значення призводить до виникнення нового похідного значення, до розвитку семантики іншомовного запозичення. Причини семантичних змін були подані ще А.Мейє, який виділяв не тільки лінгвальні, а й екстралінгвальні чинники, що впливають на зміни значення:

1. Історичні – розвиток науки, техніки, культурні зміни, зміни у політичній та соціальній сферах тощо.
2. Соціальні зміни – при вживанні у спеціальних групах або при переході з термінологічної сфери до загального вживання відбувається трансформація семантичної структури іншомовного слова.
3. Лінгвальні зміни – виникають під впливом мовної системи мови-реципієнта [8, с.230-270].

Сучасні мовознавці, зокрема В.К.Харченко, займаючись проблемою розвитку лексичного значення слів, виділяють такі протиріччя, що викликають перерозподіл сем у структурі значення:

1. Протиріччя між формою, змістом і функцією мовного знака.
2. Функціональна інтерпретація значень виявляється важким завданням через відсутність типологічних досліджень функціональної різноманітності лексики.
3. Глибинна інтерпретація форми слова та аналіз її можливих функцій передбачає контакт морфологічних, синтаксичних і лексикологічних описів [6, с.11].

У мовознавстві існує безліч класифікацій семантичних змін лексичних одиниць. Так, В.Г.Гак виділяє: *розширення, звуження, зміщення, переніс значення та десемантизацію* [1, с.29-34]. М.І.Мостовий виділяє: *розширення, звуження, поліпшення і погіршення значення* [4, с.92]. У своєму дослідженні ми спиратимемося на класифікацію семантичних змін у структурі лексичного значення Б.О.Плотнікова, який виділяє: *звуження (конкретизацію), розширення (генералізацію), метафоричний і метонімічний переніс, гіперболу, літоту, синекдоху* [5, с.121]. Серед квантитивних змін слід назвати ускладнення і спрощення семантичної структури слова, переінтеграцію значення [3, с.111]. В.Г.Гак так визначає розширення значення: “це усунення деяких диференціальних сем, які виражають у значенні слова уточнення ідеографічного, стилістичного або емоційного характеру [1, с.89]. Звуження значення передбачає, на наш погляд, включення у семему однієї чи декількох конкретизуючих сем. Для аналізу у даній статті вибрані англословні запозичення, що органічно ввійшли до мовної картини світу мови-реципієнта і характеризуються широким спектром вживання у різних сферах повсякденного життя в українській і російській мовах. Ми прослідкуємо, які зміни лексико-семантичної структури цих англіцизмів відбуваються при їх запозиченні.

Лексична одиниця *піар* (рос. *пиар*) з'явилася в україно- і російськомовному мовленні порівняно нещодавно і, в основному, вживається у політичній сфері. Слід зазначити, що у мові-реципієнті ця лексична одиниця є варіантом таких лексем, як *наблік рілейшнз* (рос. *наблик рилейшнз*) та *PR*, ці лексичні одиниці різняться відтінками значень та різною конотацією. Англіцизм *піар* в українській і російській мовах вступає у семантичні зв'язки з питомими словами української і російської мов, розширює свою

семантику в контексті мови-реципієнта. Лексема *паблік рілейшнз* запозичилася у значенні зв'язки, що формують суспільний погляд, суспільну думку. Взагалі, англіцизм *паблік рілейшнз* має позитивні конотації і найчастіше вживається у сфері економіки і бізнесу. Наприклад:

В любом случае, специалист по PR должен уметь решать задачи, находящиеся на стыке рекламы и публичных отношений (Бизнес, №9 2001). Міжнародна громадська організація "Міжнародний конгрес "Злагода" оголошує всеукраїнський конкурс для одержання грантів на оплату навчання за спеціальностями: міжнародна економіка, фахівець з публік рілейшнз, банківська справа, облік і аудит (Україна-business, №26 2001).

Англіцизм *піар* містить великий прагматичний потенціал і характеризується негативною конотацією. Характер сполучуваності з питомими словами української і російської мов відображає інтенціональні властивості цієї лексичної одиниці. Крім лінгвальних чинників, на зміну конотації впливають екстралінгвальні чинники, а саме: соціальні і політичні зміни, переінтеграція моральних цінностей у суспільстві тощо. Слоганом сучасної української і російської політики є "Влада будь-якою ціною!", тому англіцизм *піар* активізував своє вживання саме з проведенням передвиборчої кампанії весною 2002 року. З'явилися такі словосполучення, як: *білий піар, сірий піар, чорний піар*. За допомогою *білого піару* політики, не торкаючись інтересів конкурента, намагаються продемонструвати, що вони найкращі. Наприклад: *Белый пиар используется в виде примитивной схемы: «Хочешь иметь кабана – голосуй за Литвина» (Патриот Украины, №47 2002).*

Сірий піар – це використання витонченого психологічного тиску, коли подається "перекручена" правда. Наприклад: *Здравствуйте, я из фирмы «Репутация». Черный и серый пиар. Результат гарантирован (Патриот Украины, №47 2002).*

Чорний піар – це різновид неправди, яку розповсюджують іміджмейкери та пресекретарі з метою згубити репутацію конкурентів свого замовника. Наведемо приклад вживання цього висловлювання у мові-реципієнті: *Черного пиара, которым так зазывали, на улицах Киева нет (Новости Интер, 24.03.02).*

Крім того, лексична одиниця *піар* утворила низку дериватів, що теж широко вживаються у мові-реципієнті, а саме: *піарний (рос.пиарный), піаровський (рос.пиаровский), рос.пиарщик, піар-технологія, піар-спеціаліст, піар-компанії, PR-війна, PR-будні*. Наведемо декілька прикладів: *Что это – пиаровский ход или чистейшая правда – станет известно в ближайшее время (Факты и комментарии, №45 2002). Возможно, дело тут не в непрофессионализме пиарщиков, а в отсутствии взаимопонимания (Бизнес, № 19 2001). PR-будні наших корпоративних "героїв", сучасні символи і ритуали яскраво демонструють, як мало змінилися архетипи вітчизняного управління з радянських часів (Менеджмент і менеджер, №3 2002). Почалася "друга світова PR-війна" між виробниками тютюнових виробів і армією противників тютюнового диму (Менеджмент і менеджер, №3 2002).*

Крім якісних змін у лексико-семантичній структурі цього англіцизма, у мові-реципієнті відбуваються квантитативні зміни, а саме ускладнення семантичної структури. У контексті української і російської мов з'являються нові значення, а саме: *техніка служби інформації; і відділ інформації організації, відділ зв'язку з мас-медіа*. Так, іншомовне слово у процесі адаптації стає полісемічним.

Яскравим прикладом звуження (конкретизації) значення є англійське запозичення *кілер (рос.киллер)*. В англійській мові ця лексема має такі семантики: 1. Someone who kills or likely to kill. 2. Something that kills (illness, poison). "Словарь иностранных слов и выражений" подає таке значення цього слова: *професійний найманий вбивця*. Маючи у мові-джерелі ті у мові-реципієнті такі спільні семантики, як: *істота; вбивати*, семантика в українській і російській мові включає такі конкретизуючі семантики, як: *професійний; за гроші*:

За фальшивими документами, на автомобілі білого кольору «ВАЗ 21-009» кілери спокійно заїхали на аеродром (Негоціант, №42 1996). В Євпатории арестован киллер, совершивший ряд заказных убийств в Крыму и России (Факты и комментарии, № 195 2000).

У деривата кілерша (рос.киллерша) актуалізується сема вбивця жіночого роду: Родители будущей киллерши вспоминают, что лет с 15-ти дочь стала дружить со старшими ребятами (Факты и комментарии, №113 2000).

Англицизм бестселер (рос.бестселлер) у мові-реципієнті теж є полісемічним і має такі значення:

1. An article of merchandise most frequently a book or record.
2. The author or performer of a best-selling work.

В українській і російській мовах ця лексема запозичилася із семемою книга, що видається великим тиражем і швидко купується. Проте, у контексті мови-реципієнта ця лексична одиниця розширює своє значення завдяки додаванню таких сем, як: дешевий; товар підвищеного попиту: Найбільш популярні діаметри труб (не забуваючи, що характеристики бестселерів відрізняються) необхідно тримати на складі (Бізнес, №38 1999). Несмотря на разнообразие ассортимента, неизменным бестселлером на протяжении нескольких лет остается недорогое мороженое в вафельном стаканчике (Бизнес, №21 2001). Бестселерами фармацевтичного ринку України (дані за 2000 р.) є кефазолин, віагра, актовегін (Україна-business, №33 2001).

У наступному прикладі вживання лексеми бестселер носить іронічний характер: До початку навчального сезону ДПА України перед майбутніми платниками податків організувала презентацію першого випуску дитячого бестселера "Казка про податки" (Україна-business, №35 2001).

Іншомовна лексема секонд-хенд (рос.сэконд-хэнд з'явилася у мові-реципієнті порівняно нещодавно. У "Словнику іншомовних слів і виразів", виданому у 1997 році ця лексична одиниця не зафіксована. Це свідчить про недостатню адаптованість і вживання цього іншомовного слова в українській і російській мовах станом на 1997 рік. Крім сем одяг; предмет; використовувати раніше; інший власник (у мові-джерелі та у мові-реципієнті), в україно- і російськомовному контекстах актуалізується сема дешевий, а у розмовному мовленні та молодіжному жаргоні – семи істота; особа жіночого(чоловічого) роду; жонатий. Наприклад: Жизнь её - серенький фрагмент, здравствуй, девочка сэконд-хэнд! (з пісні А.Б.Пугачевой). Я точно знаю, что мне этот сэконд-хэнд не нужен (Большой словарь русского жаргона, с.579).

Крім розширення значення, у лексеми секонд-хенд відбувається метонімічний переніс "предмет – місце продажу": В универмаге «Сталинский» открыт новый сэконд-хэнд. Разнообразные модели дешевой одежды из Бельгии ждут Вас (Радиокласс м.Горлівка, 08.10.02 р.). Понимаем толк в аренде – продаем в полцены; ищем счастья в сэконд-хэнде – лишь бы не было войны (Факты и комментарии, №146 2000).

Ще одним англіцизмом, що зазнає конкретизації в українській і російській мовах, є лексична одиниця лейбл. У молодіжному жаргоні, розмовному мовленні та комп'ютерному жаргоні, крім сем етикетка; фірмовий, активізуються семи модний; іноземний: Классические лейблы типа Chanel не утратили своей крутизны (Аргументы и факты, №22 2000). Тебе нужны джинсы? Фирма. Не наши, конечно, а с хорошим лейблом (Большой словарь русского жаргона, с.312).

Найпоширенішою за сферою вживання лексичною одиницею в українській і російській мовах є англіцизм ексклюзив і його деривати ексклюзивний, ексклюзивність. Слово-етимон exclusive є полісемічним і має такі значення:

1. Sole, not shared with any others.
2. Confined to a selected few.
3. Fastidiously selective.
4. Having the effect of excluding.

Вперше в україно- та російськомовному контекстах цей англiцизм з'явився у сполученні із словом *інтерв'ю* у значенні *особливе, тільки для цього чи іншого джерела інформації* і відразу набуло популярності: *Тоня Хард пыталась поправить свое финансовое положение с помощью эксклюзивных интервью (Факты и комментарии, №79 2000). Генеральный Секретар НАТО лорд Дж.Робертсон дав эксклюзивне інтерв'ю "Голосу України" (Голос України, №40 2000).*

Згодом цей англiцизм і його деривати вступають у різноманітні семантичні зв'язки з питомими словами української і російської мов та запозиченими раніше лексичними одиницями: *ексклюзивний представник, ексклюзивна якість, ексклюзивні матеріали, ексклюзивна білизна, ексклюзивна етикетка, ексклюзивний спонсор, ексклюзивний дистрибутор, ексклюзивні книги, ексклюзивна квартира, ексклюзивний директор, ексклюзивний експортер, ексклюзивна розпродаж, ексклюзивне право, ексклюзивна фотокартка тощо.* На ґрунті української і російської мов відбувається розширення семантичного потенціалу цієї лексики. Про цей акт свідчить актуалізація нових сем у межах семіми, а саме: *першокласний; особливий; виключний; елітний; модний; популярний; дорогий; покращений; непоганої якості; незвичайний: Я собираю эксклюзивные чернильные ручки, которые выпускаются минимальным количеством экземпляров (Натали, октябрь 2000). Новые тени для век – это не только два цвета, это еще и новая эксклюзивная термрчувствительная ормула (каталог Avon, 12/2000). Елітні вироби – це ексклюзивна білизна з Франції (Бізнес, №9 2000). Телефонні апарати бувають із звичайним корпусом чи "ексклюзивним" у вигляді споруди чи якоїсь тварини (Бізнес, №7 1999).*

Вживання лексичних одиниць *ексклюзив, ексклюзивність, ексклюзивний* у рекламних матеріалах має чітко виражений прагматичний характер. Інформація, отримана від прагматично заряджених англомовних одиниць, повинна викликати у реципієнта інформації певну поведінку, відповідну реакцію – бажання придбати той чи інший товар, скористатися тією чи іншою послугою. Наведемо декілька прикладів: *Имидж-студия проводит бесплатный экспресс-курс: косметика, стиль, макияж, работа. Трудоустроим 3-5 стильных женщин. Даем эксклюзивную переподготовку (Комсомольская правда, №14 2001). Отделение врачебной косметики клиники Виртус. Программа «Красивое тело без скальпеля». Эксклюзивная косметическая линия Фито Жермине (Натали, октябрь 2000).*

Активно вживається англiцизм *ексклюзив* і у розмовному мовленні: *В качестве эксклюзива сфотографируй моего людоедика (канал «1+1», Тайны следствия, 01.06.02). У кожного свой ексклюзив (3 розмови студентів, 20.06.02). Одночасно мама решила, что Вадик мне не пара, о чем сообщила на эксклюзивной аудиенции на кухне (Натали, січень 1998).* В останньому прикладі у лексемі *ексклюзивний* актуалізується сема *конфіденційно (віч-на-віч)*.

Аналіз практичного матеріалу дає підстави стверджувати, що у деяких випадках відбувається метафоричний переніс значення лексики *ексклюзив*. Наведемо як приклад розмову двох дівчат: - *Подожди меня. Я куплю хлеба и вместе пойдём домой.*

- *Хорошо. Я жду тебя у Эксклюзива (назва кав'ярні).*

Так, більшість англомовних одиниць, що запозичуються в українській і російській мовах, активно функціонують у мовних системах цих мов, розширюють свій семантичний потенціал на ґрунті мови-реципієнта, навіть, інколи витісняючи з ужитку питомі слова.

РЕЗЮМЕ

В данной статье внимание уделяется адаптации англоязычных заимствований на лексико-семантическом уровне в украинском и русском языках. В работе анализируются качественные и количественные изменения семантической структуры заимствований в контексте языка-реципиента, а именно: генерализация, конкретизация значений, метафорический и метонимический переносы, усложнение и опрощение семантического содержания англицизмов.

SUMMARY

The article deals with the adaptation of English borrowings on the lexico-semantic level in Ukrainian and Russian. Qualitative and quantitative changes of the semantic structure, namely, complication and simplification of the semantic content, generalization, concretization of the meaning, metaphorical and metonymical shift in the context of the target language are also analyzed in this work.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гак В.Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М.: Наука., 1971. – С.78-95.
2. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. – К.: ВШ., 1974. – 176 с.
3. Каминін І.М. Структурно-семантичне освоєння запозичених слів у сучасній українській літературній мові: на матеріалі побутової лексики // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: 10.02.02. – Х., 1994. – 191 с.
4. Мостовий М.І. Лексикологія англійської мови: Підручник для інститутів факультетів іноземних мов. – Х.: Основа., 1993. – 256 с.
5. Плотников Б.А. Основы семасиологии: Учебное пособие для филологических факультетов вузов. – Мн.: Выш.школа., 1984. – 223 с.
6. Харченко В.К., Стернин И.А. К проблеме развития лексического значения слова // Семантические процессы в системе языка: Межвузовский сборник научных трудов. – Воронеж.: Издательство Воронежского университета., 1984. – С.9-18.
7. Шведова Н.Ю. Лексическая система и ее отражение в толковом словаре // Русистика. Язык: система и ее функционирование. – М., 1988. – С.142-164.
8. Meillet A. Linguistique historique et linguistique generale. – Paris.: Champion., 1926. – 351.
9. Словарь иностранных слов и выражений. – М.: Олимп., 1997. – 608с.

Надійшла до редакції 05.10.2002 р.

УДК 81'373.7 : 811.133.1

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАНЦУЗСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОНЦЕПТОМ "TÊTE" – "ГОЛОВА"

С.В.Довженко

В языкознании, культурологии и философии языка общепризнанным является положение о том, что фразеологическая система языка – составная часть понятия «менталитет», поскольку именно в образной основе фразеологизмов отображены характерологические черты видения мира. Мысль Вильгельма фон Гумбольдта [1, с.272] о связи между языком и духовной природой человека намного опередила свое время. В.Гумбольдт первым увидел, что язык не сводится ни к логическому мышлению, ни к

копированию мира, и выдвинул множество аргументов в пользу этой точки зрения. Он не отрицал универсальность человеческого мышления, но считал, что представление человека о мире зависит от того, на каком языке он мыслит. Он утверждал: «Границы языка моей нации означают границы моего мировоззрения» [1, с.373].

Наиболее ярко и глубоко национальное представление о мире отображено именно во фразеологической системе языка. Национальное своеобразие фразеологии обнаруживается при изучении любого ее аспекта. При этом важно подчеркнуть, что подобное своеобразие присуще не только отдельно взятому фразеологизму. Как отмечает В.Г.Гак, «национальными особенностями обладает и фразеологическая система языка в целом» [2, с.2 49].

Вопрос о связи языка и менталитета разрабатывался представителями различных научных направлений – философского (Д.Чижевский, А.Гуревич), этнокультурного (Л.Гумилев, Б.Цимбалыстый), психологического (Н.Бердяев), лингвистического (В.Телия, В.Русановский, В.Мокиенко, В.Гак). Однако только Ш.Балли поднял вопросы, имеющие принципиальное значение для фразеологии [3, с.16]. В наше время трудно найти исследователя фразеологии, особенно фразеологии французского языка, который бы не испытал на себе в той или иной степени влияния его идей. Ш.Балли видел сущность объекта фразеологии в его семантических особенностях. Он утверждал, что "действительную ценность имеют только внутренние признаки", что "внешние признаки малодостоверны или просто обманчивы" [3, с.17]. Этот факт весьма примечателен, особенно если учесть, что швейцарский ученый являлся убежденным сторонником синхронической лингвистики и последователем Фердинанда де Соссюра. Возможно, что Ш.Балли был слишком категоричен в своих выводах о признаках фразеологической единицы, поскольку структурные признаки тоже важны и заслуживают изучения. Но в целом, как показали впоследствии исследования, его исходное положение в данном вопросе оказалось правильным.

Национальный характер французской фразеологии прежде всего подтверждается преобладанием в ней исконно французского элемента. Это, как считает А.Г.Назарян, результат того, что «ее обогащение и пополнение на протяжении всей ее истории происходило преимущественно за счет собственных ресурсов» [3, с. 40].

В чем конкретно проявляется различие фразеологической системы двух или более языков, можно установить лишь при их сопоставительном изучении. Сравнивая фразеологизмы французского, русского и украинского языков, мы будем исходить из положения о том, что фразеологические системы даже самых близкородственных языков полностью не совпадают. Это безусловно в большой мере объясняется связью фразеологии с системой данного языка, которая не может дублировать систему другого языка или быть дублированной ею.

Предметом анализа в данной статье являются фразеологические единицы нетерминологического происхождения, в частности, фразеологизмы, связанные с названиями частей человеческого тела. Источником фактического материала послужили словари современного французского, русского и украинского языков: В.Г.Гака, французско-русский фразеологический словарь под редакцией Я.И.Рецкера, фразеологический словарь русского языка под редакцией А.И.Молоткова, украинско-русский и русско-украинский фразеологический толковый словарь И.С.Олейника и М.М.Сидоренко, фразеологические синонимы французского языка Э.И.Липшицене-Зибуцайте. В этой группе представлены в основном те фразеологизмы, которые связаны с важнейшими органами деятельности человека, с органами мышления и движения. Одной из наиболее объемных подгрупп является подгруппа, в основе которой лежит концепт «tête – голова».

Во французском языке, равно как в русском и украинском, фразеологические единицы с концептом «tête» делятся на две больших подгруппы: в первой подгруппе «tête» используется для позитивной характеристики субъекта, во второй – для негативной.

Рассмотрим первую группу фразеологизмов с базовым компонентом "tête", которые имеют **позитивную характеристику субъекта**.

I. При позитивной характеристике субъекта используются лексические единицы, которые указывают на пространственную ориентацию, форму, размер, внутреннее содержание и т.д. Часто характеристика головы зависит от материала.

Так, например, об умном, думающем человеке во французском языке можно употребить такие устойчивые выражения, как:

- 1) "*avoir la tête sur les épaules*", что буквально означает "иметь голову на плечах";
- 2) "*avoir quelque chose en tête*" – букв. "иметь что-нибудь в голове" – "иметь голову на плечах";
- 3) "*avoir une bonne tête*" – букв. "иметь хорошую голову" – разумный человек.

Попутно заметим, что и в украинском языке существует выражение «мати голову на плечах». Следует обратить внимание на то, что характерной особенностью для французской фразеологии является разветвленная синонимия, имеющая стилистические значения, которые возникают вследствие принадлежности синонимов к разным функциональным стилям. Например, для характеристики рационально мыслящего человека француз скорее всего выбрал бы фамильярный оборот "*c'est une tête*" – букв. "вот это голова!" – "человек с головой на плечах"; или "*avoir sa tête*" – букв. "иметь свою голову" – "быть в здравом уме, быть разумным человеком". Синонимическое выражение "*avoir une tête*" – букв. "иметь голову" – "человек с головой на плечах" совпадает по смыслу с предыдущими синонимами, но отличается принадлежностью к просторечному стилю.

Таким образом, концепт "tête" – "голова" в этих выражениях обозначает не часть тела, а ее функцию, способность понимать, думать. Естественное расположение головы вверху, как "вместилища" мыслей, дает концепту "tête" – "голова" положительную характеристику.

Пространственное перемещение головы по вертикали вверх придает выражениям с компонентом "tête" позитивное градационное значение – чем выше ее расположение, тем умнее.

Так, во фразеологизме "*avoir la tête de plus que qn.*", что означает «быть на голову выше», расположение головы выше других голов имеет смысл – «превосходить», «иметь преимущество», т.е. перемещение по вертикали вверх приобретает позитивный оттенок. И в украинском языке существует такой фразеологизм "*на голову вищий*".

Возьмем для примера еще один фразеологизм с концептом "tête" – "голова". Во французском языке существует выражение "*avoir une tête bien ordonnée*" – букв. "иметь хорошо организованную голову" – "голова варит".

Интересно, что и в украинском языке для выражения умственных способностей в значении "думать хорошо, качественно" употребляется выражение "голова варит", которое дает позитивную характеристику субъекта.

Существует во французском языке еще один фразеологизм "*en petite tête gît grand sens*" – букв. "в маленькой голове много смысла" – "мал золотник, да дорог", который имеет также положительный смысл.

Интересен с точки зрения семантики фразеологизм "*avoir la tête bien meublée*" – «иметь большие познания» – букв. "иметь хорошо меблированную голову". Для обозначения того же смысла в русском языке используется выражение «иметь золотую голову» = «золотая голова» – «умный человек». Важным является то, что национальные особенности проявляются в специфической образности фразеологизмов. Особенностью славянского менталитета есть вера в Бога. Мифологема головы – «Бог – главное, важное» [5, с.132] нашла отражение во фразеологизме «золотая голова», а для француза

важным элементом является комфорт, обустроенность жизни – *"хорошо меблированная голова"* = *"хорошо меблированная комната"*. Смысл один и тот же – *«умная голова»*, но состав лексических компонентов различен – *«меблированная комната»*. В этом проявляется отличие менталитета.

О неповторимости национального видения тех или иных явлений свидетельствуют такие французские фразеологизмы, которые коренным образом отличаются от русских. Например, русскому выражению *"быть единомышленниками"*, т.е. мыслить об одном и том же одинаково, соответствует французское *"deux têtes près du bonnet"* – букв. *"две головы под одной шапкой"*.

Таким образом, анализ фразеологических единиц с позитивной характеристикой субъекта показал, что на основе постоянных ассоциативных реалий образуется специфическая образность фразеологизмов, с помощью которых выражаются национальные особенности языка. При этом пути выражения тех или иных значений зависят от менталитета лингвокультурной общности, а фразеологические синонимы помогают избежать частого повторения одинакового фразеологического оборота, вызывают разные ассоциации и придают контексту особый колорит в разных функциональных стилях.

II. Рассмотрим вторую группу фразеологических единиц с базовым компонентом *"tête"*, которые имеют **негативную характеристику субъекта**.

Так, например, негативный смысл имеют фразеологические единицы с концептом *"tête"* – *"голова"*, если в структуре фразеологизма есть элементы со значением *«терять»*, *«не иметь»*, указывающие на утрату или отсутствие способности мыслить, например:

- *"perdre la tête"* – *"терять голову"*;
- *"n'avoir plus sa tête à soi"* – букв. *"не иметь ничего в собственной голове"* – *"быть безмозглым"*;
- *"n'avoir plus de tête"* – *"выжить из ума"*, букв. *"не иметь больше головы"*;
- *"n'avoir plus la tête à rien"* – букв. *"голова, которая ни для чего не годится"* – *"быть не в состоянии вообще думать, быть безмозглым"*.

Члены синонимического ряда различаются только по стилистическим особенностям – в отличие от нейтрального *"n'avoir plus de tête"* (*"выжить из ума"*), обороты *"n'avoir plus sa tête à soi"* (*"быть безмозглым"*) и *"n'avoir plus la tête à rien"* (*«быть не в состоянии вообще думать»*) имеют фамильярную окраску.

Негативное значение имеют фразеологизмы, которые указывают на недостаточную способность человека думать, например:

- *"grosse tête, peu de sens"* – букв. *"большая голова, мало смысла"* – в русском языке *"велика фигура, да дура"*;
- *"n'avoir qu'une idée en tête"* – букв. *"иметь только одну идею в голове"* – *"в голове одна извилина"*;
- *"avoir la tête dure"* – букв. *"иметь тяжелую голову"* – *"быть туподумом"*;
- *"c'est une tête perdue"* – букв. *"это потерянная голова"* – *"он совсем бестолковый"*;
- *"quand on n'a pas de tête, il faut avoir des jambes"* – *"с дурной головой ногам покоя нет"*; в украинском языке *"за дурною головою і ногам нема покою"*.

Часто качественно-оценочная характеристика концепта *"tête"* – *"голова"* зависит от материала. Так, например, фразеологизму *"avoir la tête de bois"* – букв. *"голова из дерева"* в значении *«быть глупым»*, в русском языке соответствует выражение *"дубовая голова"*, а фразеологизму *"avoir la tête de fer"* – букв. *"голова из железа"* – *"твердолобый"*.

Фразеологические единицы, в которых концепт *"la tête"* – *"голова"* сравнивается с овощами, фруктами и другими продуктами питания часто используются во француз-

ском языке в качестве негативной характеристики субъекта и употребляются в фамильно-разговорной речи:

- *"la tête de chou"* – букв. "голова из капусты" – русский эквивалент "глупая голова";
- *"la tête de lard"* – букв. "голова из сала" – русский эквивалент "дурная башка".

Негативную эмоционально-оценочную характеристику концепта *"la tête"* – "голова" представляют такие фразеологизмы, в которых голова сравнивается с объектами животного мира, например:

- *"tête de cochon"* – букв. "голова свиньи"
- *"tête d'âne"* – букв. "голова осла"
- *"tête de boeuf"* – букв. "голова быка"
- *"tête de mul"* – букв. "голова мула"
- *"tête de bourrique"* – букв. "голова ослицы"

упрямая голова, упрямец.

Как мы видим, спектр зоонимов во французских фразеологизмах разнообразнее, чем в украинском или русском языках – "упрямый как баран", "упрямый как осел", "упертый як баран", "упертый як осел".

Нарушение нормального мыслительного процесса у человека может быть вызвано температурными изменениями, и такие фразеологизмы с концептом *"tête"* – "голова" имеют негативный смысл.

- *"tête chaude"* – букв. "горячая голова" – "горячая голова, вспыльчивый человек";
- *"tête froide"* – букв. "холодная голова" – "хладнокровный человек".

Интересны фразеологические единицы, которые указывают на недостатки мыслительного процесса.

Так, называя человека легкомысленным, француз, скорее всего, выберет выражения:

- *"avoir la lune dans la tête"* – букв. "иметь луну в голове" – "быть легкомысленным";
- *"tête légère"* – букв. "легкая голова" – "бессмысленная голова";
- *"mauvaise tête"* – букв. "плохая голова" – "легкомысленный, вздорный человек";
- *"c'est une folle tête"* – букв. "это безумная голова" – "он легкомысленный человек";
- *"avoir une chienne de tête"* – букв. "иметь собаку в голове" – "у него ветер в голове", в то время как представитель славянского менталитета скажет «ветер гуляет в голове»; «вітер в голові свище».

Рассмотрим еще один пример с концептом «*tête* – голова». Во французском языке существует фразеологизм *"tête carrée"* – букв. "квадратная голова", в украинском языке "квадратна голова", который, как ни парадоксально, имеет положительную ("рассудительный, положительный человек"), и отрицательную характеристику ("упрямая голова, упрямец", "тупая голова, тупица").

В русском же, равно как и в украинском языке, фразеологизм «голова квадратная» имеет только негативный смысл – не сообразать по причине усталости или информационной перегрузки.

Таким образом, проанализировав фразеологизмы с концептом «*tête* – голова», мы пришли к выводу о том, что даже наиболее абстрактное разделение фразеологических единиц на фразеологизмы с позитивным и негативным смыслом свидетельствует о значительных национально-культурологических различиях во фразеологической системе французского, украинского и русского языков.

РЕЗЮМЕ

Предметом аналізу у статті є фразеологічні одиниці сучасної французької мови. Розглянуто семантичні особливості фразеологізмів з концептом *"tête"* – "голова". Особливу увагу приділено специфіці прояву національного менталітету у фразеологізмах цієї чи іншої мови. Для порівняльного аналізу використовуються фразеологічні одиниці

французської, російської та української мов. Проаналізовано фразеологізми з концептом "tête" з точки зору відбиття в них позитивної чи негативної семантики.

SUMMARY

The subject of the analysis of the article is phraselogical units of contemporary French language. The semantic features of the phraselogical units with concept "tête" – a head are examined in the article. The special attention is paid to the specificity of displaying of the national mentality in the phraseology of the language. The phraselogical units of French, Ukrainian and Russian are used for the comparative analysis. The phraselogical units are analysed from the point of having positive or negative semantics.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, 1985.
2. Гак В.Г. Беседы о французском слове. – Москва, 1966.
3. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. – Москва: Высшая школа, 1976.
4. Гак В.Г. и Рецкер Я.И. О французской фразеологии и о французско-русском фразеологическом словаре. В кн. Французско-русский фразеологический словарь // Под редакцией Я.И.Рецкера. – Москва, 1963. – 1111с.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва, 2001.
6. Фразеологический словарь русского языка // Под редакцией А.И.Молоткова. – Москва: Советская энциклопедия. – 1968 – 543 с.
7. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський та російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Харків. Прапор, 1997 – 462 с.
8. Липшицене – Зибудайте Э.И. Фразеологические синонимы французского языка. – Ленинград, 1971.
9. Ярцева Л.И. Концепт tête во французской языковой картине мира // Функциональная лингвистика. Итоги и перспективы (материалы конференции). Ялта, 2002. – С.302-303.
10. Шмелев Д.Н. О понятии фразеологии. В кн. «Проблемы семантического анализа лексики». – Москва: Наука, 1979 – С.259-273.

Надійшла до редакції 18.10.2002 р.

УДК 82.9 : 821.161.2

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ “СЛОВО-МОВА” У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ БОГДАНА БОЙЧУКА

Н.О.Мех

Постійний інтерес до вивчення словника поетичної мови ХХ ст. ми відзначаємо у сучасній лінгвостилістиці. Зростає увага до вивчення художнього тексту як динамічної структури, кожен елемент якої аперцептується на основі як внутрішньотекстуального, так і екстралінгвального, позатекстового, досвіду. Прочитання, розуміння тексту залежить і від тлумачення ключових ідіолектних слів, до яких належать *слово, мова, думка, дума, пісня*. Тому актуальною, на нашу думку, є характеристика концептуального поняття “слово-мова” у поетичних текстах Богдана Бойчука – поета і літературознавця, яскравого представника нью-йоркської групи. Остання не була об’єктом мовознавчих

студій. Аналіз структурних елементів поетичної системи митця є внеском у розробку проблеми індивідуальної мовної картини світу.

Лексико-семантичне поле “слово-мова” об’єднує полісемічні взаємозамінні лексеми *слово, мова, думка, дума, пісня*, що виконують функцію універсальних поетичних образів. Складність їхньої семантики полягає в тому, що вони виступають номінаціями понять ідеальної сфери, яка стосується мислення, його взаємодії з мовою.

Концептуальне поняття “слово-мова” реалізується в словниковій і контекстуальній семантиці досліджуваних лексичних одиниць. Останні мають статус стилістично маркованих лексичних засобів поетичного висловлювання, що зумовлено частотністю їх уживання і функціонально-стильовим навантаженням.

Вивчаючи мовотворчість Богдана Бойчука з погляду використання семантики таких ключових слів, як *слово, мова, думка, дума, пісня*, зауважуємо, що в поетичному словнику Б. Бойчука концепти *слово, пісня, думка* займають помітне місце і щодо частоти вживання, і щодо значенневих відтінків, з якими ці лексеми використовуються.

Розглянемо специфіку вживання лексеми *слово* у поезіях Бойчука. На підставі лексичної сполучуваності, текстового оточення цього іменника можна виділити:

- значення лексеми *слово*, пов’язані з поняттями “*вислів, фраза*”, наприклад:

Коли батько з матір’ю / пішли у подорож, / з якої не вернулися ніколи, / царівна подружила з стінами / і розмовляла з ними. / Стіни слухали її, / любили її лагідні слова. (“Казка”).

Сполучуваність іменника *слово* з дієсловами *сказати* або *чути, слухати* розмежує відтінки лексичного значення. Коли іменник *слово* вживається в заперечній конструкції, то весь вислів набуває значення “мова, мовлення”.

- значення лексеми *слово*, пов’язані з поняттями “*мова, мовлення*”, наприклад: Ясочко моя безмова, / горенько моє... / Як вимовлю лукаве слово, / хай поб’є! (“Подорож з учителем”); Зелене серце, біле тіло / від ока злих людей – / зелами слова замовляю / малих дітей! (“Подорож з учителем”).

- значення лексеми *слово*, пов’язані з поняттями “*поетична творчість*”, наприклад: Із каламутних вод витягував слова / і кидав на людей. (“Поет”).

Індивідуальне слововживання Б. Бойчука пов’язане із загальномовною семантикою прикметникових означень, які протиставляються за характером оцінки (позитивної, негативної та нейтральної).

До епітетів із позитивним емоційно-оцінним змістом належать:

- *лагідні слова, чисті слова, повні слова* (множина).

Епітети з негативним емоційно-оцінним змістом:

- *лукаве слово* (однина);
- *холодні слова* (множина).

До епітетів із нейтральною, найзагальнішою семантикою належать такі означення:

- *останні слова, тверді слова* (множина);
- *моє слово, своє слово* (однина).

Епітети із узагальненою семантикою та епітети із позитивним емоційно-оцінним змістом у поетичних текстах Б. Бойчука кількісно переважають.

Показові для стилю Б. Бойчука синтаксичні конструкції, в яких іменник *слово* виконує різні семантико-синтаксичні функції. Розрізняємо метафоричні конструкції:

- 1) конструкції, в яких *слово* виступає у ролі активного суб’єкта дії, наприклад: ...гонила нас з одного краю в край, / аж ми ногами землю затоптали, / і слово не могло рости крізь наш відчай, / заниділо насущним жалем. (“Подорож з учителем”); ..де витикаються вилиці / де западаються ями очиць / дивися в порожні роти / де вапніють на яснах слова / дивись в черепи / де булькочуть застигли води (“Дивися в обличчя мертвих поетів”); ..щоб бачити їх / як тиснуться в пам’ять з одчаю / з богами / з жахом го-

лих жінок / з дивоквітами марень / тиснуть слова / щоб просвердлили діри крізь смерть (“Дивися в обличчя мертвих поетів”); Звогчи уста мої / губкою теплоти, - / й заячать слова / розсадою на лиці. (“Суплікація”).

2) конструкції, в яких *слово* виступає об’єктом, на який спрямована дія, наприклад:

А як почала б поглинати / в розірване плесо / вода? / Боячись розвіяти світле, / відсуваю набік слова. (“Дві зустрічі”); Вимий слово моє / від зненависті стухлин / і злоби, / щоб білило людей до весни / і возносило в небо. (“І паче сніга убілюся”); Вложи слово своє у душу, / щоби краплею прозорого алмазу / і рухалось площиною свідомости / й різбило образ твій. (“Закорени слова”); Защепи слово своє у серце, / щоб розвиднілось у нім / і прояснило риси твої. (“Закорени слова”); Закорени слово своє у пам’ять, / щоби спомини приходили / з-за потойбіччя / і вкладалися у зміст / Твого імени. (“Закорени слова”).

Відзначимо, що у поетичному словнику Богдана Бойчука приблизно однакова кількість конструкцій, в яких *слово* виступає об’єктом дії, тобто виконує пасивну функцію та конструкцій, в яких *слово* виступає у ролі активного суб’єкта дії.

У поезіях Бойчука лексема *слово* виступає головним компонентом розгорненої образної конструкції з порівнянням, тобто *слово* – це суб’єкт порівняння, наприклад:

- Як мечем, воював він словами: / То пророчив, то вчив, як учитель, / То, як батько помежи синами, / Пробував і творив поміж нами – / Правди й волі досмертний служитель. (“Іван Франко”).

Поет переконаний: доти ти живеш, доки страждаєш:

нестерпне світло
перетяло груди,
і в серце врізалось
слово (“Дві пісні”).

Людина народжується з болю. Болю щасливого – для матері, а також для дитини. Біль матері дарує їй радість життя. Так свідчить істина в образному вираженні Богдана Бойчука. Вірш “Дві пісні” – полеміка з біблійним “спочатку було слово”, пор.:

Спочатку був біль,
а не слово.
Кінець буде біль.

В індивідуальному словнику Богдана Бойчука лексемі *слово* належить чільне місце. У традиційному поетичному словнику української мови вона має усталені зв’язки із лексемами *пісня*, *думка*, *мова*, *дума*. Синкретизм цих словесних образів зумовлює “розмитість” меж їх семантичної структури.

Реалізація загальнономовного значення лексеми *пісня* в поетичних текстах Богдана Бойчука дає підстави для виділення таких основних значень цього слова:

- *Пісня* – “словесно-музичний твір, призначений для співу”:

Жінки вмивають сонцем рамена і груди, / співаючи пісні: / Хто дітям наших тіл налле життя і сил? (“Жнива”); Як викричати сльози материні, / як вистогнати пісню про кістяк, / про жовті руки, про червоний кашель, / і про щось тепле в грудях, як любов? (“Матері”); ..на вигнутих плечах ловив сорочку / Заплетений у коси землетрус, / і сипали дівчата з пісні в пісню / коралі уст – “кінця ми не знайдемо”. (“Кривавий травень”).

- *Пісня* – “словесна творчість”:

І там помолимося Тобі, / щоб поховав нас / в пісню, і звільнив від / пам’яті прожитого. (“Ідіже ність болізнъ, ні печаль, ні воздыханіє, но жизнь безконечная”); ..не знаючи, / ні болю родження, / ні сліз, / в яких живуть пісні. (“Монахиня”); Вечір затирає дівчатам зіниці, / заклика устами точити пісні: / ой, прийди та прийди на часочок, / пошукаєм далі на землі! (“Нічні співи”).

Що стосується метафоричних конструкцій з опорним словом *пісня*, то вони досить різноманітні як у семантичному, так і в структурному плані.

Розрізняємо два типи метафор:

1) конструкції, в яких *пісня* виконує функцію суб'єкта дії (суб'єкт активний), наприклад:

Пісні душилися у косах ночі, / і біль вдаряв об місяця чоло; / а ті, якими кирвавило у боці, / в підпілля падали на дно. ("Подорож з учителем");

2) конструкції, в яких *пісня* виступає об'єктом дії, тобто виконує пасивну функцію, наприклад:

Вкінці зав'яжуться вузлом стежки, / і темрява покриє піснею німою. / Тоді прийдеться грузнути в гробах самим. ("Мандрівка тіл"); У голос твій / звину свої пісні / й обезголошуся. ("В покоїщи твоєм"); Мов чоловік, / який зібрав у пісню, / і жовті звуки / закривають йому очі. ("Рецепти проти самотности").

Відзначимо, що в поетичних текстах Богдана Бойчука конструкцій, в яких *пісня* виступає об'єктом дії, тобто виконує пасивну функцію, більше, ніж конструкцій, в яких *пісня* виконує функцію суб'єкта дії.

У поезії Б. Бойчука слово *пісня* виступає головним компонентом розгорненої образної конструкції з порівнянням, тобто *пісня* – це суб'єкт порівняння, а сполучникова частина – об'єкт порівняння, наприклад:

І хай знеможені нетлінності твої
Приймуть в полотна благости і ласки,
Хай розплітають лагідні *пісні*,
Як коси голубої казки.
("Подорож з учителем").

Жовтими *думками* пахне осінь,
Як листки, летять з дерев *пісні*:

Йдуть жінки – грудьми напроти вітру – босі,
Жовті спомини їм хлипають до ніг. ("Осінь").

Останній контекст фіксує зв'язок лексеми *пісня* з лексемою *думка*.

Функціонування іменника *думка* у різних контекстах, типова сполучуваність його є підставою для такого структурування лексечної семантики:

- *Думка* – "міркування, мислення як процес":

Зріють серпневі думки, / я ж молодію нині, / вмочую в сонці плоди / і відкладаю у скриню. ("Час розлуки"); Коли думаю / про тебе, – / ясність і тепло / заходять у зморшки / душі, в тріщини думок, / в клітини тіла. ("Рецепти проти самотности").

- *Думка* – "слово, мова":

Вітер видуває з тебе / рештки зелені. / Остання думка відривається / від тебе і летить. ("Перехід в осінь").

- *Думка* – "мрія, уява":

..аж протікало до моїх думок / і хворої уяви / як кидали нагих жінок / в опарені жагою ями. ("Подорож з учителем").

До метафоричних конструкцій, в яких слово *думка* виконує функцію суб'єкта дії (суб'єкт активний), належать:

Тоді підійшла: / торкнула блідими устами чоло, / і думки скам'яніли; / голих грудей дала, / і білі полотна / покрили світ. ("Кінцеве").

До метафоричних конструкцій, в яких словом *думка* виступає об'єктом дії, тобто виконує пасивну функцію, належать:

Чую інтимніше світ, / чую тебе думками, / щось у серці моїм щемить, / не розберу того щему. ("Час розлуки"); ..збираючи розбиту на куски / німецьким пострілом жіночу чашку, / жіночі очі, мозок і думки, / зав'язані в густу червону стяжку. ("Подорож з учителем"); ..бо лоєм гусла людяність в людині / і капала в закіпчені горшки, / бо гнівом наганець кіпів в долині / і сажею вкривав думки..("Подорож з учителем").

Відзначимо, що в поетичних текстах Богдана Бойчука конструкцій, в яких *думка* виступає об'єктом дії, тобто виконує пасивну функцію, більше, ніж конструкцій, в яких *думка* виконує функцію суб'єкта дії.

Концепти *дума* та *мова* у поезіях Богдана Бойчука зустрічаються рідше, ніж концепти *слово*, *думка* та *пісня*. Але їх місце у поетичному словнику національної мови досить вагоме.

Поезія Богдана Бойчука – це гармонія думки і слова, реального і бажаного, розуму і серця. Його метафори виявляють “інакшість” мислення і мовно-образного світу, мистецьку відкритість поета на читача.

Богдан Бойчук передусім поет модерного образного мислення, в якому сюрреалістичні видіння наче розпорюють традиційне мислення на гігантські клапти новочасних гіперілюзій. Відірвана від реалій українського життя, його поезія більш абстрактна, ніж конкретна. Вона оригінальна, метафорично глибока, інтелектуальна.

Аналіз поетичних текстів дає підставу зробити висновок про глибоку, реальну семантику слова, значно ширшу, ніж зафіксована у загальномовному словнику.

Семантико-синтаксичні зв'язки та функціонування лексем *слово*, *мова*, *думка*, *дума*, *пісня* у конкретних поетичних текстах дає підставу для такого визначення: *слово*, *пісня* – “поетична словесна творчість”.

Виразальні можливості художнього слова безмежні. Такі ключові лексеми, як *слово*, *мова*, *думка*, *дума*, *пісня* в поезії Б. Бойчука є лише часточкою цього безмежжя. Вони розкривають можливості поетичної мови і зокрема індивідуального стилю у створенні нових словесних образів.

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы семантические взаимосвязи многозначных лексем *мова*, *слово*, *думка*, *дума*, *пісня* на примере языка поэзий Богдана Бойчука. Показана специфика употребления этих концептов.

SUMMARY

The semantic interchange of the multisense word creations *мова*, *слово*, *думка*, *дума*, *пісня* are investigated in the article, using the examples of Bogdan Boychuk's poems. The specific of this concepts' utilization is shown.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойчук Б. Третя осінь поезії. – К., 1991.
2. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності. – К., 1999.
3. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001.

Надійшла до редакції 14.11.2002 р.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 378.147

РОЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ОРГАНИЗАТОРОВ КУЛЬТУРЫ И ДОСУГА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Т.В.Филатова

В условиях социально-экономической трансформации общества, перехода к рыночным принципам хозяйствования и обострения экономических проблем возрастает значение экономических знаний для всех категорий работников. Особенно это актуально для менеджеров культурной сферы и организаторов культурно-массовой работы, которым в силу своей деятельности приходится решать сложные задачи не только культурологического, но и экономического характера.

Активным фактором развития цивилизации во все времена являлся человек. В условиях современного технологического способа производства изменяется место человека в общественной системе. Превращение информации в главный ресурс современного производства в корне изменяет природу экономических отношений: теперь, в отличие от вещественного фактора, информация не может быть монополизирована. Она является общедоступной, что обеспечивает демократические основы современной цивилизации. Однако реализация этого ресурса осуществляется через интеллект человека, который развивается по мере формирования личности в процессе обучения, а не по мере его востребования. Поэтому возникает возможность неравномерного распределения основного фактора производства. Для обеспечения принципа справедливости общество должно признать образование общественным благом, т.е. обеспечить его неисключаемость и доступность. Подтверждение такого подхода можно найти в теории В.И. Вернадского о ноосфере, условием создания которой он считал научное и культурное объединение всего человечества.

Такая концепция соответствует главной идее постиндустриального общества, одной из наиболее важных отличительных характеристик которого является дифференциация работников. На одном полюсе аккумулируется часть населения, которая имеет власть над гигантскими информационными массивами, а на другом – население, которое вышло из материального производства и не нашло места в сфере услуг. Эти работники ориентированы на труд с выполнением минимальных обязательств.

Изменение в технологическом способе производства в корне меняет требования к качеству результатов. Одной из наиболее важных отличительных характеристик современности является переход от индустриального общества к постиндустриальному, от технологически детерминированного производства к гибкому.

Унифицированное промышленное производство предполагало заранее определенный, разработанный и утвержденный порядок выполнения согласованных действий каждым участником. Задача специалистов сводилась к разработке порядка выполнения операций и обеспечению его выполнения. Традиционный способ приобретения знаний предполагал, что инженер сможет решать стандартные технологические задачи; вся цель образования сводилась к тому, чтобы научить студентов распознавать стандартную ситуацию, вспомнить методы ее решения и верно применить их. Именно на это была ориентирована система школьного, профессионального и высшего образования. Для всех форм образования "удовлетворительным" (т.е. достаточным) являлся репро-

дуктивный уровень знаний. Зачет или экзамен считался зачтенным, если учащийся "правильно", т.е. точно, воспроизводил учебный материал [1, 52].

Переход к новому (постиндустриальному, электронному, информационному) обществу предполагает, что специалист не просто должен придерживаться строго определенной технологии производства, не только адекватно реагировать на отклонения от заранее утвержденной программы, не только формировать технологически эту программу, но и эффективно действовать без всякой предварительной программы, в непрерывно меняющемся мире [2, 103].

Практически любая деятельность предполагает сегодня нестандартность решения поставленной задачи. Ученый, исследующий генетические проблемы; программист, разрабатывающий новую прикладную программу; руководитель, ответственный за корпоративное управление в банке; консультант, оценивающий по поручению клиента состояние рынка; наконец, предприниматель, заключающий контракт, – для подавляющего большинства людей задачи и их решения являются нестандартными, требующими учета множества меняющихся факторов. К сожалению, традиционная система обучения не может обеспечить учащихся необходимыми навыками принятия решений.

Согласно статистике ООН о результативности образования в бывшем СССР и на Западе, оценки школьников из СНГ, Венгрии и Словении по математике и точным наукам намного выше средних международных показателей. Это, несомненно, говорит о качестве системы образования в этих странах. Учащиеся из этих стран, если сравнивать их со сверстниками в Великобритании, Израиле, Канаде и Франции, гораздо успешнее выдерживают экзамены, в которых проверяется глубина их знаний. Однако при анализе результатов тестирования, при которых требуется применить полученные знания в новых условиях, следует признать лучший результат у западных школьников [1, 53]. Это позволяет сделать вывод о том, что системы образования в странах с централизованным планированием и в странах с рыночной экономикой с неодинаковой эффективностью решали стоявшие перед ними различные задачи. Эти данные показывают также, какие изменения потребуются в странах СНГ и ЦВЕ для переподготовки трудовых ресурсов с учетом нужд рыночной экономики.

Таблица 1.1. Примеры необходимых изменений в системе образования [1, 54]

<i>Компоненты системы образования</i>	<i>Цели</i>
Знания	Сохранить достижения старой системы, преодолев отставание в области общественных наук и права
Профессиональные навыки	<ol style="list-style-type: none"> 1. Помочь уйти от узкой специализации к приобретению более широких и универсальных навыков, которые бы в большей степени отвечали постоянно меняющимся требованиям рыночной экономики. 2. Укрепить способность применять знания в новых и непредвиденных ситуациях
Установки	<ol style="list-style-type: none"> 1. Приучить к тому, что личная инициатива вознаграждается. 2. Разъяснить, что наем работников (в соответствии с действующим трудовым законодательством) – это не эксплуатация, а предоставление им возможности заработать на жизнь. 3. Разъяснить, что бизнес занимает определенное место в обществе и, следовательно, для обеспечения экономического роста необходима прибыль

Ценности	<p>1. На фоне новых отношений между гражданами и государством прививать мысль о том, что необходимо нести ответственность за свои поступки, в том числе за выбор того или иного образования, работы и образа жизни.</p> <p>2. Воспитывать понимание того, что свобода слова есть неотъемлемый компонент плюралистического общества, управляемого с помощью согласия.</p>
----------	--

В связи с отмеченными выше тенденциями развития общественного производства изменяются и требования к рабочей силе. Увеличение производительности труда работника в связи с развитием техники и технологии и его индивидуальных квалификации и навыков приводит к двусторонним последствиям: с одной стороны, растут производственные возможности и потенциальная эффективность и значимость человеческого капитала, а с другой – многократно возрастают экономические и социальные последствия возможных ошибок в принятии решений. Это предьявляет повышенные требования к качеству человеческого капитала.

Ноосфера – это определенная ступень, этап в развитии биосферы, когда сознательная преобразующая деятельность людей становится реальной движущей силой этого развития. С точки зрения В.И. Вернадского, ноосферу следует рассматривать как высшую ступень интеграции всех форм существования материи, когда любая преобразующая деятельность человека будет основываться на научном понимании естественных и социальных процессов и органически согласовываться с общими законами развития. Это означает, что человек должен взять на себя всю ответственность за дальнейшую эволюцию как биосферы в целом, так и самого себя [2, 104].

Этот подход как нельзя лучше характеризует изменение роли человека в развитии современной цивилизации, когда этическая и социальная ответственность человека определяется не экономическими, а долгосрочными гуманитарными соображениями. Распространение неполной или заведомо ложной информации, массовая реализация некачественных товаров (зараженная говядина, генетически и гормонально измененные продукты питания, использование для производства бытовых предметов опасных для жизни химических соединений и др.), распространение наркотиков могут иметь фатальные для общества отрицательные последствия.

Характерной особенностью современного технологического способа производства является создание не только нового типа сложной рабочей силы, но и адекватного ей типа потребителя. Именно в потреблении формируется новый уровень личности, которая способна целостно воспринимать мир и отвечать за долгосрочные результаты своей деятельности.

Современное развитие производительных сил приводит к превращению сферы производства из самодовлеющего во второстепенный элемент человеческого сообщества. Ведущей стороной становится потребление, формирующее новую систему ценностей, в которой всестороннее личностное развитие выдвигается на первый план. Именно этот фактор определяет возможность производства уникальных невоспроизводимых благ, обеспечивающих конкурентоспособность на современном рынке. Только такой потребитель становится способен к творческой самореализации в ежедневном инновационном процессе [3, 90].

Несоответствие образовательной базы для формирования работника нового типа порождает производную функцию целеполагания, когда поведение, говоря словами Э.Фромма, подчиняется псевдоцелям. Отсутствие необходимого образовательного уровня не позволяет сформировать новую систему ценностей, и человек не может реализовать себя в духовном мире. Тогда возникают неадекватные формы реализации

личности: авторитаризм, разрушительное поведение, конформизм, неустойчивость к манипулированию сознанием. Для обеспечения максимизации благосостояния нации в этих условиях на первый план выдвигается фундаментальное образование, обеспечивающее способность к самореализации личности и возможность ее использования в процессе производства.

Существующая в Украине система образования не в состоянии решать эти задачи. Украинское общество осознало потребность реформирования сферы образования. Представлена интенсивная модель реформирования среднего школьного образования, разрабатываются механизмы совершенствования высшего образования. Однако их реализация сдерживается абсолютным и относительным сокращением финансирования отраслей образования. В то же время ужесточается конкуренция на рынке рабочей силы. Формирование потенциала соискателей детерминировано системой образования [3, 91].

Поскольку образование является особым благом с положительными экстерналиями, должно быть, безусловно, обеспечено гарантированное бесплатное образование в рамках государственных стандартов, что не исключает альтернативных форм организации и финансирования обучения.

При этом следует учитывать, что, наряду с фискальными ограничениями, существуют ограничения рыночного поведения при использовании бесплатных форм образования. Платность высшего образования реализует принцип альтернативного выбора, когда выпускник школы сравнивает эффект трудоустройства после получения образования с величиной оплаты за обучение. Реализация принципа общедоступности образования при использовании платных форм наталкивается на ограниченность доходов населения. Корпоративное кредитование возможно только в системе краткосрочного обучения в центрах повышения квалификации, а кредитование обучения студентов со стороны предприятий лимитировано финансовыми возможностями фирм. Это требует формирования новой модели финансирования сферы образования, которая, на наш взгляд, должна включать образование внебюджетного фонда в первую очередь для подготовки специалистов фундаментальной науки. Гибким способом финансирования образовательных услуг может стать специальный ваучер, предоставляющий право получения кредита для оплаты учебы в ВУЗах [3, 92].

Традиционное обучение предполагало определенный механизм приобретения знаний. Профессора и преподаватели делились знаниями, а студенты обсуждали услышанное, готовились к семинарам, работали в библиотеках, сдавали экзамены, получали дипломы.

Современная система образования должна научить определять основные параметры выбора целей и принятия решений, а не ограничиваться набором стандартных методов и инструментов.

Новое целеполагание образования определяет также и принципиально иные методы передачи знаний, информации. Сегодняшний выпускник высшего учебного заведения Украины в принципе в состоянии быстро обучиться выполнению своих непосредственных обязанностей. Основная сложность сводится к тому, как научить работника рано распознавать проблему, и не только ее распознать, но и оценить варианты ее решения, и далее – предложить меры по решению проблемы [4, 55].

Современная система образования должна быть ориентирована не столько на передачу знаний, сколько на формирование навыков практической деятельности. Это связано с тем, что в условиях свободного доступа к Интернету и электронным базам данных проблема получения знаний решается относительно просто. В то же время объем информации в некоторых отраслях знаний удваивается каждые полтора года. В этих условиях учебные заведения не могут обеспечить такой задел знаний, чтобы его хватило на всю жизнь. Потому специалист для сохранения своей квалификации и конкурентоспособности должен учиться постоянно.

В этой связи заслуживает внимания концепция непрерывного образования, основанная

на интеграции школы и ВУЗа. Это позволяет обеспечить системность и преемственность учебных программ, наиболее полно учесть индивидуальные склонности каждого учащегося, обеспечить оптимальное сочетание универсальности и ранней специализации, что позволяет использовать различные формы и методы образования. В этой связи целесообразно сформулировать основные принципы современного образования, такие как:

- использование локальных информационных сетей и глобальной сети Интернет;
- конкуренция в образовании;
- мобильность;
- дистанционный характер.

Современное положение в системе высшего образования практически требует активной обработки учебной информации в процессе обучения [5, 120]. Как известно, умение продуктивно и эффективно работать с текстовым материалом, умение усваивать любую информацию в самые короткие являются не только важнейшей составной частью самостоятельного интенсивного обучения, но и важным элементом любого вида деятельности. Поэтому необходимым является распространение методик организации активной групповой работы слушателей в процессе обучения.

К важнейшим организационным задачам, которые возникают во время использования современных методик обучения, принадлежат:

- определение способностей участников относительно целостного восприятия определенного объема информации;
- определение разных точек зрения на одно и то же событие;
- выявление общих взглядов при интерпретации блока информации;
- развитие умения активного сотрудничества в рабочих группах, и т.п.

Использование методик интерактивного обучения или их элементов будет оказывать содействие выполнению нескольких функций, в частности таких как:

- развитие общеобразовательных умений и навыков;
- создание благоприятной атмосферы на занятиях;
- установление эмоциональных контактов, объединение участников занятий в коллектив;
- снятие эмоционального перенапряжения, которое непременно возникает при интенсивном обучении
- формирование навыков самоподготовки для более эффективной деятельности и усвоения больших объемов информации;
- гармоническое развитие личностных качеств для активизации резервных возможностей работы.

С коренными изменениями экономической ситуации в Украине, переходом на рельсы рыночной экономики, обретением государственной независимости возникла потребность в формировании современной экономической культуры нации вообще и переориентации и углублении экономического образования в частности.

Гуманистическая суть проведения в Украине экономических преобразований состоит в том, чтобы сделать каждого человека активным участником хозяйственной жизни страны. Высшая и средняя общеобразовательная школы должны в рамках базового образования формировать у молодых людей экономическое мышление на основе глубокого понимания явлений, процессов, отношений в экономической системе общества, а также факторов, способов и средств решения экономических проблем. Речь идет прежде всего об экономическом образовании, так как оно наиболее тесно связано с созданием собственной высокоэффективной экономики, которая является важным условием социальной и государственной безопасности.

Для последовательного воплощения этой цели в жизнь должно быть организовано соответствующее экономическое образование украинской молодежи вообще, а не только специалистов по экономике. Экономическое образование является настоящей

потребностью настоящего времени. Оно призвано формировать у граждан Украины не только экономические знания, деловитость, предприимчивость, но и самое главное – экономическую культуру. Экономическое образование оказывает содействие развитию экономического мышления, которое помогает отображать факты, явления экономической жизни, устанавливать связи и отношения между ними.

На данном этапе развития украинского общества экономическое образование оказывает содействие формированию личности, которая будет корректировать свои действия в соответствии с существующими рыночными законами. Основная задача экономического образования – формирование активных экономических субъектов, то есть не только производителей продуктов и пассивных потребителей, но и индивидов, способных активно влиять на экономические процессы на микроуровне, а также адекватно оценивать действия государства на макроуровне. Только в этом случае общественные отношения перейдут на более высокий уровень [5, 121].

Эта задача предъявляет новые требования к организации наставительно-познавательной деятельности студентов с применением новых интерактивных технологий обучения (ИАТО), что предусматривают научно обоснованные комплексные программы взаимодействия преподавателя и слушателей в учебном процессе. ИАТО базируются на использовании методической системы, основу которой составляют активизирующие методы обучения, что обеспечивает формирование личностно, профессионально и социально значащих качеств учащихся через интерактивизацию за счет специально созданных условий учебной среды.

Традиционно в системе высшего образования из студентов делают “потребителей знаний”, которые должны мелкими порциями усваивать методически обработанную информацию. Такой подход, который часто оправдывается недостатком времени, ведет к тому, что преподаватель проводит лекционные занятия, задает вопросы, а студенты обречены на роль пассивных слушателей.

В отличие от традиционных подходов, все более большее распространения приобретает другой организационно-методический подход к учебному процессу.

Активный деятельный подход к определению форм организации и методов обучения является очень важным способом управления деятельностью студентов, а также их индивидуальным психическим развитием, что требует от педагогов поиска таких конкретных видов деятельности, которые в оптимальной мере оказывали бы содействие достижению цели в подготовке специалистов. Эта задача может показаться простой лишь на первый взгляд. Дело в том, что в жизни студентов, их индивидуальном развитии и личностном становлении огромную роль играет сознательная самостоятельная деятельность, в основе которой выступают собственные решения.

Однако вопрос состоит в том, какие именно виды активной деятельности студента действуют развивающим образом. Ответ на этот вопрос не может быть однозначным, так как в каждом частном случае результат влияния на развитие того ли иного студента зависит от степени его активного творческого состояния, от его внутренней позиции.

В процессе изучения студентами экономических дисциплин постоянно возникает целый ряд проблем, важнейшими из которых являются следующие:

- повышение эффективности усвоения знаний путем мотивации и активизации модальности восприятия;
- индивидуализация обучения;
- систематизация знаний;
- создание благоприятной для обучения среды;
- ориентация на практическую деятельность;
- постепенная реализация учебного материала на условно-профессиональном уровне усвоения.

Применение методов активизации в процессе обучения дает возможность реализовывать такие принципы концепции преподавания:

- проблемность: исходным пунктом процесса обучения может быть постановка проблемы из реальной жизни, которая связанная с интересами и потребностями учащихся;
- согласованность и системность целей обучения: обучение, которое имеет целью изменение поведения, охватывает все аспекты деловой компетентности. Изменение поведения студента возможно только по его инициативе;
- ориентированность на имеющийся опыт: эффективное обучение возможно лишь благодаря имеющемуся опыту, который требует гибкости концепции обучения и разрешает учесть опыт студентов;
- нацеленность на самообучение: студенты в первую очередь несут ответственность за результаты обучения (преподаватель лишь предоставляет помощь);
- профессиональная ориентированность: ориентация на практическое использование полученных знаний и умений является ключевым элементом концепции обучения;
- обратная связь: студенты постоянно получают оценку успешности своих действий.

Методы активизации наставительно-познавательной деятельности студентов (метод случайностей, метод ситуаций, метод дидактических дискуссий, диалектические игры, эксперимент) связаны с объяснением нового материала, стимуляционные методы – с мозговым штурмом, групповые и управленческие – с работой за круглым столом

Методы активизации наставительно-познавательной деятельности студентов эффективно объединяются с другими общими дидактическими методами (объяснительно-иллюстративным, репродуктивным, проблемным изложением, частично-поисковым, исследовательским), дополняются и разнообразят занятия, а также органически вписываются в педагогический процесс и отвечают условиям педагогической среды ВУЗа с постоянными гуманистически-демократическими основами.

Использование интерактивных технологий обучения (ИАТО) в процессе изучения экономической теории позволяет осуществить переход к отличным от традиционных формам организации учебной деятельности. Применяя разнообразные источники знаний и признавая необходимость гуманизации и индивидуализации обучения, мы получаем возможность значительной модификации контактов со студентами в учебной аудитории. Это предусматривает также увеличение самостоятельной интеллектуальной поисковой деятельности студентов и дает возможность формировать аудиторию с учетом потребностей и мотивов слушателей. ИАТО применяются не только для более глубокого понимания и усвоения, а и для использования полученной информации, которая разрешает сформировать систему знаний по данной дисциплине и включить ее в более масштабную систему межпредметных связей [1, 56].

Использование ИАТО в учебном процессе позволяет рассмотреть великое множество проблем практической деятельности, не имеющих однозначного решения, которое также оказывает содействие формированию собственной позиции у студента, развитию критического мышления, умению работать самостоятельно.

Таким образом, подготовка специалиста-практика в области культурологии предполагает освоение не только культурологических и философских, но и экономических дисциплин, что включает изучение менеджмента, маркетинга, экономической теории, основ предпринимательства организационной культуры и других. Именно это позволит будущим специалистам легко интегрироваться в трудовой коллектив и формировать корпоративную культуру организации, этику деловых отношений и бизнес-коммуникаций.

Роль образования в этом аспекте заключается, кроме всего прочего, в создании некоторых базисных принципов, определяющих социальную ответственность и этику хозяйственной деятельности каждого человека, связывающую воедино потребление, ценности и личностное развитие человека.

РЕЗЮМЕ

В статті досліджено роль та значення економічної освіти в сучасних умовах, висвітлені основні проблеми підготовки фахівця та засоби їх вирішення, проаналізовано західноєвропейський та вітчизняний досвід підготування спеціалістів, наведені технології активізації діяльності студентів для підвищення ефективності освітнього процесу.

SUMMARY

The article investigates the role and significance of contemporary economical education, analyzes key problems of specialist's training and methods of solving them, considers Western European and Ukrainian experiments in training specialists, reviews the technologies of intensification of students' activity with the purpose of increasing the efficiency of teaching.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зухба О.М. Роль освіти у формуванні нової якості людського капіталу // Регіональні перспективи. – № 1 (14). – 2001.
2. Черникова Г. Проблемы подготовки экономистов и менеджеров в ВУЗах России // Российский экономический журнал. – № 8. – 1993. – С.102-106.
3. Афанасьев М.Ю. Анкетирование студентов как способ выявления отношения студентов к использованию компьютерной технологии обучения // Вестник Московского Университета. Серия 6, Экономика. – 1992. – №3. – С.89-93.
4. Телешова И.Г. Подготовка магистров – новое направление деятельности высших учебных заведений // Вестник Московского Университета. Серия 6, Экономика. – 1993. – № 2. – С.53-57.
5. Винарик Л.С., Щедрин А.Н. Информационная культура, эволюция, проблемы. Донецк, ИЭП НАН Украины. – 1999. – 144 с.

Надійшла до редакції 20.06.2002 р.

УДК 303.442.3. : 303.094.5.

К ВОПРОСУ О МЕТОДОЛОГИИ АНАЛИЗА ЯВЛЕНИЙ ШОУ-КУЛЬТУРЫ

И.В.Маркова

Современная социокультурная ситуация может быть наиболее емко определена на данном этапе как постмодернистская. Следует отметить отсутствие более или менее аксиоматичной методологии исследования культурных явлений, несмотря на обилие и разнообразие современных социокультурных концепций, отражающее склонность к «культурной рефлексии» постмодернистского сознания, и на попытки использования в указанных концепциях философского категориального аппарата (И.Каган, П.Сапронов, Н.Гуревич, В.Кармин и др.). Однако именно современная социокультурная ситуация, при ее сложности, полидискурсности и мобильности (неустойчивости «исторического маятника»), требует попыток обобщения, систематизации методологических принципов подхода к явлениям культуры (особенно в их духовно-социальном контексте) и их последующего философского осмысления.

Новый методологический базис принципиально важен при рассмотрении соотношения «Человек – Культура», где человек одновременно является и творцом культуры, и ее творением. Соответственно, культура может рассматриваться с одной стороны как

компонент онтологической реальности и объект гносеологических изысканий человека, а с другой – как сумма отчужденных продуктов деятельности человека, обладающих для него определенной ценностью. Следовательно, существует несколько уровней рассмотрения культуры: *онтологический, гносеологический и социологический*, порождающие высший синтетический уровень – *аксиологический*. До недавнего прошлого аксиологический уровень существовал как составная часть социологического, однако в настоящее время аксиология, сохраняя значение раздела общей социологии, является также самостоятельным аспектом рассмотрения культуры (создающим новое качество в области методологических подходов к культуре).

По нашему мнению, одной из базисных категорий для построения современной философии культуры может стать категория *ценности*. Будучи одним из ключевых понятий современной общественной мысли, она используется в философии, социологии, психологии и педагогике для обозначения объектов и явлений, их свойств, а также абстрактных идей, выступающих в качестве эталонов должного.

По существу, все многообразие предметов человеческой деятельности, общественных отношений и включенных в их круг природных явлений может выступать в качестве ценностей как объектов ценностного отношения, может оцениваться в дихотомии добра и зла, истины и заблуждения, красоты и безобразия, допустимого и запретного, справедливого и несправедливого. Каждая исторически конкретная общественная форма характеризуется специфическим набором и иерархией ценностей, система которых выступает в качестве одного из наиболее высоких уровней социальной регуляции. Ценностные системы формируются и трансформируются в историческом развитии общества, составляя «жизненное пространство» аксиологии, которая исследует природу ценностей, их место в реальности, структуру ценностного мира, рассматривает взаимосвязи различных ценностей между собой, их отражение в структуре личности.

Философы утверждают, что научная необходимость категорий ценности и ценностной ориентации возникает тогда, когда встает вопрос о личности и окружающей ее материальной и духовной сфере, а шире – о соотношении деятельности субъекта (будь то личность, группа, класс, нация) с теми объективными условиями, в которых он действует. Утверждается, что возникновение ценности связано, с одной стороны, с предметами, явлениями, их свойствами, способами удовлетворить материальные и духовные потребности личности и общества. С другой – ценность выступает как *суждение*, связанное с оценкой существующего предмета, явления человеком, обществом. Подчеркивается, что ценность – это *форма* проявления определенного рода *отношений между субъектом и объектом*. Только тогда, когда мы рассматриваем общественное бытие человека в аспекте объектно-субъектного отношения, мы можем зафиксировать явление ценности.

Значение исследования ценностных ориентаций индивида определяется тем, что они представляют основной «канал усвоения духовной культуры общества», превращения культурных ценностей в стимулы и мотивы практического поведения людей. Таким образом, следует отметить, что продукт «духовного производства» формирует мотивацию человеческой деятельности. В данном контексте целесообразно было бы рассматривать ценностные ориентации не только как *результат*, но и как *процесс*, связанный с человеческой деятельностью.

Ориентация как результат определяется свободным владением достаточно широким кругом знаний в определенной области и одновременно подразумевает, что приобретенный человеком интеллектуальный уровень – это своеобразный, необходимый фундамент для развития и углубления имеющихся представлений. В этом значении ориентация имеет такие характеристики, как широта, гибкость, эрудиция, тезаурус, проблемность. Ориентация в этом случае предполагает наличие эмоционального со-

стояния уверенности в правильности избранного направления мысли, поступка, противопоставляемое сомнениям.

Ориентация как процесс – это проективные действия личности от замысла до результата: точный, правильный выбор цели, средств ее достижения, оценка действия в сопоставлении поступка с общей направленностью, планами, жизненными ценностями.

В период радикальных изменений в обществе резко обостряются противоречия смены приоритетов прошлого, настоящего и будущего. Процесс ориентации личности на социально значимые ценности призван снять эти противоречия. Однако содержательная сторона ценностного ориентирования в настоящее время, к сожалению, в значительной мере игнорирует приоритет общечеловеческих ценностей в реальной жизненной практике. Преимущественно ориентируясь на ценности, транслируемые системой материального производства, общество постепенно «подвергает пересмотру» ценности, существование которых обеспечивается системой духовного производства. Однако, как исследования маститых ученых-социологов, так и скромный личный исследовательский опыт последних лет показали, что и расхожие (общие), и научные представления о подобном положении вещей лишь отчасти соответствуют истине. Уточнение этих представлений в первую очередь связано с вопросами о принципах развития личности и о методе трансляции ценностных ориентаций, репрезентирующими динамический подход к личности человека.

Процесс ориентации может быть рассмотрен с разных точек зрения. Его можно характеризовать как действие, состоящее из следующих элементов:

- объекта (ориентира), на который направлено действие;
- объективной стороны, т.е. способа (метода) совершения действия;
- субъективной стороны, т.е. отношения субъекта к действию и его результату;
- самого субъекта, совершающего действие.

Определим в рамках общего динамического подхода к личности вышеупомянутые элементы исследуемого «процесса» ценностных ориентаций личности в области массовой культуры (а точнее – шоу-культуры). В роли объекта (ориентира), на который направлено действие, выступает массовая культура как наиболее «общительная» (всеобъемлющая и демократичная) подсистема духовного производства; в качестве субъекта действия выступает личность. Соответственно, в данном контексте определяющим для процесса ценностной ориентации является его метод.

На наш взгляд, динамический подход, позволяющий изучать поведение и деятельность человека в развитии, достаточно продуктивен. С этой точки зрения, ориентация есть процесс, развертывающийся как в пространстве, так и во времени. Можно предположить, что процесс ориентации – сложный, противоречивый, и в то же время развивающийся «по спирали». Это такой процесс, который сам подготавливает условия для своего последующего развития и служит в некотором роде причиной собственного самодвижения. Многолетние наблюдения психологов и последующие систематизация и анализ этих наблюдений позволили предположить, что *метод* ориентации представляет собой ряд фаз:

1 фаза – присвоение ценностей общества личностью. Она обеспечивает создание ценностного «образа мира». На этой основе происходит формирование ценностного отношения к явлениям окружающей действительности, происходит становление и развитие ценностных ориентаций личности во всех сферах ее жизнедеятельности. В производимых исследованиях нас наиболее интересует именно эта фаза процесса ценностной ориентации;

2 фаза – преобразование личности на основе присвоения ценностей (теория «Я-концепции»);

3 фаза – прогноз, целеполагание, проектирование, что обеспечивает формирование «образа будущего» (жизненной перспективы).

Важно отметить, что на всех этапах развития ориентации как процесса все фазы работают синхронно. Однако их условное расчленение позволяет проникнуть в механизмы ценностного освоения действительности. Наполняемость фаз процесса ориентации зависит от множества факторов: от диапазона ценностного познания, адекватности восприятия (не только «**как**» импульсы, но и «**как**» они воспринимаются), от способности к прогнозированию, глубины самосознания, рефлексии и т.д. Полагаем, что на всех уровнях развития процесса ориентации функционируют одни и те же ценностные механизмы: поиск – оценка – выбор – проекция; однако на разных фазах мы можем наблюдать различную степень загруженности отдельных механизмов: присвоение ценностей обеспечивается в большей мере поиском и оценкой, а на последних стадиях доминируют выбор и проекция.

Особой значимостью для процесса ориентации обладает фаза присвоения ценностей общества личностью, которая тесно связана с проблематикой семиотики и психологии (не только адекватность восприятия, но и адекватность воплощения культурного смысла с помощью системы знаков). В контексте исследования ценностных ориентаций личности в шоу-культуре возникает вопрос не только о том, коррелируют ли с общественными нормами ценности, транслируемые разного рода шоу, и не есть ли массовая культура явление антикультурное, но и о том, в какой мере «полученные» ценностные смыслы соответствуют тем, которые были вложены в сообщение «отправителями». Последнее предполагает изучение шоу как сообщения (message) по отношению к которому мы выделяем:

- 1) намерения его отправителя;
- 2) объективную сторону результата сообщения;
- 3) *реакцию* (эмоциональная сторона) и *отклик* (интеллектуальная сторона) получателя сообщения как на первое, так и на второе.

Очевидно, что такое исследование направлено на изучение продукта шоу-культуры (при ее рассмотрении в качестве части сферы духовного производства) как *системы знаков*, влияющих на качественную сторону ценностно ориентирующей информации. Как во всякой системе знаков, последние должны рассматриваться в их отношении с отправителем и получателем. Специфика шоу как знаковой системы состоит в том, что цепочка *отправитель* (автор) – *получатель* (потребитель) расширяется за счет появления еще одного звена: *посредника* (продавца шоу-продукции). Соответственно, рассмотрение знаков связано с рассмотрением *кодов*, на которых знаки основываются и которые теоретически должны быть общими для отправителя, посредника и получателя сообщения, в связи с контекстом, в котором происходит коммуникация.

Исследование шоу-продукции как знаковой системы не имеет целью прояснение формальных аспектов процесса коммуникации. Поскольку система знаков – это не просто система знаковых средств, но и система смыслов, автоматически возникает возможность рассмотрения в рамках культурного текста *уровней смысла*. С высокой степенью вероятности можно утверждать, что на практике отправитель, посредник и получатель сообщения пользуются разными кодами для кодирования/декодирования смысла сообщения. Когда сообщение передается недифференцированной массе получателей, априорно очевидно, что разные люди декодируют и интерпретируют его по-разному. Незнание языка, разделенность во времени, различия в герменевтических традициях, культурные различия – вот далеко не полный список причин, по которым декодирование посланного сообщения является *аберрантным*. По мнению крупнейшего современного теоретика постмодернизма У.Эко, *аберрантное декодирование*, которое относительно редко является причиной непонимания между отдельными индивидами (поскольку человеку в целом свойственно стремление «находиться внутри» привычной для него «культурной среды» и «не выпадать» из нее), «является на сегодняшний день *правилом масс-медиа*» [1, 104]. Причина этого заключается в том, что на уровне массовой и, отчасти, на уровне групповой коммуника-

ции возникают парадоксальные явления. Отправителем сообщения может быть отдельное лицо, а получателем – группа, коллектив, масса, партия, народ. Однако при этом у получателя совсем не одно ухо и не один мозг.

Отправитель сообщения также может быть коллегиальным автором: с одним человеком говорит вся фирма, партия, народ и т.д. Тем не менее все «составляющие» коллегиального отправителя не говорят одновременно.

Что касается произведений современной шоу-культуры, отражающих мировоззрение «эпохального времени» постмодернизма, то сама эстетика постмодернизма обуславливает наличие в них как минимум двух уровней смысла (массового и элитарного), которые каждый из составляющих триады автор – продавец – потребитель культурной продукции (где последний на определенном этапе, как правило, бывает тождественен предыдущим) будут воспринимать с неодинаковой полнотой. Хотя, исходя из обычной логики, профессиональный автор культурных текстов должен был бы легче «улавливать» элитарный уровень произведений, по отношению к которым он является потребителем, можно достаточно уверенно предполагать, что полнота восприятия массового и элитарного уровней культурного сообщения не будет строго взаимосвязана со статусом личности по отношению к культурному тексту (а будет в первую очередь определяться ценностными ориентациями индивида).

Исходя из выше сказанного, исследование продукта шоу-культуры (при ее рассмотрении в качестве части сферы духовного производства) как *системы знаков* происходит из предпосылки, что то, что на экране телевизора или «оживьем» (на сцене или концертной площадке) видит исследователь во время шоу, совершенно необязательно совпадает с тем, что там видит рядовой зритель. Также предпосылкой исследования является и существование разрыва между образами, которые появляются на сцене или экране (они являются носителями ряда авторских ценностных ориентаций, символически «закодированных» в них, и в процессе их трансляции уже один раз переосмыслены передающей организацией, имеющей власть редактировать текст и смещать авторские акценты по своему усмотрению), и образами, которые воспринимаются зрителями в различных ситуациях, в которых они находятся. По нашему мнению, этот разрыв может быть сокращен (или увеличен) за счет более глубокого понимания механизмов коммуникации, влияющих на качественную сторону восприятия ценностно ориентирующей информации. Следовательно, можно заключить, что проблема «ценностно ориентирующей коммуникации» – это проблема идеологическая, а не только техническая.

Определяют несколько причин, по которым личность вступает в коммуникацию.

Вне зависимости от средств коммуникации: мы передаем сообщения для того, чтобы предупредить (дорожные знаки или крик), информировать других людей (теле-текст, пресс-релиз), объяснить что-либо (учебник или план эксперимента), развлечь (телевизионное шоу), описать что-либо (документальный фильм, рассказ), убедить кого-либо (рекламный ролик, пропагандистская речь).

Таковы цели коммуникации. Чаще всего в рамках одного коммуникативного акта их бывает несколько (телевизионное шоу может и развлекать, и информировать, и описывать, и предупреждать, и объяснять). Исходной причиной, по которой люди нуждаются в коммуникации, служат потребности человека или группы людей. Цели коммуникации обслуживают те или иные потребности: выживание, сотрудничество, личные потребности, поддержание отношений с другими людьми, убеждение других действовать или думать каким-либо образом, осуществление власти над другими людьми (сюда относится и пропаганда), объединение обществ и организаций в одно целое, получение и сообщение информации, осознание мира и нашего опыта в нем (во что мы верим, что мы думаем о себе, об отношениях с другими людьми, о том, что является истинным), проявление творческой природы и воображения. Типологию потребностей содержат концепции Р. Димблби и Г. Бертона (личные, социальные, экономические и твор-

ческие) [2] и А.Маслоу (физиологические, нужды безопасности, потребности общения, уважения и самореализации) [3].

Функции коммуникации выделяются, как правило, только в целях анализа. В реальном коммуникативном процессе, даже в одном, отдельно взятом коммуникативном акте могут сочетаться несколько функций, одна или две из которых будут основными, определяющими. Исходя из того, какая из функций является ведущей, можно построить классификацию коммуникативных актов. Функции коммуникации могут быть надстроены над моделью коммуникации и «прикреплены» к ее участникам и элементам. Из модели Р.О. Якобсона вытекают шесть функций коммуникации:

- *эмотивная функция*, при которой адресат непосредственно выражает свое отношение к теме и ситуации через употребление модальных слов, оборотов мнений и т.д.;
- *конативная функция*, при которой внимание сосредоточено на адресате посредством обращений и императивов, привлечений внимания, побуждений, указателей;
- *референтивная функция*, при которой внимание сосредоточено на ситуативном контексте коммуникации: объекте, теме или содержании дискурса;
- *поэтическая функция*, при которой внимание сосредоточено на самом сообщении, чему способствуют тропы, фигуры речи, украшения и т.п.
- *фатическая функция*, связанная с использованием коммуникативной системы для установления контакта, поддержания и окончания сообщения;
- *метакоммуникативная функция*, сосредотачивающая внимание на самом коде: установление и описание параметров коммуникации и интерпретации.

Некоторые исследователи (А.А.Леонтьев, Н.Б.Мечковская) добавляют к подобной классификации также *магическую* или *заклинательную функцию*, *этническую* (объединяющую народ) *функцию* и *биологическую функцию*.

Традиционно также выделяются либо две, либо три функции коммуникации и языка, которые пересекаются друг с другом. Считается (и бытовое сознание очень легко воспринимает это мнение), что язык в первую очередь выполняет *познавательную* (когнитивную) или *информационную функцию*: выражение идей, понятий, мыслей и сообщение их другим коммуникантам. Вторая функция, которая обычно выделяется – *аксиологическая* (выражение личных оценок и отношений), третья – *аффективная*: передача эмоций и чувств. Роджер Т.Белл, известный американский автор работ по социолингвистике, соотносит с этими функциями коммуникации и языка три сферы гуманитарных наук: лингвистика и философия (когнитивная функция), социология и социальная психология (оценочная функция), психология и литературоведение (аффективная функция).

Следует отметить, что в массовой коммуникации (в частности – рекламной), как правило, учитывается «средний» получатель. Это происходит как по отношению к тотальной коммуникации (радио, телевидение), так и к направленной (рассылки). Например, образ «среднего пользователя» формируется рекламой товаров компьютерного ассортимента как образ мужчины 35 – 45 лет с высшим техническим или экономическим образованием и т.д.

В то же самое время мало исследована реакция на рекламные сообщения, которая всегда имеет индивидуальные особенности. О ней, в первую очередь, известно из содержания юмористических миниатюр о рекламе Петросяна, Жванецкого, Задорнова. Объемы же продаж, даже по признанию самих специалистов по рекламе, как правило, не позволяют судить о том, повлияло ли на решение о покупке рекламное сообщение, либо какой-либо иной фактор. Как утверждает известный специалист по рекламе Дэвид Огилви, никому еще не удалось доказать, что реклама действительно влияет на решение покупателя. Другие специалисты признают, что реклама дает не более 5 – 10% увеличения объема продаж. Возможно, исследование реального отзвука рекламного сообщения в сознании и практической жизни его получателя помогло бы пролить свет на

истинные причины и последствия рекламных текстов и рекламных роликов на покупателей товаров и потребителей услуг.

В коммуникативной прагматике стало почти традицией упоминать фактор адресата в создании речевого сообщения отправителем. Не столь пристальное внимание уделяется ответной реакции адресата на полученное сообщение. Реальную же коммуникативную среду формируют оба участника диалога: реплика (текст, сообщение, коммуникативное поведение) отправителя вызывают определенный отклик в поведении адресата, ожидание и наблюдение которого корректирует коммуникативное поведение отправителя. Таким образом, в рамках модели коммуникативного процесса следует говорить не столько о *коммуникативном воздействии* на адресата (однаправленность и однократность), сколько о *коммуникативном взаимодействии* (взаимонаправленность и повторяемость). Следовательно, можно сказать, что глобальная цель и функция коммуникации, общения – объединение людей в единых действиях, а цель коммуникативного процесса состоит не в передаче информации в одном направлении, а в получении отклика у получателя (не *воздействие*, а *взаимодействие*).

Начиная с древних времен, можно выделить два принципиальных течения в отношении к слову, знаку и культурному тексту в целом. Эти взгляды прослеживаются не только в научных парадигмах, но и в обыденных воззрениях на язык коммуникации. Указанные два течения тесно связаны с широко используемыми терминами, введенными в употребление датским лингвистом XX века Луи Ельмслевым: *план выражения* и *план содержания*. В упрощенном смысле для вербального языка – это звучание и значение; для других разновидностей коммуникации – это внешняя, знаковая оболочка культурного текста (визуальный образ, архитектурное сооружение, жест, поступок, синкретическое единство шоу как сообщения и т.д.).

Обыденное сознание в процессе коммуникации не воспринимает эти два плана – выражение и содержание – так как это разрушило бы коммуникацию и сделало бы вербальные и невербальные языки непригодными для использования. Ведь, как известно, анализ поведения человека нарушает само это поведение, точно так же, как и хирургическое воздействие нарушает жизнедеятельность организма. В психолингвистике подобное парадоксальное явление называется *выветриванием семантики*. Подразумевается, что чрезмерная рефлексия по поводу культурного текста, строящегося на знаковой основе, ведет к ускользанию от неопытного аналитика смысла этого текста. Если использовать широко известный в науке прием *reductio ad absurdum*, то он, в конце концов, приводит исследователя к «парадоксу истинных стаканов». Таким образом, экспериментальным путем может быть доказано существование как минимум двух семиотических планов.

Проблема соотношения слова и вещи, слова и смысла, языкового знака и значения порождает и порождает множество споров и дискуссий. Современная семиотика в качестве одного из своих основных базисов выдвигает тезис о принципиальной немотивированности знака, его *арбитrarности*. Это значит, что между звучанием и значением нет необходимой, принципиальной связи. Следует признать, что этот тезис можно обнаружить и в бытовом сознании, к примеру, в поговорке «Хоть горшком назови, только в печку не сажай». Таким образом, на современном этапе принцип немотивированности знака является фундаментальным законом семиотики и теории коммуникации.

Другой стороной знака является его обратное свойство, то есть его мотивированность, его *внутренняя форма*. Сочетание этих двух принципов должно пониматься диалектически; впрочем, знак, как посредник между миром и человеком, сферой предметов и сферой смыслов, не может не испытывать влияния этих двух сторон. Произвольность знака – динамическая его сторона, обуславливающая саму возможность коммуникативного его употребления и изменений в системах коммуникации. Мотиви-

рованность – консервативная, нормотетическая сторона, обуславливающая относительную стабильность картины мира в языке и коммуникативных системах в целом.

В семиотике, лингвистике и теории коммуникации для исследования знаковых отношений принято пользоваться так называемым «треугольником Фреге». Тип вещи, предмета, явления действительности Фреге называет *денотатом знака*. Конкретную вещь чаще называют *референтом знака*. Поскольку человек обозначает вещи не напрямую, а через свое восприятие вещи, то в третью вершину треугольника помещают представление о вещи, *сигнификат знака*. Готлиб Фреге считает, что вся жизнь и деятельность человека проходит в рамках этого треугольника. Три стороны треугольника Фреге дают три раздела семиотики: семантику (значение), синтактику (знак), прагматику (человек). К подобному же «троичному измерению знаков» приходит один из основателей семиотики Ч. Пирс. Именно ему принадлежит идея о троичных отношениях в информационных системах (в противовес бинарным, двоичным – в системах физических). Три измерения знаков по Пирсу: 1) материальная оболочка знака; 2) обозначаемый знаком объект; 3) интерпретация знака.

Троичный принцип подхода к знаковым средствам коммуникации находим и у Ю.С.Степанова. Как пишет Степанов, в основе всех употреблений языковых знаков любого языка (вербального или невербального) лежат три элементарные функции, которые состоят в том, чтобы:

- назвать предметы реального мира (*номинация*);
- привести названное в связь друг с другом (*предикация*);
- локализовать названное в пространстве и во времени (*локация*).

По мнению Степанова, три названные функции также соответствуют трем аспектам общей семиотики: семантике, синтактике и прагматике.

Семиологические исследования коммуникативных систем во многом опираются на труды швейцарского лингвиста Ф. де Соссюра. Соссюр рассматривал знак как билатеральное (двустороннее) психическое образование, соединяющее понятие (означаемое) и вербальный или невербальный образ (означающее). Это двустороннее образование создается не для индивида, а лишь для коллектива. Основным же вкладом Соссюра в науку считается идея *системности* коммуникативных систем. По его утверждению, каждый знак и каждый элемент системы не существует и не имеет значения сам по себе: значение поддерживается взаимной связью всех элементов системы.

В дальнейшем русский ученый С.О.Карцевский, развивая методологию анализа знака, ввел понятие *ассиметричного дуализма*. По его мнению, означаемое и означающее связываются только на мгновение, каждое из них может иметь собственную историю развития. По мнению Карцевского, многие люди считают, что знаки имеют внутреннее, врожденное, «истинное», «правильное» значение, что существуют «плохие» и «хорошие» знаки. Они правы только в определенном смысле. Знак действительно получает оценочную интерпретацию, но только с точки зрения всей системы, кода, языка, которые применяют пользователь и его социальная группа.

В наивных взглядах нарушается принцип *системной конгруэнтности* (соответствия, совместности): люди пытаются интерпретировать знаки, принадлежащие другой системе, другому коду, другому языку, через посредство своей собственной системы, своего языка, своей культуры. Нельзя быть грамотным или неграмотным, культурным или некультурным вообще – можно вести себя правильно или неправильно только с точки зрения определенного культурного кода, языка, семиотической системы, то есть системы условностей. Размышляя о языке и культуре, В. фон Гумбольдт отмечал, что «каждая нация имеет свое понятие о естестве» и «язык описывает вокруг человека круг, выйти из которого можно, если только вступаешь в другой такой же круг» [4, 24].

РЕЗЮМЕ

В статті "До запитання про аналіз явищ шоу-культури" поставлено проблему про необхідність кристалізації методики аналізу культурних явищ з позиції їхнього ціннісно-орієнтуючого значення, приділено увагу семіотичному визначенню продукту шоу-культури як системи знаків. Авторка також окреслила коло основних проблем, які пов'язані з розглядом комунікативних механізмів, що впливають на якісний бік сприйняття індивідом ціннісно-орієнтуючої інформації.

SUMMARY

Due to its great variety and significance, the phenomenon of mass culture requires a multilateral analysis. The topicality of crystallization of such a methodology is connected with the central place of mass culture and show culture on the market of spiritual production and with its meaning of representing a cultural image of a nation and epoch. On the grounds of this methodology, the semiotic and communicative positions of mass culture producers and recipients are determined.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Eco U. Towards a Semiotic Inquiry into the Television Message. Working Papers in Cultural Studies, 1972, 2. Pp. 103 – 121.
2. Dumbleby R., Burton G. More Than Words. An Introduction to Communication. L.; N.Y.: Routledge, 1998.
3. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М.: 1998.
4. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М.: 1985.

Надійшла до редакції 24.06.2002 р.

УДК 008(477)

ІНТЕЛЕКТ КОЛЕКТИВНОГО СУБ'ЄКТА ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ ПІВДЕННОГО СХОДУ УКРАЇНИ

Т.І.Кіреєва

Зіставляючи публікаційний матеріал останнього десятиріччя, бачимо рух історіографічної думки, процес зростання історіографії як наукової дисципліни, одночасно розуміємо загальну тенденцію розвитку історії музичної історичної науки на порозі ХХІ століття.

Багато висловлювань містять мемуарні, щоденникові, публіцистичні матеріали про орієнтацію на сучасного слухача, наприклад, наш великий земляк С.С.Прокоф'єв писав: "Пошуки музичної мови, співзвучної епосі, – нелегке, але шляхетне завдання для композитора. Музика в нашій країні стала надбанням великих мас. Їх художній смак, їх вимоги, що пред'являються мистецтву, зростають із справді незвичною швидкістю. І необхідну "поправку" на це зростання композитор повинен передбачати у кожній новій своїй роботі" [5], або про залежність композиторської праці від сучасників-професіоналів, наприклад, думки регіонального композитора О.В.Скрипника: "Хотілось, щоб виконавці більш коректно ставилися до нашої творчості. Від них майже наполовину залежить доля твору, та і композитора взагалі [6], або про прагнення розширити діапазон засобів виразності минулого, створити поліпшену модель майбутнього твору, наприклад, у листах духовних наставників "Дикого степу" М.А.Римського-

Корсакова: "Я ніколи не вірив і не вірю в одну єдину істинну оперну форму, вважаючи, що скільки на світі сюжетів, стільки (майже стільки) повинно бути і відповідних самостійних оперних форм" [7], С.І.Танєєва: "Чому я шукаю в XVIII столітті, чому я шукаю вироблену, закінчену форму музики? Тому що це зовсім не схоластика, а найбільш багатозначні викувані цінності. Кожна має закінчену загальнолюдську значущість і, врешті-решт, покоїться на фундаменті народної творчості" [8]. Звідси виявляється внутрішній зв'язок творчості композиторів з проблемами, що залежать від інтерпретації окремих дослідників, виконавців, слухачів, що дозволяє виявити діалогічні відношення між музичним мистецтвом і його науковим досягненням і введенням їх у загальну систему наукового пізнання музичної історіографії регіону, України, Європи. Значення таких особливостей підтверджується цілим рядом музично-теоретичних досліджень: "Парадокс як основа методу", "Проблема жанрової типології у симфоніях С.С.Прокоф'єва", "Естетичний ідеал і його складові в програмній музиці", "С.І.Танєєв і його камерно-інструментальна творчість", "Опера-билина "Садко" М.А.Римського-Корсакова (до проблеми жанрової різноманітності)". Надзвичайно важливою уявляється розробка поняття "художній світ музичного твору", побудова теорії художнього світу, вивчення його будови: "Ракохідний контрапункт і ракохідний канон у європейській музиці XIV – XIX століть", "Мистецтво пишучих віртуозів", "Нова музика про вічне: до проблеми співвідношення духовного і "культового" в сучасній композиторській творчості", "Знакові передумови образного змісту української симфонії" [1,187].

Поняття "художнього світу" може істотно доповнити що(окрім детального дослідження закономірностей у музиці класичній і сучасній) у викладанні музичних дисциплін на виконавських, композиторських і музикознавських факультетах, відділеннях, лекціях-концертах у залах консерваторії, музичних училищ, філармоній, і т.п., вступаючи в діалог з мистецтвом, дослідник, музикознавець, викладач дає знання про змістовий бік, на створення якого спрямовані зусилля учасників музичного життя і зв'язані найважливіші питання композиторської творчості, виконавської інтерпретації, критичного виступу музикознавця, слухацького уявлення про твір. До того ж учений через спадковість "говорить" про музику інших традицій, історичних епох, жанрів, про порівняльно-виконавські інтерпретації артистів, колективів [4,26]. Серед музикознавців-педагогів особливою популярністю користуються доценти Донецької консерваторії: В.М.Маригодова, О.Г.Антонова, В.В.Варнавська, І.І.Балашова, Т.В.Філатова, теоретики Луганщини: М.І.Васильченко, М.Л.Воль, Т.Є.Дугіна, педагоги-виконавці, відомі практики, які виховали кілька поколінь відомих діячів культури і мистецтва – В.І.Воеводін, Н.П.Гвоздьова, Л.Є.Дегтярьова, В.С.Асєєв, А.Д.Даниш, В.Д.Юдилевич, О.Д.Пікалов, Л.Г.Молчанова, Н.М.Зеленіна, Е.С.Товстопят, Є.Н.Коваленко, Г.М.Крупкіна, В.І.Сачлі, В.В.Вашколуп, В.П.Зеленін, Е.І.Попова, Е.М.Прилепська, Д.С.Глушко, О.П.Федоров, М.А.Шух, О.І.Некрасов, О.М.Рудянський, С.О.Мамонов й ін., лектори-музикознавці Донецької філармонії: А.А. Дубільер, Л. П.Шмарикова й ін.

Концертне життя регіону в неосяжно великій кількості варіантів апелює до глибоких якостей самої музики, організовуючи перш за все інтерпретацію її художнього вираження, переломлюючись у все нових ракурсах і площинах через виконавців і дуже підготовлених слухачів [1, 266].

Програми концертів приховують у собі невичерпні багатства широкого діапазону почуттів, тембрової палітри, динамічних градацій, гармонійної мови, жанровість, масштабність, симфонічність. Багатоликий їх художній світ. Змістова сфера творів представлена композиторами і виконавцями, живе за художніми законами у художньому просторі й часі, у трьох вимірах: вертикалі, горизонталі, глибині й через особистість слухача робить перетворюючий вплив [3, 67]. Тому так важлива культурно-просвітницька діяльність майстрів виконавського мистецтва: Т.Лагунової, І.Дикова, Р.Колесник, В.Землянського, Г.Калікіна, О.Ончула, В.Сорокіна, Т.Кушакової,

Ю.Цибульського, В.Писарева, І.Дорофєєвої, О.Горчакової, А.Коробко, А. Кірсанової, О.Чеберка, А.Прокопенка, А.Ковальова, Л.Царевич, Н.Товшиної, Б.Дутчака, Г.Мазіна, В.Колесникова й ін.; літератури: А.Кравченка, С.Жуковського, Є.Лаврентєєвої, В.Авцена, І.Білого, С.Заготової, Н.Хаткіної, С.Куралех й ін.

Значення цього художнього, гуманістичного, естетичного, етичного руху в наші дні все зростає, оскільки знаменує зв'язок поколінь, традицій і їх вплив на культуру регіону надзвичайно великий. Аналіз виконавської творчості виявляє широкі перспективи для дослідників найрізноманітніших напрямків, для творчих пошуків інтерпретацій, що мають велику історію в музичному мистецтві регіону.

Історіографія колективного інтелекту в контексті культурології виникає і розвивається через боротьбу протилежностей, цементує людські відносини, відображає найважливіші властивості і взаємозв'язки об'єктивного світу. В результаті появи заміток, великих і малих статей, циклів статей, потім критичних матеріалів, нарисів, книг з їх еволюціонуючою естетичною думкою прояснюються все нові грані й можливості мистецтва регіону, а отже, більше поле діяльності і впливу для культурологічних досліджень. Вивчаючи в них призначення мистецтва як особливого феномена культури, його ролі у "світі людства і природи", використовуючи нові підходи і з'ясовуючи суть природи музики, вводяться більш високі критерії і при зіставленні з іншими мистецтвами.

Величезне загальнокультурне піднесення, що охопило Донбас два останні десятиріччя, відображається у відродженні багатьох традицій національного мистецтва, у тому числі витинанки, розпис, народна вишивка, в'язання. Цей вид творчості отримав втілення у роботах таких майстрів, як К.М.Гуржій-Крохмаленко, Л.Ф.Кравченко, І.П.Яхно, Т.П.Шульга, Е.О.Астапенко, Н.М.Коцур, О.О.Поліщук й ін. На підставі науково-пошукового напрямку "Відтворення та відродження традицій з народної вишивки Донбасу" майстрами разом з дітьми ведеться етнографічна її розробка. Відроджується цей вид народного мистецтва регіону через: 1) створення клубів, майстерні на базі Донецького обласного центру туризму та краєзнавства під керівництвом директора Л.М.Тараненко; 2) започаткування етнографічних гуртків для дітей-сиріт, дітей-інвалідів за авторськими програмами; 3) навчання дітей мистецтву вишивки на базі Донецьких українських шкіл № 65, № 12, українського гуманітарного колегіуму; 4) етнографічне відродження української, російської, грецької, білоруської, німецької, болгарської та ін. стародавніх традицій; 5) пошук нових форм спілкування, виявлення джерел пісень, танцю, фольклору та його збереження в Донбасі; 6) видання історико-етнографічної книги-альбому І.П.Яхно, А.П.Яхно "Времівка на Донеччині", каталогу виставки у зібранні Донецького обласного музею "Український декоративний розпис" (упорядники, вступна стаття і редагування: В.В.Козловська, В.М.Шитиков та ін). Поряд з цим, поява статті "Істинне покликання" І.Ольшанської також значна подія у розвитку даного виду мистецтва, оскільки залучає населення регіону до духовного життя через інтерес до неординарної, яскравої особистості в галузі етнографічної національної української творчості Л.Ф.Кравченко. Знайомство з майстерністю, творчим життям художниці робить багатостороннім діалог з минулим, її мистецтво живе і нині і, разом з тим, завдяки зверненню до витоків, включається у майбутнє. Виникає багаторівневе бачення мистецтва: сучасне, минуле і майбутнє, змикаючись з історією, історіографією, поглиблює цей діалог, збагачує художній досвід і культурний фонд населення регіону, виховує у дітей та молоді національну свідомість та любов до рідного краю, спонукає їх до творчості. Про це свідчать проведені два регіональні зльоти фольклористів-етнографів "Відродження", висока мета яких – виховання молоді у традиціях національної культури і народів, які живуть на Донеччині. Книгу-альбом "Времівка на Донеччині", каталог "Український декоративний розпис", статтю "Істинне покликання", діяльність фольклористів-етнографів, практичні творчі роботи майстрів і дітей слід вважа-

ти як "пам'ять культури", як перші друковані і творчі пам'ятники етнографічного мистецтва, відомості про соціальне його функціонування в регіоні.

Культурологія досліджує колективний інтелект, мистецтво Донбасу через історіографію, через її стрімкий розвиток, що позначило еру історіографії в культурології як феномен, що перетворює духовне життя регіону.

Чисельні дослідження значно розширюють знання про культуру. Завдяки цьому удосконалюються способи пізнання, взаємозв'язок між ними. Еволюція вбачається в тому, що поява перших недосконалих статей, заміток у пресі і подальший розвиток відбувається на основі загальної культурної революції, що мала біля витоків малограмотне населення. Потім, перетворюючись у різні види і жанри літературно-музичної діяльності, відтворюються усі форми музичного життя Донбасу, його висвітлення, аналіз і критика. Концепція тісного союзу музичної історіографії і культурології регіону підтверджена з відкриттями сучасної науки. Справжні механізми музично-історичної еволюції вміщені у політиці, економіці, культурі і їх взаємовпливах і взаємодії 40-60-х років. У певний період один з вищеназваних факторів, розвиваючись енергійніше, з прискоренням, підтягує інші і вважається рушійною силою еволюції. Час, що об'єднав усі фактори на певному високому рівні, назовемо піком створення витончених механізмів духовності української нації. Завдяки еволюції людського інтелекту, регіон з 70-80-х років перебуває у природному стані відбору в складному процесі музичної історіографії. Вивчаючи більше ніж столітній період музичної історіографії краю, виявляємо у процесі: прискорення, ривки, гальмування, поштовхи – нерівномірний розвиток. Причини загальновідомі: війни, революції, епідемії, депресії, підйоми, енергетичні сплески, корінні перетворення в економіці, політиці, у генах людства. Еволюційні стрибки 30-х, 80-90-х років, перемижують з рівнодією 60-70-х років, знаходяться у суворій відповідності з періодами економіко-політичних рухів і поступовим їх перетворенням, розвитком потужного стабілізуючого механізму, генетичного коду, головне завдання якого у відверненні розвитку нових випадкових форм. Досліджуючи культурологічний і загальнотеоретичний аспект проблеми, можна стверджувати, що еволюція в музичній історіографії краю є фактом і заслуговує на неупереджений розгляд і визнання як частини всесвітньо-культурного шару людського інтелекту.

Завдяки бурхливому зростанню знань, спостерігаючи, вивчаючи накопичений досвід людства у книгах, записах, розробляється теорія, яка дає справжнє уявлення про музичну історіографію краю. Її історія, будучи частиною всеохоплюючої історії, уміщує множинність незнання. В обсязі даного дослідження неможливо пояснити деякі питання, такі, як суть генетичного коду багатонаціональної культури регіону, проте належаючи на теорії еволюції, збираючи по крихтах деталі, факти, виробляється дуже переконлива система теоретичних доказів, у яких історія культури Донбасу, теорія історії, історіографія краю, дають ключ до розуміння минулого і передбачають майбутнє мистецтва регіону, утверджують художнє, культурно-історичне обличчя Донбасу. "Приємно відзначити, що Донецьк стає всесвітньо відомим культурним центром...", – підкреслив Президент України Л.Д.Кучма; "Україна, яка має багатющі традиції в галузі культури і мистецтва, стрімко входить у загальноєвропейську і світову співдружність цивілізованих демократичних країн... Свята мистецтва стали в Донецьку уже традиційними й увійшли в історію Донбасу як яскраве явище нашої культури...", – відзначає голова Донецької обласної державної адміністрації В.Ф.Янукович; "...Ми раді, що наше промислове місто все більше стає відомим усьому світу як центр, де турбуються про мистецтво. Без цього неможливо прилучитися до загальнолюдських цінностей...", – відзначає значення культурного руху регіону в духовному відродженні українського народу Донецький колишній міський голова В.В.Рибак. "Зміцнення держави неможливе без відродження національної культури, без дбайливого ставлення і розвитку багатовікової духовної спадщини", – висловлює свої думки про збереження неминущих цінностей

мистецтва через продовження традиції меценатства Президент Першого Українського Міжнародного банку І.О.Юшко [1,191-192].

Коллективний інтелект у контексті культури – маловивчена грань музичної України, основні віхи якої пов'язані з еволюцією в європейському музичному мистецтві різних епох до сучасності. У поданих у дослідженні статтях, циклах статей, записах, брошурах, ряді нарисів, книгах, монографіях, зміст яких удосконалюється й до сьогодні, розглядаються актуальні аспекти культурології Донбасу. Жоден з наведених прикладів не є завершеним, досконалим. Усі вони пов'язані з іншими видами і жанрами мистецтва безперервними, перехідними формами, що взаємодоповнюють, взаємовпливають одна на одну, у чому вбачається стрижень теорії еволюції. Культура Донбасу розглядається як традиційна, європейська структура, що володіє специфічною ціннісно-нормативною системою, механізмами відтворення культурних цінностей, трансляції традицій, передачі зразків справжніх знань. Рукописи, публікації, підручники, спадщина визначних майстрів мистецтва, виконавські інтерпретації, усвідомлення художнього процесу, виявлення ступеня таланту і стильової приналежності в літературно-художньому процесі регіону і тому подібне представляють форму, шляхи і методи досягнення, удосконалення знання і способи його організації. Писемна культура стала основою збереження традицій в регіоні, що є найважливішою умовою творчої роботи, перетворення результатів діяльності дослідників у соціально визнане знання, проміжну форму трансляції досягнутих вершин в культуру, завдяки чому здійснюється взаємодія між наукою і системою освіти південного сходу України.

Через вивчення творчих шарів минулого і сучасного система стильового виховання, завдяки проведенню в регіоні великої кількості конкурсів, фестивалів, таких, як: Перший Всеукраїнський конкурс піаністів на батьківщині С.С.Прокоф'єва (1993), Всеукраїнський конкурс "Молодь України – С.С.Прокоф'єву" (1993, 1996), Міжнародний конкурс імені С.С.Прокоф'єва на батьківщині композитора "Україна'98", Міжнародний літературний фестиваль "ТЕКСТ" й ін., досягає художнього втілення в дитячій і юнацькій творчості. Оскільки проблеми творчого хисту категорії суспільні, а талант державно-значиме надбання українського народу, діяльність композиторів і організаторів цих і багатьох інших громадських персоніфікованих проявів у визначенні, "діагностуванні" ступеня обдарованості, талановитості молоді, стимулюванні їх творчого зростання, надзвичайно цінна й актуальна. Імена керівників, що втілюють в собі прогресивні риси творчих особистостей, які шукають нові можливості, шляхи розвитку в сучасному русі відродження духовності в Донбасі: В.Ф.Янукович, В.В.Рибак, О.Т.Рибалка, Б.І.Адамов, І.В.Жежеленко, В.В.Воеводін, А.І.Шевченко, В.Л.Бахарев, Ю.М.Кукузенко, В.К.Ковальов, В.П.Гуль, Є.С.Отін, М.М.Гіршман й ін.

Формування і розвиток структури музичної історіографії в регіоні пов'язані з результатами роботи викладачів музичних шкіл, училищ, консерваторії імені С.С.Прокоф'єва, музичних факультетів педінститутів, культосвітучилищ, коледжів культури і мистецтва, музикознавців, виконавців, композиторів, журналістів, критиків, з процесом когнітивної інституалізації дослідницької діяльності, з перетворенням методики роботи у парадигму наукового співтовариства. Парадигматизація теорії історії історіографії краю – та ланка, що передає досягнення мистецтва культурі, завдяки чому здійснюється зв'язок між проблемною і дисциплінарною організацією музичної науки, що, у свою чергу, передбачає накопичення ціннісних феноменів у культурі регіону, створює основу для прогнозування майбутнього музичного мистецтва Донбасу.

Музична історіографія краю – дуже чітка структура в культурі регіону. Складаючись із архівних, рукописних, друкованих матеріалів, вона являє собою поєднання елементів, що становлять порядок і систему, які відповідають культурі Донбасу, відбитій у писемній формі. Ноти, книги, брошури, методичні рекомендації, статті, відгуки на концерти, фестивалі, конференції, конгреси, виставки 80-90-х років указують на інтелект регіону як вер-

шину, завоювання наступного ступеня в еволюції українського народу. Цей факт є свідченням чудової організації різноманітних форм музичних художніх подій, найскладнішого і найціннішого за розміром духовного діяння у східному регіоні України.

Досліджуючи історіографію регіону, прояснюємо певні, чітко позначені закономірності розвитку її, джерело енергії, генезис. Перехід до сучасного положення історіографії в культурології можна назвати вражаючою трансформацією енергії в духовну сферу краю. Матеріалізація більш ніж столітньої музичної історіографії дає колосальну енергію, завдяки якій створюється інтелект Донбасу. Джерело необмеженої енергії – талановитий багатонаціональний народ регіону, володар духовного матеріалу, який, еволюціонує музичну історіографію, перетворює колись "дикий степ" у живий мислячий творчий багатонаціональний край. Як регіональний інтелект, Донбас демонструє джерело невичерпної енергії і не тільки тим, що це край чорного золота, дорогоцінного палива, а перш за все унікальною сферою зібрання рідкісних традицій, що створюють свою власну історіографію і культурологію [1, 267].

Фактичний матеріал, зібраний у дослідженні [1], свідчить про наявність колективного інтелекту, комплексних здібностей багатонаціонального народу регіону. Цілісні уявлення про взаємозв'язок особистості й творчості композиторів регіону [2], найвідоміших світових музикантів минулого і сучасності з колективним інтелектом Донбасу являють аншлаги останніх років у залах театру опери і балету, філармонії, драматичних театрів, Палаців "Юність", "Дружба", палаців культурі районів, міст, сіл, консерваторії імені С.С.Прокоф'єва, факультетів музики педінститутів, університетів, училищ, коледжів, культосвітучилищ, музичних училищ, шкіл і тому подібне. Оскільки інтелект колективного суб'єкта залежить від попереднього досвіду спілкування виконавців і публіки на концертах, від виховання, освіти, загального інтелектуального фону регіону, сприятливих пропорцій у "пам'яті культури" народів, можна з впевненістю висунути теорію про регіональне еволюційне перетворення у музичному інтелекті, іншими словами, постає тип музичного колективного суб'єкта Донбасу, феномен культури південного сходу України. Він визначає напрямок у науці, збагачує теорію, історію музики, органічно входячи в музичну критику, педагогіку, літературу, виявляючи генетичні зв'язки національної музичної культури.

Тому настав новий час, час процесу вичленування регіональної історіографії з надр історичної науки і розподілу функцій з джерелознавством і музичною історичною бібліографією – наступної сходинки у її розвитку, що припадає на ХХІ століття. Це проблема історіографії Донбасу, її ідеали і цінності.

РЕЗЮМЕ

Статья репрезентует многоуровневое видение: современное, прошлое, будущее, смыкаясь с историей, историографией, углубляет этот диалог, обогащает художественный опыт и культурный фонд населения региона, воспитывает у детей и молодежи национальное сознание, побуждает их к творчеству.

Интеллект коллективного субъекта зависит от предшествующего опыта общения, "памяти культуры" народов, преобразований, эволюции интеллекта каждого человека. Поскольку коллективный интеллект в контексте культурологии преобразовывает духовную жизнь региона, а общий подъем, который охватывает два десятилетия в конце ХХ столетия, подтверждает назначение искусства как феномена культуры, – возникает тип музыкального коллективного субъекта как феномен культуры юго-восточной Украины.

SUMMARY

The article provide multilevel underatanding of the issue. The present, the past and the future while changing together with history and historiographics deepen this dialogue, enriche artistic experience and cultural fund of the population of region, cultivate national identity among the young people and children, encourage creativity among them.

The intellect of the corporate entity depends upon the previous experience of communication, peoples "cultural memory", transformations, evolution of intellectual person.

As the corporate intellect within the context of cultural studies transforms the current life of the region and general encpiration which overwhelmed two decudes at the end of 20-th century confiras the designation of art as the phenomenon of culture, the types of musical collective antity emerges as cultural phenomenen of the South East of the Ukraine.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кіреєва Т.І. Донбас: Культура і мистецтво. – Донецьк: Донеччина, 1990. – 301 с.
2. Киреева Т.И. Композиторы Донбасса.-Донецк: Донеччина, 1994. – 256 с.
3. Киреева Т.И. С.И.Танеев и его инструментальные ансамбли. – Киев-Донецк: ДО-МОУ, 1990. – 86 с.
4. Киреева Т.И. Сочинения И. Гайдна и В. Моцарта в классе ансамбля. - Киев: Министерство культуры Украины, МНК, 1990. – 27 с.
5. Прокофьев С.С. Материалы, документы, воспоминания. – М., 1961. – 223 с.
6. Скрипник А.В. Интервью // Музыкальная Академия. – М., 1992. – №12. – С.48.
7. Танеев С.И. Материалы и документы. Переписка С.И.Танеева и Н.А.Римского-Корсакова. – М., 1952. – 320 с.
8. Чайковский П. И. и Танеев С. И. Письма. – М., 1980. – 430 с.

Надійшла до редакції 05.11.2002 р.

І С Т О Р І Я

УДК 94(477) «192»

РОЗКРИТТЯ ІСТОРИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ МАХНОВСЬКОГО РУХУ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20-х РОКІВ

Т.І.Мармазова

Закономірно, що як і кожне визначне явище, повстанський рух на чолі з Н. Махном вирізнявся своєю глибиною і суперечливістю. Будучи важливим військово-політичним чинником суспільного життя України упродовж усіх трьох років громадянської війни, він пережив часи підйому і спаду, динамічного змістовного збагачення і звуження сфери соціального впливу. Не випадково, що мінливість політичної орієнтації, рушійних сил, а, певною мірою і соціальної спрямованості руху, спонукала дослідників диференціювати його на етапи та визначити його історичне значення.

Першими істориками селянської війни в Україні стали вожді Російської комуністичної партії (більшовиків) – РКП(б). Не нівелюючи вплив повстанців на загальну розстановку «класових сил», В.І. Ленін, зокрема, підкреслював закономірність перетворення України в один із найпотужніших центрів війни селян проти радянської влади. Концепція в Україні «багатих землеробів» і «відсутність пролетаріату» або зіпсованість його «дрібнобуржуазними звичками», писав він, породжують тут бажання перетворити «мирне будівництво в мирну деградацію Радянської влади» [1].

За своїм змістом повстанство В.І. Ленін характеризує як «бандитизм», анархічну дрібнобуржуазну стихію, «щось найбільш безформене, невизначене, несвідоме». Його лідери виступають при цьому як «нарциси дрібної буржуазії» [2]. Слідом за В.Ленініним виключно з класових позицій оцінює повстанський рух в Україні Л.Д.Троцький. В його розумінні «це жахливе коливання дрібного буржуа» [3], того самого, якого в іншій своїй роботі автор називає «лінивим мужиком» [4].

На цьому фоні контрастують оцінки повстансько-селянського руху, запропоновані у роботі «Відродження нації» В. Винниченком. Автора більше цікавило національне підґрунтя й національна зорієнтованість руху. Селянство, на його думку, піднімалося не проти «соціальної, комуністичної політики совітського уряду» і не через свою «індивідуальну» сутність, а проти насильницької експропріації більшовиками продуктів селянської праці [5].

Саме в діапазоні пошуку між універсальним і класовим, національним і груповим, соціологічним і психологічним і мала, очевидно, формуватися історіографічна палітра махновського руху. Однак, уже в 1920-ті роки вона зазнала збіднення під тиском державних ідеологічних штампів. Так, наприклад, пріоритетним критерієм періодизації махновського руху для дослідника Д.Лебеда стала соціальна база повстання. З моменту його зародження в 1918 році соціальна структура повстанців характеризується як широка. У зв'язку з поверненням поміщиків за часів Скоропадського, табір повстанців однаково активно поповнювався як куркулями, так і середняками та біднотою [6].

В ході другого етапу (1919 – листопад 1920 рр.), махновський рух був представлений, на думку Д.Лебеда «конгломератом куркульства з усякого роду покидьками, кримінальними злочинцями, шукачами пригод» [7]. Що стало причиною такої соціальної

трансформації повстанського табору, залишається невідомим, а тому й зазначений умовивід, на наш погляд, не є достатньо обґрунтованим.

Завершальний період махновського руху, під час якого відбулася його ліквідація, Д.Лебедь «розпочинає» 25 листопада 1920 року, (в дійсності – 26 листопада – Т.М.), коли загони Червоної армії перейшли до військових дій проти махновців на Кримському півострові [8]. На нашу думку, зосереджуючи увагу на вирішальності зовнішнього силового чинника у «знешкодженні» махновського руху, Д.Лебедь опосередковано визнавав цей рух як цілком самодостатній і такий, що без широкомасштабних дій, спрямованих на його знищення, й надалі знаходив би опертя в селянському середовищі.

Схожий методологічний підхід використав і відомий історик І.Тепер у праці «Махно. От «єдиного анархизма» к стопам румынского короля» (1924) [9]. Дослідник обирає соціальний аспект як ключовий при визначенні етапів руху, але робить це ґрунтовніше. Так, перший період, який тривав упродовж 1918 року, характеризується як масовий. Серед активних його рушіїв – «трудоі верстви» села. Для другого етапу (1919-1920 рр.), було притаманне посилення впливу з боку куркулів, хоча при цьому дослідник не заперечує, що до 1920 року в махновських загонах переважали селяни, «пов'язані із сохою та плугом», тобто бідняки та середняки [10].

На відміну від усіх інших дослідників повстанської епопеї під керівництвом Н.Махна, І.Тепер необачно називав 1920 рік останнім роком махновського руху [11], очевидно вважаючи, що початок широкомасштабних воєнних дій Червоної армії проти махновців наприкінці листопада 1920 року поклав край історії самого руху як самостійної і впливової сили доби громадянської війни.

Серед усіх авторів 1920-х рр., напевне, лише І. Тепер спробував комплексно визначити історичне значення махновського руху. На його думку воно полягало у спробі його учасників розбудувати безкласове анархічне суспільство в його «набатівській» модифікації [12]. Однак видається твердження автора про своєрідну безідейність махновського руху до моменту налагодження співпраці з революційною організацією «Набат».

Помітним зрушенням у напрямі ґрунтовної розробки періодизації повстанського руху на чолі з Н.І.Махном стала праця М.Кубаніна «Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны» (1926). Автор запропонував цілісну концепцію розвитку махновського руху від «бідняцько-середняцького бунту проти буржуазно-поміщицької реакції» до «куркульського руху» [13]. Дослідник виділив у зв'язку з цим три періоди махновського руху згідно з його спрямованістю. Зокрема, перший період – доба революційного повстанства – супроводжувався боротьбою з гетьманщиною та німцями і тривав з весни 1918-го до початку 1919-го року. Другий період охоплював час від встановлення радянської влади в Україні на початку 1919 року до проголошення нової економічної політики. Третій період, за визначенням дослідника, обрамляють відповідно початок непу в Україні та втеча залишків махновців за кордон. Є дивним, чому автор вважає завершальною фазою в діяльності повстанців не час боротьби з ними більшовицьких армій – по закінченні Кримської операції (кінець листопада 1920-го року) й до втечі Махна за кордон, а добу непу, що мало б свідчити не про військове, а про економічне «витравлення махновщини». Важливою разом з тим рисою концепції М. Кубаніна було визнання самодостатності махновського руху як форми селянського протесту, намагання зрозуміти логіку дій повстанців у періоди протистояння різноманітним військово-політичним силам. На нашу думку, М.Кубанін був першим дослідником історії махновського руху, який запропонував найбільш обґрунтовану на той час його періодизацію. Однак він обійшов іншу важливу проблему, а саме – значення махновського руху як історичного явища. Лише назва праці дослідника засвідчувала наміри такого осмислення. Автор тлумачив махновську епопею як селянський рух

у степовій Україні в контексті громадянської війни і це, безперечно, підкреслювало масштаби повстання.

Цікавий варіант періодизації запропонував історик і сучасник повстання К.В. Герасименко. Він виділив перший етап становлення махновського руху (з березня 1918 року до початку 1919 року – Т.М.) та етап широкомасштабної діяльності махновської армії (початок 1919 – листопад 1920 рр.), коли вона відігравала вагомую роль у подіях громадянської війни на півдні [14]. Згодом, деталізуючи названі етапи, К.Герасименко зосередився на основних подіях в історії махновського руху, звертаючи особливу увагу саме на військові операції.

Другий етап розпочався із співпраці Н. Махна з радянською владою 1919 року. Дивізіям повстанців, як цілком боездатному військовому формуванню, було доручено зайняти Маріупольський фронт, діючи проти частин Добровольчої армії генерала Денікіна. Але, на думку автора, махновці швидко проявили свою нездатність протистояти регулярній армії і до того ж розклали сусідні дисципліновані та загалом достатньо стійкі радянські війська. В результаті південний фронт захитався і Червона армія покотилася на Орел [15]. Чи не вперше тут проявилась здатність махновців лише до партизанської тактики.

Розрив Н. Махна з більшовиками й проголошення Л.Троцьким поза законом лідерів повстанського руху поклали початок короткотривалому співробітництву Н.Махна з С. Петлюрою. "Петлюрівці" разом із "махновцями", відбиваючи коней та обози з різноманітним вантажем, щоденно завдавали ударів тоді по більшовикам, які відступали з України. Але відпочивши та посилившись, армія Махна залишила стан Петлюри («зрадила йому») і розпочала свій відомий рейд тилами Денікіна [16].

Слід відзначити, що притаманне К.В.Герасименку упереджене ставлення до Н.Махна, якого при всіх визнаних талантах автор вважав бандитом [17], не стало на заваді об'єктивному висвітленню бойового шляху махновської армії, особливо в період боротьби з Денікіним (вересень – листопад 1919 р.). Автор звернувся до питання тактики Н. Махна в умовах широкомасштабних військових дій супротивника. До осені 1919 року Махно реорганізував армію і вона поступово трансформувалася в іншу якість – зі зграї грабіжників у справді народну партизанську армію. Нові тактичні знахідки лідера повстанців полягали, на думку автора, у поєднанні оперативних дій на основних транспортних магістралях з операціями подалі від залізниць. Свою піхоту він посадив на чотириколісні легкі тачанки з встановленими на них кулеметами і, маючи прекрасний кінний склад, перекидав піхоту на тачанках з вражаючою швидкістю то на одну, то на іншу ділянку бою, «завжди діючи блискавично і несподівано» [18].

Успішне застосування методів партизанської війни та особиста відвага Н. Махна й особового складу його армії дозволили досягти в ході рейду денікінськими тилами результатів, яких, за визначенням К.В.Герасименка не досягало жодне військове угруповання тих часів.

Розглядаючи історичне значення махновського руху, К.Герасименко наголошував на тому, що махновський рух був уможливлений занепадом владних структур в українському селі під час громадянської війни, а сама анархія стала проявом політичної деградації та втрати народом позитивних суспільних орієнтирів. Зупиняючись на особистості Н.Махна, К.Герасименко стверджував, що причинами його успіхів були знання «найпотаємніших селянських прагнень», особиста хоробрість ватажка, його рішучість, вміння проводити достатньо складні військові операції, величезна енергія та організаційні здібності. Разом з тим, на думку Герасименка, Махно лише реагував на настрої селян, а не створював їх, і саме через це його не можна назвати вождем.

Необхідно відзначити, що К.В.Герасименко, загалом, поверхово висвітлив останній період в історії махновського руху (кінець 1920 – перша половина 1921 р.). Основну

увагу він звернув на те, що після захоплення Криму радянська влада поставила собі завдання повністю ліквідувати формування Махна. В результаті успішних дій кавалерійських армій М. Фрунзе наприкінці літа 1921 року Махно був притиснутий до Дністра і йому довелося перейти кордон з Румунією, рятуючись від переслідування [19].

Принагідно зауважимо, що на відміну від К.Герасименка, не тільки останній етап махновського руху, а й період спільної боротьби махновців та червоноармійців з врангелівською армією не був належно висвітлений ані в спогадах білогвардійців [20], ані в працях радянських дослідників [21]. Навіть такий ґрунтовний дослідник, як М.Кубанін, уникнув конкретики щодо Кримської операції й участі махновців у цих подіях [22].

Свою версію щодо значення участі махновців у взятті Кримського півострова запропонував один із найближчих соратників Н.Махна - П.Аршинов. Якщо Д.Лебедь зазначав, що спільні дії проти білогвардійців не тільки не принесли користі більшовикам, а й завдали шкоди внаслідок падіння дисципліни в червоноармійських частинах, які взаємодіяли з махновцями [23], то П.Аршинов наголошував на вагомій ролі махновських підрозділів у проведенні всієї Кримської операції: – у той час, коли під самим Перекопом стояли червоні частини, махновці, за словами автора, «взяли на 25-30 верст на схід від Перекопу й почали переправлятися через Сиваш» [24].

Незважаючи на шквальний обстріл, вони прорвали фронт і командир кримської армії махновців С. Каретник направив усі частини на Сімферополь, який було взято в другій декаді листопада. В результаті, зазначав П.Аршинов, махновці відіграли вагомую роль у падінні Криму, зайшовши через Сиваш у його глибинні райони і змусивши врангелівців відійти далеко на південь під загрозою оточення в районі Перекопа.

В праці П.Аршинова, як і в дослідженнях більшості радянських авторів того часу проблема періодизації махновського руху рельєфно не виділена. Але цей дослідник й очевидець повстанського руху на півдні України представив цінну інформацію щодо тих етапів розвитку "махновщини", які або зовсім не висвітлювались радянськими дослідниками, або подавались відверто тенденційно. Зокрема, він докладно оповів про військові дії між махновцями та червоноармійцями в районі Гуляйполя вже після повернення залишків кінноти Марченка з Криму, де вона, згідно з наказом Фрунзе № 00149 від 23 листопада, мала бути розформована, а в наслідок неможливості здійснення цієї акції, майже повністю знищена [25].

Потрібно відзначити, що при високій оцінці особистих заслуг Н.Махна у боротьбі за народні ідеали, автор у першу чергу наголошував на історичному значенні широкої участі мас у повстанській боротьбі, становленні начал бездержавності й самоуправління. «Махновщина», підкреслював П.Аршинов, «була колосальним явищем російської дійсності». За глибиною та розмаїттям ідей вона перевершує все відоме як самобутній рух трудящих, які відмовилися від національних, релігійних та політичних забобонів рабського ладу [26].

Подібні ідеї щодо значення махновського руху висловлював також інший соратник Н.Махна – В.Волін. Як один із найвідоміших ідеологів анархізму часів революції та громадянської війни в Україні та Росії, голова Військового революційного комітету Революційної повстанської армії України (махновців), він наважився зробити висновок, згідно з яким «махновщина» відіграла надзвичайну роль в революції, «витримуючи титанічну боротьбу з усіма видами реакції й неодноразово рятуючи саму революцію» [27]. Зрозуміло, що автор вкладав у поняття «революція» властивий анархізму зміст.

Радянські історики 1920-х років визнавали позитивний внесок махновського руху у справу захисту інтересів селян лише на певних його етапах – під час боротьби проти німецько-австрійських окупантів та денікінців. Н.Махно поставав у цьому зв'язку як особистість суперечлива. Відомий дослідник партизанського руху Каратигін іменував

його «чорним героєм України», «типовим вождем партизанства», а дії Н.Махна оцінював як взірць використання новаторських тактичних прийомів [28].

Таким чином, в історичній літературі 20-х років були закладені основні критерії періодизації махновського руху (еволюція соціальної бази повстання, ставлення повстанців до ідеології й практики українського державотворення, орієнтація лідерів руху на інші політичні центри сили, що виникали або діяли в Україні) та його історичного значення. Саме в цей період в науковій літературі встановлюються протистояння двох протилежних позицій: оцінки «махновщини» як деструктивного антинародного за своєю спрямованістю руху, інспірованого куркульством, і демократичного (по суті, а не за гаслами) широкого народного руху, який виявив здатність дестабілізувати всі політичні сили в Україні часів громадської війни у зв'язку з їхньою неспроможністю збагнути й задовольнити інтереси пролетарських, напівпролетарських та середняцьких елементів міста і села.

РЕЗЮМЕ

В статье предложен анализ исторической литературы 20-х годов, который показывает, что именно в этот период были заложены основные критерии периодизации махновского движения (эволюция его социальной базы; ориентация лидеров движения на различные политические центры) и противоречия в оценке его исторического значения, которая колеблется в диапазоне между характеристиками: „социальный бандитизм” – „обусловленное объективными обстоятельствами движение за свободу и социальную справедливость”.

SUMMARY

The article suggests the analysis of historical literature of twenties, which shows that in that particular period the basic criteria of periodisation of Makhno movement were formed (the evolution of its social basis, the orientation of the leaders of the movement towards different political centres) and contradictions in evaluation of its historical significance, which ranges from social thuggery to the movement for freedom and social justice conditioned by objective circumstances.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленин В.И. IX съезд РКП(б). Доклад Центрального комитета // Избранные сочинения. В 10-ти т. – Т.9. – М., 1987. – С.186.
2. Ленин В.И. О производственном налоге // Там же. – Т.10. – С.5, 11. Ленин В.И. Речь на Всероссийском совещании политпросветов // Там же. – Т.9. – С.428.
3. Троцкий Л.Д. О Ленине // К истории русской революции. – М., 1990. – С.224.
4. Троцкий Л.Д. Основные задачи и трудности хозяйственного строительства // – С.160.
5. Винниченко В. Відродження нації В 3-х частинах. Частина III. – Київ-Відень, 1920. – С.433.
6. Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. – Х., 1921. – С.10.
7. Там само. – С.17.
8. Там само. – С.40.
9. Тепер І. (Гордеев). Махно. От "единого анархизма" к стопам румынского короля. – К., 1924. – С.34, 41, 43, 65, 75.
10. Там само. – С.34, 35
11. Там само. – С.75.
12. Там само. – С.10, 11, 16.

13. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. – Л., Б.Г. – С.31, 224.
14. Герасименко К.В. Махно. // Герасименко К.В. Махно; Деникин А.И. большевистский переворот. – Х.: «Интербук», 1990. – С.7,9.
15. Там само. – С.19.
16. Там само.-С.19,20,22.
17. Там само. – С.44.
18. Там само. – С.22.
19. Там само. – С.42, 43.
20. Революция на Украине по мемуарам белых / Под ред. Н.Н. Попова. – М., Л., Госиздательство, 1930. – 436 с.; Герасименко К.В. Вказ. праця. – С.3-44.
21. Лебедь Д.З. Итоги и уроки 3-х лет анархо-махновщины. – Х., 1921. – 54 с.; Тепер Й. (Гордеев). Махно. От «единого анархизма» к стопам румынского короля. – К., 1924. – 121 с.; Руднев В.В. Махновщина. – Х., 1928.
22. Кубанин М. Махновщина... – Л., Б.Г. – 228 с
23. Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. -Х., 1921. – С. 40.
24. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921). – Запорожье: Дикое поле, 1996г. – С.118, 119.
25. Там само. – С.126.
26. Там само. – С.29, 33.
27. Волин В.М. Предисловие // Аршинов П. История махновского движения (1918-1921); Махно Н. Воспоминания; Дневник Г.А. Кузьменко... – М., 1996. – С. 7.
28. Каратыгин. Партизанство: Начальный опыт тактического исследования. – К.: Изд. У.В.О. «Червона зброя», 1924. – С. 11, 25.

Надійшла до редакції 11.09.2002 р.

УДК 940.1-2

ФОРМУВАННЯ ПОЛІЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В XVI-XVIII ст.

В.О.Пірко

Нині Донбас найбільш поліетнічний регіон України. Формування його багатонаціонального складу населення тісно пов'язане з заселенням регіону в минулому, особливо в XVI-XVIII ст., в період домінуючої стихійної колонізації так званого "Дикого поля", як називали сучасники Північне Причорномор'я після монголо-татарських завоювань. Саме цей початковий етап заселення краю й формування поліетнічного складу його населення на базі малодоступних джерел і літератури відтворює автор в запропонованій статті. Поштовхом до її підготовки послужила поява за останні роки популярних публікацій, в яких фактично спотворено цей процес антинауковими видослами.

Наслідком монголо-татарських завоювань у Східній Європі тогочасні та й пізніші джерела називали запустіння краю. Так, автор "Топографічного опису Харківського намісництва" І.Переверзев у 1786 р. відмічав, що територія нинішньої Слобожанщини після походу Батия перетворилася в "безлюдну пустиню" [1]. І лише інкорпорація Великим князівством Литовським обессилених руських князівств і його боротьба проти Золотої Орди в другій половині XIV ст. сприяли поступовому проникненню українсь-

кого населення в Північне Причорномор'я, тобто поверненню на "прабатьківські" місця. З другого боку боротьба московських князів у той час за зміцнення і розширення своєї держави, за звільнення Московського князівства від золотоординського ярма – створювали умови для переселення в межиріччя Сіверського Дінця і Дону тих, хто рятувався від ворожої навали на території Північно-Східної Русі після спустошень Батия.

У зв'язку з цим на рубежі XV-XVI сторіч середня течія Сіверського Дінця стає межею між Великим князівством Литовським, Московською державою і щойно створеним на руїнах Золотої Орди Кримським ханством. Відтоді лівий бік Дінця в російських джерелах часто називається "московським" (згодом "російським"), а правий – "кримським".

Через цю територію з давніх часів з Кримського півострову на Лівобережну Україну та в межі Московської держави вела Муравська дорога, яку з кінця XV ст. орди кримського хана стали використовувати для набігів на своїх сусідів. Від Перекопу вона йшла на витoki Кінських Вод і Берди, по Приазовській височині виходила на вододіл Дніпра і Сіверського Дінця, переходила Донець на південь від сучасного м. Харкова і прямувала через Білгород, Тулу до Москви. Для московських купців, дипломатів, як зазначають, тогочасні джерела, цей шлях вважався "найпридатнішим, прямим, гладким і рівним", в той час як запорожці вважали його "безкрайнім", оскільки він перетинав їх володіння з південного заходу на північний схід. Жартома про нього вони говорили: "лежить Гася – простяглася, а як устане, то й неба достане" [2]. Найбільш детальну уяву про тогочасний його стан можна скласти на підставі опису подорожі московських послів Василя Тяпкіна та Микити Зотова в 1681 р. до Криму. Вони відмічали, що по дорозі змушені були вброд переходити через річки, що зустрічались на ньому; будувати гаті, щоб переправити по них вози, та переборювати інші перешкоди. Зате до річки Кінські Води на ньому було достатньо трави для коней, води, дров для приготування їжі, а також і дичини [3]. Одним словом, справжнім шляхом його було важко назвати, а більше для цього підходила назва "сакма", тобто протоптана в степу стежка, якою татари добиралися з Криму на Лівобережну і Слобідську Україну та в межі Московської держави.

При витоках Сухого Торця від Муравського шляху відходила дорога, що йшла на найбільш зручну на Сіверському Дінці Ізюмську переправу, від чого це відгалуження й отримало назву Ізюмської дороги. Перейшовши Сіверський Донець біля впадіння в нього лівої притоки річки Ізюмець, правим боком р. Оскол Ізюмська дорога виходила, не доходячи до нинішнього міста Лівни, на з'єднання з Муравською, перетинаючи таким чином південно-східну частину території Слобожанщини. При витоках річки Молочної від Муравської дороги відходила Кальміуська. Її назва походить від річки Кальміус, правим боком якої вона виходила у межиріччя Бахмута й Лугані, перетинаючи Сіверський Донець між рр. Красною і Боровою. Вона також, не доходячи до м. Лівни, виходила на з'єднання з Муравською. Цю дорогу орди кримського хана переважно використовували для спільних нападів з ногайцями на південно-західні повіти Московської держави. Оскільки це був ненайкоротший і ненайзручніший для кримчаків шлях, то здебільшого він використовувався ногайцями. Тому на ньому уже наприкінці XVI ст. московський уряд звів ряд укріплених міст, які переросли в опорні бази в процесі державної колонізації "Дикого поля".

У зв'язку з посиленням загрози татарських нападів, московський уряд уже на початку XVI ст. став направляти до Дінця прикордонну службу, що повинна була провідувати про наміри татар, які кочували на правому боці ріки, і повідомляти про це воякам новозбудованих порубіжних міст, щоб ті могли завчасно попередити населення та відповідним чином підготуватися до зустрічі "небажаних гостей". Саме завдяки сторожовій та станичній службі московські джерела донесли до нас відомості про Свято-

гірський монастир під назвою «Святі гори», який можна розглядати як перше постійне поселення на території сучасної Донеччини.

Перші згадки про Святі гори подає австрійський посол в Московській державі С.Герберштейн, розповідаючи, що московський цар утримує на дорогах, які ведуть з Криму до Москви варту, котра доходить до Малого Дона, тобто Сіверського Дінця. Від неї посол і отримав відомості про Святі гори, на правому березі Дінця, і датуються вони початком XVI ст. [4]. З 40-х рр. цього ж століття повідомлення про Святі гори зустрічаються в різних джерелах, перш за все, декілька разів у Ніконівському літописі, польських книгах, а найбільше в розписах донецьких сторож і станиць 70-х рр. XVI ст.

Висновок про наявність печерного монастиря в крейдяних горах підтверджує і розповідь у Розряді рильчанина А.Васильєва від 27 травня (за старим стилем) 1622 р. У своєму зізнанні він повідомляв, що батько його жив у Рильську, а він з Рильська три роки назад відправився до Белгороду. З Белгороду цього ж року ходив на Донець з белгородцем Опашком Маденовим варити сіль, полювати на хутрового звіра та за медом. Потрапив до татар в полон, але вдалось йому втекти з полону. Зиму провів у Белгороді, а навесні – знову пішов на Тор з тим же Маденовим. Сіль вони на цей раз не варили. Маденов, добувши "звіра", повернувся додому, а він залишився на Торі і жив у Святих горах до Петрового дня (12 липня за старим стилем – В.П.). З монастиря пішов до міста Голтви (нині Полтавська обл.), а звідти – до Києва. Зиму перебув у Києві, в Печерському монастирі. На Велике говіння знову відправився на Тор, а з Тору подався до Валуйок, звідкіля місцевий воєвода відправив його до Москви [5] для дачі показань в Розряді про відлучення з Белгороду. Ці його показання й дозволяють нині відтворити початкову історію Святогірського монастиря.

До 1620 р. відноситься також повідомлення про розпорядження московського царя видавати святогірському ігуменові Єфрему з 12 старцями на рік по 12 четвертин жита та 12 четвертин вівса і по 10 крб. Ці розповіді дозволяють зробити висновок, що на той час монастир не тільки існував як поселення, але й як духовний осередок, бо в 1636 р. ігумен Сімеон просив забезпечити монастир церковними приналежностями, яких він позбувся внаслідок пограбування монастиря татарами в 1632 р. В той же час із приведених вище повідомлень випливає, що в цьому районі найбільше відхідників з України та південних повітів Московської держави приваблювали Торські соляні озера, на яких вони випарювали сіль і доставляли її не тільки мешканцям Лівобережної України, але й південних повітів Росії.

Найбільш докладно про це описав у своєму зверненні до царя валуйчанин Поминко Котельников. Побувавши влітку 1625 р. на Торі, він зазначав, що на Торські озера щорічно влітку приїжджали за сіллю "охочі люди" з Белгороду, Осколу, Єльця, Курська, Лівен, Воронежа та Валуйок. Для попередження нападів татар на промисли, влаштували різні укріплення. Він пропонував збудувати біля озер острог і направити для його охорони "ратних людей", а під прикриттям острогу завести казенні варниці, від яких державній казни достануться чималі прибутки, оскільки на промисли будуть приїжджати для купівлі солі "торгові люди" зі всієї України та з Півночі. Якщо навіть вони стануть самостійно виварювати сіль на казенних варницях, то за охорону від "різних людей" будуть давати в державну казну 10-у бочку солі. П.Котельников пропонував також відбудувати зруйноване на початку XVII ст. м. Цареборисів, вважаючи, що до нього з великою охотою переселяться валуйчани, оскільки в р. Осколі та в місцевих озерах багато риби, а в лісах – звірів [6].

З метою попередження татарських нападів і спустошення південно-західних окраїн Московської держави, царський уряд змушений був розробити цілу систему заходів по зміцненню південних кордонів: будівництво та заселення укріплених міст на татар-

ських шляхах, реорганізація станичної і сторожової служби – установа на лівому боці Сіверського Дінця постійних сторож, а козацькі станиці зобов'язані були заглиблюватися на територію Північного Приазов'я до витоків Торця, Кальміусу, Лугані й Міуса, щоб спостерігати за пересуваннями татарських улусів і вивідувати їх наміри з метою оперативного повідомлення про них воевод порубіжних московських міст. Найважливішим заходом стало зведення на південно-західних рубежах (від р.Ворскли аж до Волги) так званої Белгородської укріпленої лінії.

Згідно з розписом 1571 р. на лівому боці Сіверського Дінця встановлювалися: Коломацька, Обишкінська, Балаклійська, Савинсько-Ізюмська, Святогірська, Бахмутівська та Айдарська сторожі, під контролем яких знаходилися Муравська, Ізюмська і Кальміуська дороги. Оскільки в краєзнавчій літературі часто під сторожею розглядають острог, то хотілось би уточнити це поняття, посилаючись на рішення Боярської Думи від 16 лютого (за старим стилем) 1571 р. В ньому говориться, що на донецькі сторожі посилати "сторожей" з Путивля та Рильська з весни на 6 тижнів, з проїздом з 1 квітня, а перебувати їм на цих сторожах 6 тижнів з проїздом [7]. З нього випливає, що сторожі несли службу по-змінно протягом 6 тижнів на відведеному для них певному місці. Так згідно з розписом сторож 1571 р. Святогірська сторожа знаходилась "в луке против Святых гор".

Не відмовлявся московський уряд і від послуг в охороні південних рубежів місцевих козацьких загонів, особливо часто згадуваних у другій половині XVI ст. в Подонців'ї. Про це свідчать численні згадки про козаків у московських джерелах. Так, у 1570 р., відправляючи свого посла Івана Новосельцева до турецького султана Селіма II, Іван IV передав через нього грамоту "на Донец Северский атаманам казацким и казакам", в якій цар обіцяв винагороджувати козаків за їх службу на користь Московської держави "...есте нам послужили, а мы вас за службу жаловать хотим" [8]. Новосельцева до Азову проводжали козаки Михайла Черкашеніна (очевидно, це прізвисько, що підкреслювало його походження з України), який орудував у цьому районі ще з часів Д.Вишневецького. Між іншим, добиралися до Азова посли на козацьких чайках по Сіверському Дінцю (не виключена можливість, що від Козацької пристані, яка часто згадується в XVII ст. при гирлі р. Казенного Торця).

У 1584 р. сином Івана Грозного Федором Івановичем місцевим козакам було відправлено селітру і свинець за похід проти кримчаків на Кальміус. У 1593 р. "товариство самарских черкас" в кількості 25 чоловік йшло для зимівки на Міус і зіткнулося на донецькій землі з кримським пашею Ахметом. У 1589 р. на Донець прийшли черкаси з Матвієм Федоровим, який за службу на "Полі" вимагав у московського царя забезпечення загону продуктами [9].

Варто також підкреслити, що з кінця XVI ст. значно активізувалися спільні дії запорозьких і донських козаків проти кримських татар. Так, у 1586 р. вони зруйнували збудоване в 1577 р. кримським ханом Адиль-Гіреєм місто на Білосарайській косі [10]. Це сприяло подальшому освоєнню козаками Північного Приазов'я. Саме на кінець XVI – початок XVII ст. припадає прокладка потайного водного шляху через Донецький край у випадку блокування гирла Дніпра турецьким флотом.

У науковій та краєзнавчій літературі наявні декілька варіантів виходу на чайках з Дніпра через Самару і Вовчу в Азовське море. Але перевірка їх на місцевості показала, що найкоротшим і найдоступнішим був перехід з Вовчої до її лівої притоки Осикової, яка близько підходить до правої притоки Кальміуса – Широкої (нині на ній багато ставків, в т.ч. і Донецьке море). З таким шляхом погоджується зведення запорожцями при гирлі Кальміусу на початку XVII ст., на місці венеціансько-генуезького форпосту XIV-XV ст. Адомахи – козацького укріплення Домахи, що стала не лише базою для козацьких рибальських промислів на Азовському морі, але й центром Кальміуської паланки.

Правда, нині її існування не визнають прихильники заснування м. Маріуполя в 1779 р., про що йтиметься нижче.

Завдяки тісним зв'язкам запорозьких і донських козаків (такими вони залишалися до зруйнування Старої Січі) наприкінці XVI – на початку XVII ст. на берегах р. Вовчої (вздовж якої проходив суходільний шлях на Дон) та її допливів, при витоках Кальміуса, Торця й Кринки появилася чимало запорозьких пікетів, зимівників, які згодом переросли в села й міста нинішньої Донецької та Луганської областей (на Вовчій, навіть, згадується пристань для запорозьких чайок, на яких козаки виходили в Азовське море і добиралися не лише до південного берега Криму, але й до Стамбулу та Синопу).

Тому не дивно, що в 40-х рр. XVII ст. на цій території діяли численні козацькі загони. Найчисленнішими серед них були: загін В.Рябухи, який згодом очолив С.Забузкий (його польська шляхта хотіла бачити на місці Б.Хмельницького, тому й не дивно, що під час битви під Пилявцями він перейшов на бік польського короля) та Г.Торського (допускаємо, що це прізвисько, зв'язане з місцем перебування загону). У листах валуйському воеводі від 7 і 12 червня 1642 р. (відправлені з Тору) він називав себе полковником. У 1647 р. його загін налічував до 2 тис. чоловік. Поводився Торський досить незалежно, хоча до московського уряду ставився лояльно [11]. Згадується у 1648 р. й ім'я відомого героя Національно-визвольної війни І. Богуна. Тогочасні джерела повідомляють не тільки про напади місцевих козаків на татарські загони, що названими вище шляхами здійснювали набіги на Слобідську Україну та південні повіти Московської держави, але й на купців, що по Дінцю з Азова направлялися на Слобожанщину.

Щоб захистити соляні промисли на Торі, заодно й Велику переправу на Сіверському Дінці, царський уряд у 1645 р. зобов'язав чугуївських козаків збудувати при Торській переправі острожок і нести в ньому постійну сторожову службу. Але вже в листопаді 1646 р. цар наказав розшукати козаків, що передчасно покинули острожок на Торі, покарати їх батогами і відправити назад добувати сторожову службу. В тому ж році була дана царем вказівка козацькому отаманові Протасеву, який супроводжував до Торської переправи кримських послів (з Торської переправи їх супроводжувала кримська служба), підібрати на Торі місце, де можна було б збудувати "жилой город". В ньому передбачалося поселити вихідців з Правобережної України. Обстеживши місцевість, Протасев дійшов висновку, що найбільш придатна для цього територія поблизу Маяцького озера, на лівому березі Дінця [12].

Воно повинно було стати першим із укріплень, збудованих за вказівкою царського уряду на території, що контролювалася українськими козаками. Тому не дивно, що Протасев у своїй доповідній записці повідомляє, що під час огляду ним місцевості на нього напали українські козаки і йому довелося покинути місцевість, не завершивши її повного обстеження. Однак, незважаючи на це, у 1648 р. воеводам порубіжних міст поступило царське розпорядження про будівництво укріпленого поселення при Маяцькому озері та заселенні його українцями ("черкасами"). Однак події Визвольної війни в Україні та міські повстання в містах Росії не дозволили його виконати [13].

Більш активно в той же час заселялось лівобережжя Дінця, зокрема межиріччя Червоної та Айдару. З 30-х років XVII в. царський уряд, у зв'язку з будівництвом Белгородської лінії, намагається зводити тут невеличкі укріплені містечка, висунуті всередину степу форпости, щоб прикрити ними від степу Белгородську лінію. Новозведені міста заселялися переважно вихідцями з України, що втікали на окраїни від феодального гніту. Так, у 1637 р. був збудований Осиковий острог (нині с. Осинове на Айдарі). До цього ж часу відноситься зведення м. Білолуцька. Нижче по Айдару українські і російські селяни заснували Закам'янку (нині Новопсков), Закотну, Іванівську Луку (нині Булавинівку) [14]. Таким чином, розширення і зміцнення Московської і Польсько-

Литовської держави, посилення феодальної експлуатації селянства і міських низів спонукало їх до втечі на окраїни, тобто в «Поле», що сприяло формуванню запорозького і донського козацтва, появи перших постійних поселень як на лівому, так і на правому боці Сіверського Дінця.

На перших порах край здебільшого заселявся вихідцями із Лівобережної України, а з 30-х рр. XVII ст. до них стали все частіше приєднуватися переселенці з Правобережної України, в 70-х рр. – з Поділля та Волині. Переважно вони селились у межиріччі Сіверського Дінця і Дону, формуючи так звані слобідські полки, які царський уряд намагався розселити на основних шляхах, що вели з Криму на Україну та в центральні повіти Московської держави. Завдяки цим масовим переселенням у другій половині XVII в. у межиріччі Сіверського Дінця і Дону виникає новозаселена область, яка отримала назву Слобідської України.

У другій половині XVII ст., у зв'язку з більш щільним заселенням лівобережжя Дінця, населення все частіше переходить на його правий бік, що дозволило царському урядові реалізувати наміри про зведення укріплених поселень у межиріччі Дінця і Казенного Торця. Першим із таких міст на правому боці Дінця, було містечко Маяки, зведене на Маяцькому городищі в 1663 р. Про це свідчать не лише звіти воєвод, під керівництвом яких воно зводилось, але й скарга архімадрита Святогірського монастиря, який уже в 1664 р. скаржився царю, що з побудовою Маяцького у монастиря забрали частину угідь, збудували напроти містечка на Дінці міст і стали на ньому збирати мито на користь казни, а паром, яким монахи перевозили з давніх часів через Донець на Торські промисли чумаків, що приїжджали за сіллю, відняли у монастиря. Тому монахи залишилися без засобів до життя й можливостей подальшої розбудови монастиря. До того ж, частину монастирських угідь присвоїли собі маячани та цареборисівці [15].

Під прикриттям Маяцького острогу в березні 1664 р. біля Торських соляних озер за вказівкою царя завели казенні варниці й почали виварювати сіль на казну. Джерела вказують на те, що казенні варниці не тільки обслуговувалися робітними людьми, які позмінно направлялися сюди з порубіжних міст з числа «служилих людей», але й стрільцями. Це сприяло подальшому розширенню видобутку солі на Торських соляних озерах. Сюди все більше стали приїжджати за сіллю чумаки не тільки з України, але й сусідніх південно-західних повітів Росії. Біля озер вони самі будували різноманітні укріплення, щоб захиститись від нападів татар.

У 1676 р. за вказівкою царя белгородським воєводою Г.Ромадановським на Тор була направлена спеціальна експедиція під керівництвом Р.Маслова, якій доручалася не тільки охорона регіону, але й зведення поруч з соляними озерами укріпленого містечка й поселення в ньому "черкас" (українців). Однак і після зведення при Торських соляних озерах укріпленого містечка Соляного набіги татар на промисли та на порубіжні райони Московської держави продовжувалися. У 1679 р. кримська орда не тільки зруйнувала Святогірський монастир, але й забрала в полон усіх монахів, в т.ч. архімадрита Іоїля, який з полону звертався до царя Олексія Михайловича з проханням викупити його (цар відмовився виділяти гроші на викуп настоятеля монастиря, порекомендувавши, щоб цим зайнялася сама православна церква).

Часті напади татар на Слобожанщину та південні райони Росії спонукали царський уряд в 1679-1681 рр. силами слобідських полків та служивих людей південних міст побудувати цілу систему укріплень вздовж лівого берега Сіверського Дінця, починаючи від витоків його правої притоки Мжі до впадіння в нього його лівої притоки Осколу, правим берегом останнього до старої Белгородської лінії, щоб таким чином не допустити нападів кримчаків не лише на Слобожанщину, але й південні повіти Росії. Осільки центральним містом у цій системі укріплень стало м. Ізюм, то й нову лінію стали називати Ізюмською лінією.

вати Ізюмською. Оскільки В.П. Загоровський присвятив їй спеціальну монографію, то їй немає потреби зупинятися на її характеристиці.

Щоб прикрити з півдня Торські соляні промисли, Святогірський монастир, а також збудовані в межиріччі Сіверського Дінця й Тору міста Соляне та Маяки, що опинилися за Ізюмською лінією за розпорядженням царського уряду у 1680 р. воєводою П.Хованським, під керівництвом якого зводився східний відрізок Ізюмської лінії, було складено план побудови системи укріплень між Сіверським Дінцем і Тором (Казенним Торцем), т.з. Торської лінії.

У березні 1684 р. на ім'я харківського полковника Г.Донця поступила грамота за підписами московських царів Івана і Петра, в якій наказувалось: "Для захисту від приходів військових людей Маяцькому, Святогірському монастирю, Торським озерам, Цареборисову та іншим українним черкаським містам від м. Ізюму, від р. Сіверського Дінця, вниз по Дінцю, степом, через урочища і Черкаський ліс по Голій Долині, через р.Торець (Сухий Торець – В.П.) до р. Тору (Казенний Торець – В.П.) насипати земляний вал і збудувати дерев'яні укріплення, відповідно до місцевості; а від гирла Торця вниз по р. Тор до його гирла збудувати земляні та всякі інші укріплення; м. Маяцьке перенести до гирла р.Тор, де вона впадає у Сіверський Донець. Зробити ці споруди на 18 верстах Харківському слобідському полку, а другу половину – Охтирському, а служилим людям сусідніх російських міст – від гирла Тору на 17 верстах. В Розряд доставити описи міст та плани" [16].

Доставлена в листопаді 1684 р. в Розряд "Будівельна книга" харківським полковником Донцем, якому доручили керувати всіма роботами, свідчить, що не все із запланованого було виконане. Головне, що в процесі побудови Торської лінії при гирлі Казенного Торця збудували нове містечко, котре після перенесення його на початку XVIII ст. на більш безпечне місце стали називати Райгородком [17].

Однак всі ці заходи не змогли надійно захистити ні Торські соляні промисли, ні названі вище містечка від татарських нападів. У 1697 р. кримська орда зруйнувала не лише кріпосні стіни Соляного, але й варниці. Знаючи, що в середній течії річки Бахмут соляні джерела значно вищої якості в порівнянні з торськими, мешканці Тора (Соляного), а за ними маячани й райгородці стали переходити на Бахмут внаслідок чого в 1702 р. тут було зведено укріплене містечко Бахмут (нині – Артемівськ). Суперечки між слобідськими й донськими козаками за Бахмутські соляні промисли спричинилися до появи в жовтні 1704 р. царського указу, за яким міста Маяки, Тор, Райгородок і Бахмут приписувалися до Ізюмського слобідського полку і ставали його сотенними містами.

Про стан подальшого заселення лівобережжя Дінця наприкінці XVII ст. можна судити на підставі опису місцевих лісів 1697 р. В ньому перелічені наступні городки: Гундорів, Митякін, Айдарський, Трьохізбенський, Краснянський, Боровський, Сухарівський та ін. Перелічені вище городки можна віднести до числа поселень, що виникли в процесі стихійних народних міграцій наприкінці XVII ст..

Серед урядових заходів, що до пеної міри вплинули на заселення краю на той час, можна назвати спробу розселити донських козаків вздовж шляхів, що проходили із центральних повітів до Азова і Троїцької фортеці (Таганрогу), які розбудовувались як опорні пункти Росії на Азовському узбережжі. Однак після розгрому Булавінського повстання, поразки Петра I в 1711 р. при Пруті та повернення Північного Приазов'я Туреччині процес заселення краю помітно сповільнився. Чи не найбільше на ньому позначилось перенесення кордонів з Туреччиною з північного узбережжя Азовського моря на Донецький кряж, а з нього – в межиріччя Самари й Орелі, в результаті чого край був розділений між двома претендуючими на нього державами.

З російського боку створений після розгрому Булавінського повстання Бахмутський повіт Азовської губернії включив до свого складу населені пункти з обох боків Сіверського Дінця від Айдару на сході до Осколу на заході. До нього належали наступні поселення: Райгородок, Сухарів, Ямпіль, Краснянськ, Боровський, Старий Айдар і Новий Айдар, в яких за першою ревізією проживало 5103 особи чол. статі податного населення [18].

Ріст чисельності населення Бахмутського повіту (з 1719 р. провінції), включеного в 1727 р. до складу Воронежської губернії, в основному відбувався за рахунок вихідців із Слобідської України. Так, в 1725 р. переселенцями із Слобожанщини була заснована слобода Шульгіна (Шульгінська), у 1733 р. – слободи Боровенька (Писарівка), Шабельківка (Ольхова), Голубівка (Біла) та Петропавлівка. У 1732 р. в провінції було зареєстровано 3385 осіб чол. статі українців, у тому числі 1298 – поміщицьких, 1445 – вільних селян, 453 – козаків, 97 – посадських і 92 солевари [19]. В той же час, у зв'язку з розгромом повстання К.Булавина й перенесенням на Азовсько-Донецький вододіл російсько-турецького кордону після поразки Петра I при Пруті в 1711 р., царський уряд став переводити, перш за все в запустілі поселення донських козаків, служилих людей (з 1718 р. їх називали однодвірцями) із сусідніх повітів Росії, яких також розміщали для зміцнення влади місцевих воєвод у новозбудованих містах на правому боці Дінця. Це сприяло збільшенню чисельності російського етносу на цій території.

Однак масовий перехід українського населення із Слобідської України в 20-30 р. у межі Бахмутської провінції викликав занепокоєння в уряді, оскільки на плечі слобідських полків покладався захист південних рубежів від вторгнень кримських орд і ногайців. Тому царський уряд указом від 11 лютого 1736 р. заборонив приймати на поселення українців у місцях, де до перепису 1732 р. їх не було. На тих, хто осмілювався порушити цю заборону, накладався штраф за кожному чоловічу особу по 5 крб.

Пожвавлення в заселенні краю у другій половині 20 – на початку 30-х рр. знову було загальмоване російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. У 1736 р. Бахмутська провінція постраждала від татарського набігу. Зруйновані були цілі села, а їх мешканці потрапили до полону, урожай спалено, а худобу відігнано. До військових спустошень додалася чума, занесена військами. Тому мало місце зменшення чисельності населення: росіян з 6841 особи чол. статі в 1719 р. до 6118 осіб у 1736 р., українців з 3385 осіб у 1732 р до 2586 у 1737 р. Все населення провінції на 1738 р. склало 8809 осіб чол. статі. В порівнянні з 1719 р. чисельність росіян зменшилась з 6994 до 6223 осіб, в той же час українців збільшилася з 1753 до 2586 осіб. Із загальної кількості населення провінції 8809 осіб чол. статі – 4197 осіб чол. статі приходилось на майбутній Бахмутський повіт, а 4612 – на Донецький (Слов'яносербський). Більшість українського населення розміщала у Бахмутському повіті (1934 особи), що безпосередньо примикав до Слобідської України, а на долю майбутнього Донецького – припадало лише 652 особи чол. статі²⁰. У межах провінції, тобто на території майбутніх Бахмутського і Донецького повітів, було поселено 2747 осіб чол. статі слобідських козаків, що знаходилися у віданні Ізюмського слобідського полку. Крім того, у Бахмуті й Торі було поселено ще 712 козаків (388 російських і 324 українських), що також позначилося на етнічному складі населення провінції. З 9290 осіб чол. статі загальної кількості населення провінції за 2-ю ревізією (1744 р.) на українців припадало 5730, або 61,38% усього податного її населення. З них державні селяни складали 93%, а на поміщицьких залишалось лише 7%, більшість з яких припадала на Бахмутський повіт. На території майбутнього Донецького повіту в 30-х рр. була заснована лише одна поміщицька слобода Голубівка (Біла), завдяки якій за 2-ю ревізією поміщицькі селяни склали 2,3% загальної кількості населення повіту [20].

Порівняно низька заселеність Бахмутської провінції, зокрема Донецького повіту, викликала занепокоєння уряду. Наприкінці 1752 р. до Києва зі своїми людьми прибули вихідці із Австрії підполковник Іван Георгієвич Шевич (з синами Іваном і Петром, які були у званні капітанів, поручиками Ст.Сабовим, Іваном і Ігнатом Міюковичами, Костянтином Юзбашем та ін.- разом 168 чол.) і підполковник Райко (Родіон) Прерадович, команда якого складалася в основному із його родичів, серед яких було 24 особи чол. статі і 4 – жіночої. Шевич і Прерадович отримали військові звання генерал-майорів, а інші офіцери – були підвищені на один ранг. Р.Прерадович на манер французів додав до свого прізвища приставку "де" і став Депперадовичем. Обидва підполковники заявили, що не бажають селитися разом з людьми І.Хорвата, які на рік раніше поселилися на правому боці Дніпра, і вимагали виділити їм окремо місця під поселення. Спочатку вони зажадали відвести їм землі від Дніпра до Бахмута, між Орїллою і Самарою. Але оскільки ця територія була заселена запорожцями, то уряд не посмів віддати їх землі вихідцям із Балкан і відвів для них найменш заселені місця між Бахмутом і Луганню у Бахмутській провінції.

Фактично заселення так званої Слов'яносербії розпочалося у 1754 р. На середину 1755 р. Шевич і Депперадович зуміли поселити на відведеній їм території лише 1513 чол. вихідців із Австрії, у тому числі 1101 особу чол. статі та 412 – жіночої. З них у полку Шевича – 799 чол. (611 чоловіків та 188 жінок), а в полку Депперадовича – 714 чол. (490 чоловіків і 224 жінки).

Населення в Слов'яносербії розміщалося по полках і ротах. В кожному полку було по 8 рот. Рота мала свої земляні укріплення або шанці, що підкреслює оборонний характер цього військового поселення. На перших порах поселення, що формувалися поза старими населеними пунктами, називалися за номерами рот і лише в другій половині XVIII ст. за ними остаточно закріплюються назви, які здебільшого пов'язані з назвами місцевостей, в яких розташовувалися ці поселення, або з іменами та прізвищами ротних командирів.

Щоб сформувати повноцінних два гусарських полки, через відсутність необхідної кількості співвітчизників, Прерадович і Шевич звернулися до царського уряду з проханням дозволити зараховувати до полків місцеве населення, яке на перших порах передбачалося переселити на старі місця. Крім того, уряд дозволив зараховувати до гусарських полків не лише українців, росіян, але й представників інших народів, які переселялися в межі Росії. Все це сприяло формуванню на території Слов'яносербії поліетнічного складу населення. Однак основну його частину складали українці. Так, у 1763 р. із 10076 осіб чол. статі іноземці складали лише 3992 душі чол. статі, у тому числі 2627 молдаван і 378 сербів, а решта припадала на українців і росіян [21]. Таким чином, переважна більшість населення Слов'яносербії складали українці і молдавани. Кількість останніх особливо помітно зросла в період війни з Туреччиною 1768-1774 р., коли майором Штеричем тільки протягом одного року було виведено з театру військових дій 3595 чоловік, у переважній більшості молдаван і волохів, і поселено здебільшого на відведених йому землях. Завдяки цим переселенцям етнічний склад населення Бахмутської провінції став ще більш строкатим. Необхідно також зазначити, що оскільки прибули з Шевичем і Депперадовичем їхні співвітчизники в значній більшості були безсімейними, то віддавали перевагу українським дівчатам, що сприяло створенню змішаних сімей та прискорювало асиміляцію іноземців. Так, академік А.Гільденштедт, відвідавши у 1774 р. ці поселення зазначав, що молдаван та волохів важко було відрізнити від малоросіян.

В цілому завдяки заселенню Слов'яносербії в 50-60-х рр. XVIII в. помітно зросло населення Бахмутської провінції. Якщо на її території у 1745 р. мешкало біля 6565 осіб

чол. статі, то в 1762 р. – 13217 осіб чол. статі. Великі зміни відбулися і в етнічному складі населення провінції. Якщо в 1745 р. українці складали 57,48%, росіяни – 42,52%, то в 1763 р. кількість українців збільшилася до 75,41%. Друге місце за чисельністю посіли молдавани – 17,08%. Росіяни з досить незначним показником (4,72%) опинилися на третьому місці, а на всіх інших представників майже 30 етносів залишилось 7,51% від загальної кількості населення [22].

Порівняно менше відомостей подають джерела про стан залюднення території, яка після 1711 р. опинилася у складі Османської імперії. Матеріали архіву Коша Нової Запорозької Січі дозволяють стверджувати, що під час Олешківської Січі запорожці активно освоювали не лише північне узбережжя Азовського моря, але й утримували рибні заводи на Єйській косі. Територія на схід від ріки Кальміус знаходилась у складі Єланецької паланки, яка після розмежування в 1746 р. земель Війська Донського і Війська Запорозького рікою Кальміус, опинилася у складі Війська Донського. Це й послужило причиною багатьох конфліктів між двома ще недавно дружніми козацькими товариствами.

В Архіві Запорозького Коша, серед матеріалів Бахмутської комісії, що займалась розглядом взаємних скарг запорозьких і донських козаків, найбільше цих скарг припадає на 40-х рр., особливо на час кальміуського полковника Василя Кишенського. Здебільшого приводом до них служили напади донських козаків на рибні промисли, що належали до того запорожцям, на захід від Міуського лиману до Бердянської коси, та соляні озера на самій косі. Рибні та соляні промисли приносили чималі прибутки паланковій адміністрації, якій промисловці сплачували певні суми мита, не говорячи про доставку до Приазов'я потрібних місцевому населенню різних товарів.

Після розмежування володінь запорозьких і донських козаків, запорожці стали надавати велику увагу заселенню східних окраїн своїх володінь, на котрі претендували їх сусіди, перш за все, поміщики Слобідської України, адміністрація Бахмутської провінції та старшина Війська Донського. Тому в період Нової Січі спостерігається на східних її рубежах поява не тільки нових зимівників, але й поступове переростання старих зимівників у слободи та села. Особливо це характерне для зимівників, що знаходились на річці Вовчій, при витоках Кальміусу, 3-х Торців (Кривого, Казенного і Сухого), Кринки, які межували з названими вище сусідами. Типовим прикладом такого процесу може служити Кальміуська слобода, що виросла під прикриттям форпоста Домахи, при гирлі Кальміуса і стала адміністративним центром Кальміуської паланки. На Сухому Торці в 1771 р. орельський полковник А.Гараджа заснував слободу Барвінкову, котра стала адміністративним центром Барвінківської паланки [23]. Слободу заселили вихідці з Полтавщини. Однак більшість цих поселень була зруйнована під час останнього нападу кримської орди наприкінці 1768 р., а їхні мешканці, хто не зумів завчасно перейти у більш захищені місця потрапили до полону. Фактично від цього походу найбільше потерпіла Кальміуська паланка. Незважаючи на це, за підрахунками А.Бойко, на 1774 р. у паланці числилося не менше 300 зимівників, у яких проживало до 4000 чол. [24]. Реальність цих підрахунків підтверджується відомостями про багатолюдні слободи на берегах зазначених вище рік, що подаються в переписі Азовської губернії 1778 р., та великою різницею між чоловічим і жіночим населенням (оскільки в зимівниках здебільшого сиділи пристарілі козаки).

Чимале значення для подальшого урізноманітнення етнічної палітри сьогоденної Донеччини мало переселення на її територію наприкінці 1778 рр. християн із Криму. Завдяки дослідженням А.В.Гедьо та С.О.Калоєрова на сьогоденній день з'ясовано не тільки сам процес переселення, але й розміщення греків, вірмен, грузин і румун в межах тодішньої Азовської губернії, що була сформована після ліквідації Нової Січі на запорозьких землях на схід від Дніпра. Згідно з переписом 1779 р. в межах Азовської

губернії проживало із 30233 кримських переселенців 15712 (майже 52 %) греків, 13695 (45,3%) вірмен, 664 (2,2%) грузин і 164 (0,5%) молдаван [25].

На території нинішньої Донеччини греки, грузини та молдавани («волохи») на відведеній їм території до 1781 р. заснували 21 село та місто Маріуполь, на місці зруйнованої наприкінці 1768 р. татарами Домахи. Згідно з переписом населення 1779 р. в Азовській губернії проживали: українці (61,3%), росіяни (20,5 %), греки (7,3%), вірмени (6,1%), молдавани (2,5%), а за ними йшли серби, грузини, поляки, німці, болгари, угорці, татари, турки, вихрещені євреї, цигани, арнаути, англічани, араби, румуни, словенці, македонці, французи, швейцарці та деякі інші вихідці з Балкан, Пруссії і Трансільванії, на яких приходилось трохи більше 2% загальної кількості населення краю.

Все це свідчить, що в процесі заселення Донбасу в XVI-XVIII ст. формувався його поліетнічний склад населення, що особливо характеризує регіон в наші дні.

РЕЗЮМЕ

В процессе, на первых порах стихийного, а с конца XVII в. и организованного, заселения Донбасса наряду с украинцами и русскими здесь селились представители и других этносов. В итоге к концу XVIII в. в регионе проживали представители почти трех десятков народов. Среди них украинцы составляли 61,3%, россияне – 20,5%, греки – 7,3%, армяне – 6,1%, молдаване – 2,5%, а на всех других приходилось немногим более 2% всего населения края.

SUMMARY

In the 16 th – 18 th centuries the representatives of other ethnic groups were settling in contemporary Donbass side by side with Ukrainians and Russians in the process of spontaneous firstly and then in the end of the 17 th century organized. As a result to the end of the 18 th century in this region there lived the representatives of practically 30 people. Among them there were Ukrainians – 61,3%, Russians – 20,5%, Greeks – 7,3%, Armenians – 6,1% and Moldavians – 2,5% there. And more than 2% of other nationalities of the whole of population lived there.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Описи Харківського намісництва. – К., 1991. – С.17.
2. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.,1990. – С. 66.
3. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1854. – С.628.
4. Герберштейн С. Записки о Московии. – М.,1988. – С. 108.
5. Акты Московского государства. – М., 1890. – Т.1. – С.76.
6. РДАДА. – Ф. 210, Білгород. стіл, стовб. 1530. – А. 83-84.
7. Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской окраине Московского государства. – М., 1846. – С.18.
8. Акты, относящиеся к истории Войска Донского. – Новочеркасск, 1892. – Т.2. – С.8.
9. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Москва, 1887. – С.152.
10. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М., 1948. – 283.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.8. – Ч.2. – С.36-42.
12. РДАДА.- Ф.123, оп.1, спр. 1. – А. 2-4.
13. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. – К.,1988. – С.11.
14. Подов В. Донбасс в XVIII в.- Луганск, 1998.- С.22-27.

15. Пірко В. Про час заснування м.Слов'янська // УДЖ. – 1976. – №9. – С.116.
16. РДАДА. – Ф.210. Білгород. стіл, стовб. 1530. – А.894-895.
17. Пірко В.А.Торская укрепленная линия // Вопр. истори. – 1986. – №6. – С.182-184.
18. Кирилов И. Цветущее состояние Российского государства. – М.,1977. – С.201-202.
19. Кабузан В.М.Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX. – М., 1076. – С.72.
20. Там само.
21. Там само. – С.94.
22. Там само. – С.95.
23. Путешествие академика Гильденштедта. – Харьков, 1892. – С.28.
24. Бойко А. Запорожский зимовник. – Запорожье, 1995. – С.28.
25. Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я. – К., 2001. – 241 с.; Матеріали по истории и культуре греков Украины. – Донецк, 1998. – С. 27.

Надійшла до редакції 15.09.2002 р.

УДК 930.2(477)''1800/1917''

ОСВОЄННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. В ІСТОРІОГРАФІЇ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

М.А.Панфьорова

Південно-Східній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. присвячено чимало досліджень. У розвитку історіографії вказаної проблеми можна виділяти три періоди: XIX – початок XX ст.(або дорадянський), 20-ті – 80-ті рр. XX ст. (радянський) та 90-ті рр. XX ст. (пострадянський). Кожен з них характеризується власними особливостями: певними видами літератури (наявністю комплексних монографій, досліджень окремих питань, наукових статей, публікацій у періодиці, науково-популярних робіт, довідкових видань); колом розглянутих питань; джерелами використаними авторами; позиціями авторів залежно від їх соціального стану та потреб часу.

Предметом огляду даної статті є дорадянський період розвитку історіографії стосовно освоєння Південно-Східної України в зазначений проміжок часу. Це обумовлено, насамперед, тим, що саме тоді було започатковане дослідження цього регіону: введена до наукового обігу значна маса джерел (деякі з часом були ушкоджені або втрачені, інші й досі використовуються дослідниками, але на більш високому рівні обробки та з більшою об'єктивністю висновків); окреслене коло важливих питань, що посприяли загальному розвитку Південно-Східної України та усвідомленню його витоків і особливостей. Однак, слід відмітити недостатність вивчення теми в науковій літературі. Звичайно, певні спроби огляду робіт попередніх дослідників були, але вони торкалися або історії України цього періоду взагалі [1], або якоїсь окремої проблеми [2]. Найбільш досконалим у цьому відношенні, на наш погляд, є дослідження В.О.Пірко "Освоєння Півдня України XVI-XVIII ст. в історіографії", де автор здійснив аналіз найважливіших праць з історії регіону, як дорадянської, так і радянської доби, а також визначив головні напрямки подальшого вивчення проблеми [3]. На жаль, перша половина XIX ст. не охоплена хронологічними межами дослідження. Отже, загального огляду історичної літератури дорадянського періоду зазначеної території та часу не існує.

Найбільш ранні повідомлення про регіон кінця XVIII – першої половини XIX ст. належать перу Є.Ковалевського й пов'язані з історією добувної промисловості на території

Бахмутського та Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії [4]. Автор був відомим фахівцем з гірничої справи і тому неодноразово, а саме у 1818 та 1826 рр., направлявся до Луганського чавуноливарного заводу, де він займався переважно пошуками корисних копалин. Робота дослідника стала поворотним етапом в історії геологічного вивчення Донецького кряжу. Вона видавалася двічі з доповненнями та уточненнями, у ній було надруковано зроблений маркшейдером Козіним перший стратиграфічний зріз кам'яновугільних відкладів Лисичанського родовища [5]. Крім цього, тут подавалися відомості й про інші родовища з короткою передісторією їхнього відкриття та складені самим Ковалевським карти. На них було показано чергування різних ґрунтів, означені кордони Слобідсько-Української, Катеринославської губерній та Земель Війська Донського, а також міста, поміщицькі та державні поселення, територія Луганського заводу.

Продовженням теми розвитку добувної промисловості регіону стала оприлюднена у 1874 р. праця гірничого інженера І.Фелькнера [6]. Як і Ковалевський, Фелькнер працював на Луганському чавуноливарному заводі і був безпосереднім свідком подій, які досліджував. З осені 1854 р. він почав складати інструментальні, пластові геологічні карти, які викликали палкі суперечки в наукових колах того часу [7]. На відміну від Ковалевського, дослідник спробував дати огляд кам'яновугільних родовищ всієї Росії, їхніх якостей, технічного стану копалин, умов праці на них тощо. І все це – на фоні господарського розвитку регіону. Крім опису Луганського заводу та добувної промисловості, автор торкався питань права власності на землю в різних районах Південно-Східної України, аналізував становище різних верств населення, описував провідні виробничі галузі краю, сільськогосподарські культури, реманент тощо. До того ж, автор – один з небагатьох, хто поставив питання про стан шляхів сполучення.

Завдяки фаху Ковалевського та Фелькнера, у їхніх дослідженнях будь-яка політична позиція майже відсутня, вони не вихваляли окремих діячів, не приписували успіхів в освоєнні краю політиці уряду і взагалі підходили до справи, перш за все, як інженери.

Проте серед дослідників того часу були люди, які висвітлювали історію регіону з позицій дворянства, надавали значної уваги ролі особистостей у розвитку краю, майже не наводили кількісних характеристик, а якщо і подавали їх, то підганяючи до офіційного тлумачення того чи іншого питання. Зазвичай такі роботи перебували на межі наукових та популярних студій.

Першим з офіційних ідеологів дворянства звернувся до окресленої теми князь М.М.Щербатов [8]. Незважаючи на поставлену автором мету статистично показати картину розвитку краю, у роботі немає точних статистичних даних, а ті цифри, що відносяться до регіону, занижені та запозичені, за визнанням самого Щербатова, із сумнівних джерел. Інші джерела та дослідники рідко підтверджують точку зору, подану в працях князя. За його описом, Південно-Східна Україна до включення її у сферу інтересів Росії була малонаселеним регіоном з розвинутим скотарством та хліборобством, але лише завдяки природно-кліматичним умовам, бо населення, що було тут, характеризувалося природною лінню. До того ж, і правитель краю Потьомкін вів необдуману політику, поселяючи молдаванів і волохів, які не були добрими землеробами. Взагалі, на думку автора, на кордонах спокійніше було б селити "своїх людей". Та, навіть з огляду на суб'єктивність даних і чітко виражену позицію самодержавства щодо регіону, деякі з висновків князя використовувалися його наступниками.

У 90-х рр. XIX ст. вийшла серія книг, в яких розглядалася історія зазначеної території у зв'язку з діяльністю окремих тогочасних політичних діячів, зокрема Катерини II [9] та Потьомкіна [10]. Для цих книг було характерне перебільшення ролі згаданих осіб у розвитку регіону. А.І.Маркевич, наприклад, поділяв всю історію Південної Русі від утворення світу до Катерини II і від неї до його часу [11]. Чимало уваги також надавалося обґрунтуванню

знищення Запорізької Січі. Цю подію вважали честю для її ініціатора, намагаючись переконливо довести, що вона належала, якщо не Катерині, то Потьомкіну. Не володіючи достатнім фактичним матеріалом, автори часто применшували рівень освоєння краю до приєднання його до Росії і перебільшували значення останньої в його загосподаруванні. Так, на думку Міллера, до 70-х рр. XVIII ст. регіон залишався “мертвою пустелею” і, лише завдяки першому Новоросійському генерал-губернаторові, князю Потьомкіну-Таврійському, почав заселятися та освоюватися [12].

На початку XX ст. продворянський напрямок отримав продовження у працях Г.Писаревського, М.Гербеля, О.Умісса, О.Шиманова [13]. Всі вони, хоча і були присвячені Південно-Східній Україні, витримувалися в імперському дусі, внаслідок чого містили деякі неточності і перебільшення (Писаревський підкреслював значення вихідців з інших країн) або торкалися занадто вузьких питань (Гербель подавав опис тільки Ізюмського козацького полку).

В окрему групу можна виділити роботи священнослужителів, присвячені обраній проблемі.

У 1858 р. вийшло багатотомне дослідження Харківського архієпископа Філарета Гумелівського, пов'язане з історією Слобожанщини [14]. Ця праця написана переважно на матеріалах церковних архівів, автор у посиланнях подавав цілі уривки деяких документів, що надало роботі особливої цінності, адже у XX ст. саме ці архіви найбільше потерпіли. І хоча дослідження цілком відповідало духу дворянської історіографії, а її автор перш за все ставив за мету вивчення церковного будівництва на Слобідській Україні в другій половині XVII – першій половині XIX ст., у роботі багато цікавих фактів про заснування місцевих поселень, адміністративний поділ, господарське та культурне життя регіону.

Продовженням вивчення історії церкви в Південно-Східній Україні стала праця Феодосія Макар'євського [15]. У першому випуску вона охопила Катеринославський, Верхньодніпровський, Новомосковський та Павлоградський повіти, в другому – Бахмутський, Слов'яносербський, Маріупольський, Ростовський та Олександрівський. Робота ґрунтувалася на широкій джерельній базі, серед якої значне місце займала церковна документація (архів Консисторії). Згідно з зауваженнями автора, переважна більшість цих документів була знищена разом з поселеннями під час останнього кримського набігу в 1768-1769 рр. Феодосій повідомляв про час заснування поселень та їх кількісні зміни протягом XVIII ст., про стихійні лиха та неврожаї, основні види занять населення тощо. До недоліків дослідження можна віднести деякі неточності стосовно виникнення населених пунктів [16].

Ще одним видом історіографічних джерел, присвячених розвитку Південно-Східної України в окреслений період, були періодичні видання.

Так, з 1834 до 1874 року безперервно видавався Новоросійський календар. У 1834 р. – під редакцією Бориневича, 1836-1837 рр. – Морозова, 1838 р. – Яхновича, з 1839 до 1869 р. – Рішел'євського ліцею. Відкривався він зазвичай церковним календарем, потім йшла докладна хронологія історичних подій краю, астрономічні дані, новини імператорського двору, статті про міста, народи та відомих людей. Особливе зацікавлення викликає такий календар за 1851 рік [17]. Тут подані відомості про Луганський чавуноливарний завод та інші промислові підприємства регіону, перелічені майже всі міста зазначеної території з вказівкою на їх населення. На жаль, стан економічного розвитку краю не був головною метою таких видань, доречно, навіть, говорити, що дані пов'язані з цими питаннями – фрагментарні й неповні.

У 60-х рр. XIX ст. Катеринославський Губернський статистичний комітет випустив серію пам'ятних книжок, основним змістом яких були описи міст Катеринославської губернії [18]. Ці видання були продворянського характеру: всі позитивні зрушення в краї розгля-

далися як заслуга або самої Катерини Великої, або її намісників, Потьомкіна та Зубова, подекуди згадувалися Павло I, Микола I та Олександр I. Головним джерелом написання цих книг було Повне зібрання законів Російської імперії (надалі ПЗЗ) і, частково, матеріали переписів, зокрема 1824 р. Та незважаючи на використання таких документів, у них часто зустрічалися деякі неточності, пов'язані переважно з неуважним ставленням до праць попередніх дослідників та науково-популярним характером цих видань.

Наприкінці ХІХ ст. побачив світ "Нарис з історії Малоросійських козаків в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.", який був надрукований спочатку в журналі "Київська старовина", а потім виданий окремою книгою [19]. До нарису увійшли архівні матеріали генерал-губернатора Репніна, Румянцева, Куракіна, Шафонського, дані V ревізії. У дослідженні увага акцентована на процесі перетворення козаків з окремого стану на звичайних сільських "обивателів", розселенні їх по різних губерніях, напрямках переселенського руху, а також на територіальному устрої, точніше, на наслідках запровадження загальноімперського адміністративного поділу.

У 1907 р. вийшла друком робота О.Кащенка "На руїнах Січі" [20], з якої явно видно, що автор захоплювався Січчю, її порядками, організацією господарства та соціальних відносин. Він вбачав причину її загибелі у відсутності внутрішньої єдності і закликав до "згоди та братства". Книга виявилася досить емоційною і була, скоріше, науково-популярного характеру.

На початку ХХ ст., продовжуючи серію видань довідкового характеру, став виходити багатотомний збірник під редакцією Семенова-Тяньшанського. Його 7 та 14 томи присвячувалися, відповідно, Малоросійській та Катеринославській губерніям [21]. Матеріали цього ґрунтового видання були досить конкретизованими: містили дані про заснування населених пунктів, підприємств, про великі ярмарки, торги тощо.

На особливу увагу заслуговують роботи, в яких знайшла відображення тенденція розширення тематики як проблемно, так і регіонально. Це пов'язане насамперед з тим, що регіон з часом відігравав все більшу роль у промислово-господарському комплексі держави. Вже у 1836 р. А.О.Скальковський видав у двох частинах свою роботу, яка охоплювала 1731-1823 рр. і являла собою спробу комплексного підходу до історії Новоросійського краю [22]. Дослідник торкнувся територіально-адміністративного поділу Новоросійської та Азовської губерній, стану церковного будівництва, залюднення краю, основних занять населення. У праці багато даних стосовно врожайності різних культур на цій території, обсягів та якості земель. Проте у роботі яскраво виявилися монархічні погляди А.Скальковського, намагання показати вирішальне значення політики царського самодержавства в освоєнні краю. Навіть поділ дослідження на розділи здійснено з урахуванням постатей правителів та військовонаачальників. Та вже у наступних працях автор дещо змінив свої позиції, оцінка царизму та його політики відносно окресленої території стала більш стриманою, з'явилися характерні для буржуазної науки прийоми роботи з джерелами.

Маючи доступ, як співробітник канцелярії Новоросійської губернії, до широкого кола архівних джерел, у тому числі й до архіву Запорізької Січі, який після 1775 р. зберігався у Єлизаветграді, науковець ввів до наукового обігу досить багато нового фактичного матеріалу. Зважаючи на те, що значна частина архівних документів, використаних А.О.Скальковським у працях, на сьогоднішній день втрачена, його дослідження для вивчення проблеми, особливо узагальнююча праця [23], мають важливе значення. В останній роботі історик намагався простежити за всіма змінами, що відбувалися в історії краю протягом ХVІ – першої половини ХІХ ст. Однак, якщо його дані щодо господарського розвитку, торгівлі, територіального поділу відзначаються високим рівнем вірогідності, то у питаннях заселення краю, як згодом відмітили інші дослідники (Д.І.Багалій, В.М.Кабузан), вчений недостатньо критично підійшов до джерел й не ви-

значив чітко території, яку мав на увазі під Новоросією. Це, у свою чергу, призвело до того, що деякі, запропоновані ним показники інколи не зовсім правдиві, а іноді – й не співставні [24]. При зверненні до його праць необхідно дуже уважно та критично ставитися до наведених спостережень та висновків, співставляти їх, якщо це можливо, з архівними джерелами та матеріалами інших досліджень.

Із сучасників А.Скальковського треба відзначити М.Мурзакевича [25]. Учений, хоча й використовував переважно праці попередніх дослідників, але при комплексному підході йому вдалося досить чітко викласти основні напрямки розвитку Новоросійського краю та Бессарабії у 1820-1846 рр. Більш того, акцент у роботі на зовнішню торгівлю, яку історик вважав головним і єдиним двигуном розвитку краю, зробило дослідження несхожим на інші. Взагалі ж, М.Мурзакевич розглядав регіон із загальноімперських позицій, навіть трохи ідеалізував його кліматичні умови, якість ґрунтів, зручність збуту продукції, легкість, з якою тут можна було знайти роботу, та розміри платні за неї. Для вказаної праці характерний для буржуазного напрямку історіографії підвищений інтерес до питань економічного розвитку. Зокрема тут наявні відомості про врожайність озимих, ярових, льону, картоплі, подано класифікацію сільськогосподарських знарядь, кількість різних видів худоби, підкреслено успіхи у розвитку добувної промисловості тощо.

До цієї ж групи можна віднести й дослідження Бориневича [26]. На відміну від Маркевича та Міллера, які пов'язували розвиток регіону з діяльністю визначних осіб, у цій роботі, присвяченій історії краю за часів правління Катерини II, автор дещо відійшов від описового характеру. Він використав праці А.Скальковського, Афанасьєва, Падалки, матеріали законодавства, навів численні відомості стосовно населення і господарства краю, торкнувся системи землеподілу і показників зовнішньої торгівлі. Побільшості, дослідник взяв це у попередників, але, як і М.Мурзакевич, підійшовши комплексно до історії регіону, відтворив її більш-менш об'єктивно, без зайвих дифірампів Катерині II чи будь-кому іншому.

Значний внесок у вивчення історії Південно-Східної України зробив Д.І.Багалій. Його перу належать як окремі статті [27], так і ґрунтовні монографії [28] та збірники документів [29]. Автор торкався не тільки історії Слобідської України, але й Півдня. Щодо останнього, то тут дослідження історика були також не стільки наслідком власних студій, скільки узагальненням досягнень попередників. Фактично, то були лекції, прочитані Д.І.Багалієм у 1888 р. офіцерам морського флоту у м. Миколаєві з історії Північного Причорномор'я, згодом видані окремою книгою [30]. Автор розглянув зокрема “російський” та іноземний переселенський рух, хоча головну увагу він надавав не етнічному принципу при аналізі цього процесу, а соціальному. Розвиток матеріальної та духовної культури в регіоні охарактеризований вченим як природне підвищення рівня цивілізації. Однак, недостатня вивченість деяких аспектів, а також відсутність конкретних даних призвели до того, що не всі поставлені питання отримали відповіді (зокрема, залишилася не визначеною дійсна питома вага поміщицького та державного переселенського руху).

Найбільш об'єктивними у науковій літературі XIX ст. доцільно вважати огляди, у яких зазвичай використовувалося широке коло різноманітних джерел, статистичного матеріалу тощо. Так, в “Огляді Харківської губернії” Пассека використані матеріали п'ятої та сьомої ревізій [31]. Автор завершив свою роботу 1837 р. У ній подано географічний огляд території, кліматична характеристика, класифікація земель, стан землеробства і соціальний склад населення. Щоправда, дослідник майже не торкнувся адміністративного устрою, становища промислових підприємств та заселення регіону.

У цьому відношенні більш докладним був опис Харківської губернії І.Кованька [32]. Автор звернувся як до робіт попередніх дослідників (Срезневського, Рігельмана, Беляєва), так і до своїх сучасників (Філарета, Зябловського, Щербатова), а також іноземних авторів (Ахенваля, Пуффендорфа). Проте тут ширші хронологічні межі – 1780-

1857 рр. та набагато більше фактичного, зокрема цифрового, матеріалу. Докладно розглянуто адміністративно-територіальний поділ регіону, склад населення охарактеризований по повітах, окремо виділені військові, також за повітами подано кількість населених пунктів, ярмарків, земель. Автор звернув чимало уваги на традиції, звичаї, побут місцевого населення, однак питання щодо напрямків переселенського руху, шляхів сполучення залишилися зовсім не висвітленими. І взагалі, зміни можна простежити лише стосовно територіального поділу, з інших питань відомості наявні лише за 1852, 1857 роки. До того ж, дослідник уникнув будь-яких висновків, що зробило дослідження чисто описовим, констатуючим.

Вагомим доповненням попередніх доробків, у яких автори намагалися на основі цифр та фактів відтворити картину соціально-економічного розвитку регіону, можна вважати працю О.Афанас'єва-Чужбинського, опубліковану у 1861 році [33]. Дослідник сам мандрував по Україні, тому його нариси – роздуми сучасника про господарство, міста та ярмарки краю. Загальне враження автора від регіону було досить скептичним, та виразна і образна мова дослідження дала змогу зрозуміти сухі цифри попередніх оглядів і відтворити більш повну картину стану господарства Південно-Східної України тих часів.

На початку ХХ ст. посилилась увага до адміністративно-територіального поділу. Проте, фактично єдиною історіографічною роботою ХІХ – початку ХХ ст., цілком присвяченою питанню адміністративних перетворень на території Азовської губернії, стала праця Я.П.Новицького [34]. Вона вийшла під рубрикою “архівні джерела” й хронологічно охоплює період 1775-1783 рр. Крім докладного опису кордонів колишньої Азовської губернії, автор повідомляв про великі міста, їх мешканців, ярмарки тощо. Дослідник був краєзнавцем і брав активну участь у роботі Катеринославської археографічної комісії. Його роботи позбавлені будь-якого станового чи політичного забарвлення.

У 1913 р. з'явилося дослідження Ю.Готье стосовно структури управління в Росії від Петра I до Катерини II. Її перший том охоплював 1727-1775 рр. [35]. Робота була написана на підставі матеріалів ПЗЗ, але, незважаючи на таке досить вірогідне джерело, у ній зустрічалися певні неточності щодо часу тих чи інших адміністративно-територіальних перетворень.

Отже, дорадянська історіографія щодо освоєння Південно-Східної України наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. була досить різноманітною. Серед тогочасних наукових доробків зустрічаються позбавлені ідеологічного забарвлення праці інженерів щодо промислового розвитку краю; науково-популярні роботи продворянських істориків; періодичні та довідкові видання; дослідження представників церкви; комплексні монографії науковців та історичні огляди з окремих питань.

До наукового обігу було введено багато нових, невідомих джерел: перший стратегічний зріз кам'яновугільних відкладів Лисичанського родовища, відомості різних експедицій про інші родовища регіону, матеріали генерал-губернатора Репніна, Румянцова, Куракіна, Шафонського, дані переписів населення, Повне зібрання законів Російської імперії, церковна документація (архів Консисторії), матеріали з архіву Запорізької Січі, статистичні дані. У деяких дослідників можна помітити нові прийоми роботи з джерелами: відхід від описового методу, намагання класифікувати, аналізувати першоджерела. Слід додати, багато згаданих джерел не дійшло до нашого часу або було ушкоджено. Це збільшує цінність описаних вище робіт.

Взагалі, історіографія ХІХ – початку ХХ ст. торкнулася значного кола питань з історії краю в означений період. Провідним був продворянський підхід. Однак, дворяни-історики практично не займалися дослідженням соціально-економічного розвитку. Такі важливі питання, як стан сільського господарства, характеристика форм власності, сутність управління та інші, розглядалися мимохідь, переважно у зв'язку з висвітленням

воєн чи діяльності тогочасних політичних діячів. Та, незважаючи на поширені монархічні та дворянські погляди, все ж таки спостерігалися певні спроби з'ясувати головні етапи в освоєнні краю, визначити чисельність та етнічний склад його населення, показати роль військово-землеробських поселень у цьому процесі. Водночас позначилися й нові тенденції, які у другій половині ХІХ ст., особливо у працях А.Скальковського, стосувалися питань господарського розвитку, адміністративно-територіального поділу, заселення Південно-Східної України.

Тож, дослідниками дорядянської доби створено досить вагому базу для подальшого докладного вивчення регіону в державному та місцевому аспектах.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена изучению выбранной проблемы в ХІХ – начале ХХ в. по проблемно-хронологическому принципу. Проанализированы преобладающие виды литературы, круг рассмотренных вопросов, использованные авторами источники, позиции исследователей в зависимости от их социальной принадлежности и требований времени. Наиболее информативными и лишеными идеологической окраски являлись работы инженеров и комплексные труды ученых, кроме них в историографии присутствовали научно-популярные произведения продворянских историков, периодические и справочные издания, исследования представителей церкви. В научный оборот было введено значительное количество источников, к которым наряду с более ранним описательным применялся метод классификации и анализа. В последствии многие из этих источников были утрачены.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the materials, which took place on the above-mentioned problem in the ХІХ – first decade ХХ centuries in accordance with the problematic and chronological principle. Genres of literature, the sources used by the authors, spectrum of the prevalent questions, with points of view of the researchers taking into consideration their social status and demands of time. The works of engineers and complex works of the scientists were the most informative and deprived of the ideological coloring. Except above – mentioned works in historiography scientific and popular works of historians who were the representatives of nobility, periodical and inquiry publications, research of the representatives of church were present. A considerable quantity of sources was introduced into historical science towards which along with the curlier descriptive method, the method of classification and analysis was applied. Later many of these sources were lost.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Историография истории УССР. – К.: Наукова думка, 1987. – С.99-145.
2. Кабузан В.М. Заселение Новоросии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в ХVІІІ – первой половине ХІХ в. (1719-1858). – М.: Наука, 1976. – 306 с.; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівля на Україні. -К.: АН УРСР, 1962. – 207 с.
3. Пірко В.О. Освоєння Півдня України ХVІ – ХVІІІ ст.ст. в історіографії. -Донецьк: ДонДУ, 1991. – 32 с.
4. Ковалевский Е. Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа. – СПб.: Тип. заготовления гос. бумаг, 1829. – 86 с.
5. Новик Е.О., Пермяков В.В., Коваленко Е.Е. История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700-1917). – К.: АН УССР, 1960. – 531 с.

6. Фелькнер И. Каменный уголь и железо в России. – СПб, М.: Тип. М.О.Вольфа, 1874. – 175 с.
7. Новик Е.О., Пермяков В.В., Коваленко Е.Е. Указ. Соч.
8. Щербатов М.М. Статистика в разсуждении России: Из сочинений Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете. – М.: Московский ун-т, 1855. – 88 с.
9. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса: Тип. Кирхнера, 1893. – 31 с.
10. Миллер Д.П. Заселение Новороссийского края и Потемкин. – Х.: Тип. Губ. правления, 1895. – 48 с.
11. Маркевич А.И. Указ. Соч. – С.2.
12. Миллер Д.П. Указ.соч. – С.31.
13. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – М.: Печ. Снегиревой, 1909. – 513 с.; Гербель Н. Изюмский слободской козакий полк. – СПб.: Тип. Праца, 1852. – 163 с.; Умисса А.И. Современное положение земледелия на Юге России // Одесский вестник. – 1874. – N7. – С.123.; Шиманов А.Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1883. – 134 с.
14. Филарет Гумелевский Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х.: Тип. Университета, 1858. – 459 с.
15. (Макарьевский) Феодосий Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав: Тип. Я.М.Чаусского, 1880. – Ч.1-2. – 575 с., 373 с.
16. Пірко В.О. Указ. Соч. – С. 11.
17. Новороссийский календарь на 1851 год. – Одесса: Гор. тип., 1850.- 108 с.
18. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864г. – Екатеринослав: Изд-во Екатеринославского губ. стат. комитета в тип. Я.Чаусского, 1864. – 326 с.; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867г. – Екатеринослав: Изд-во Екатеринославского губ. стат. комитета в тип. Я.Чаусского, 1867. – 358 с.
19. Очерк из истории Малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX ст. – К.: Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1898. – 104 с.
20. Кащенко О. На руїнах Січі. – Катеринослав:Друк. Барановського, 1907.- 18 с.
21. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. Семенова-Тяншанского.- Спб.: Б. и., 1903. – Т. 7. – 518 с.; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. Семенова-Тяншанского.- Спб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1910. – Т. 14. – 982 с.
22. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Ново-российского края. 1730-1823. – Одесса: Гор.тип., 1836 –1838. – Ч.1-2. – 289 с., 351 с.
23. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса: Тип. Нитче, 1850-1853. – Ч.1-2. – 366 с., 552 с.
24. Кабузан В.М. Указ.соч. – С.8-10.
25. Мурзакевич Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшие 25-летие, т.е. с 1820 по 1846 г. – Одесса: по определению Лицейского совета, 1846. – 88 с.
26. Бориневич Новороссия в царствование императрицы Екатерины II. – М.: Б.и., 1880. – 20 с.
27. Багалея Д.И. Очерк из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М.: Тип. Университета, 1887.- 614с.
28. Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1889.- 115 с.

29. Багалеї Д.И. Генеральная опись Малороссии. Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии графа П.А. Румянцева-Задунайского. – Екатеринослав: Тип. Корчак-Новицкого, 1883.- 31 с.
30. Пірко В.О. Указ. Соч. – С. 14.
31. Пассек Очерк Харьковской губернии. – Харьков: Б.и., 1834. – 180 с.
32. Кованько И. Описание Харьковской губернии. – Х.: Тип. Губ. правления, 1857. – 453 с.
33. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – Спб., 1861-1863. – Ч.1-2 – 465 с., 438 с.
34. Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (Левобережная часть нынешней Екатеринославской) (1775-1783). – Александровск: Тип. при училище глухонемых, 1910. – 38 с.
35. Готьє Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – М.: Тип. Г.Лиснера и Д.Собко, 1913. – Т.І. – 471 с.

Надійшла до редакції 12.10.2002 р.

УДК 941/949

ПОШИРЕННЯ ЗАСТАВИ ПОМІЩИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ В 1861-1917 рр.

Н.Р.Темірова

На аграрний лад істотний вплив справляли фактори, зумовлені формуванням капіталістичних відносин, одним з яких був кредит. Будучи наслідком розвитку капіталістичних відносин, а також показником рівня їх зрілості, водночас кредит виступає засобом його прискорення. Функції кредиту достатньо різноманітні. В економічній сфері він прискорює обертання капіталу, сприяє розширенню виробництва. В політичній сфері кредитна політика служить знаряддям зміцнення позицій держави, а також позицій окремих класів, груп. З'ясування форм і масштабів застави на поміщицьких землях надасть можливість дійти висновку про вплив системи сільськогосподарського кредиту на розвиток аграрних відносин на селі.

Результати проведеного дослідження мають важливе значення в плані вивчення й застосування історичного досвіду для реформування аграрного сектору сучасної України, розширення банківської діяльності. Одна з проблем, з якою стикається сучасне українське село – проблема кредитування сільськогосподарського виробника. Нині перед Україною постала проблема доцільності та способу запровадження іпотечного кредитування. Розгляд Верховною Радою цього питання в лютому 2003 р. показав полярність думок у цій площині. За наявності досвіду минулого історик може виступити своєрідним експертом у розв'язанні таких складних проблем. Дане дослідження допоможе визначити сильні й слабкі боки системи кредитування великих землевласників у дореволюційний період та врахувати їх у сучасній ситуації. Звернення до історичного досвіду та досвіду інших країн може допомогти врегулювати дане питання в нашій державі.

Зазначена тема періодично привертала увагу дослідників. Нею зацікавилися ще дореволюційні автори [1-3]. Їхньою заслугою є збір багатого статистичного й фактичного матеріалу з історії кредитування аграрного сектору. Серед недоліків цих праць слід відзначити відсутність в них зв'язку процесу складання кредитної системи й розвитку капіталістичних відносин. “Нове дихання” проблемі дали радянські історики, які

після перерви в кілька десятиліть звернулися до застосування іпотеки до поміщицьких земель. Зокрема, це А.Анфімов, Ю.Райський, А.Корелін, Н.Проскуракова та інші [4-7]. Залучення багатого фактичного матеріалу, застосування сучасних дослідницьких методів дозволило їм змалювати достатньо повну картину застави поміщицьких земель. Водночас ці автори виявилися заручниками стереотипів в оцінці дореволюційного села. Їхні висновки залишалися односторонніми і не виходили за межі негативної оцінки впливу кредитних відносин на становище села. Протягом останніх років даною проблемою дослідники практично не займалися.

Отже, незважаючи на увагу дослідників до поставленої проблеми, на сьогоднішній день залишаються нерозв'язаними деякі її аспекти. Серед них, зокрема, – характер використання банківських позик, вплив застави на розвиток поміщицького господарства. Саме ці питання автор порушує у запропонованій статті.

Джерела для вивчення поставленого питання можна згрупувати наступним чином: офіційні документи в галузі банківської діяльності; матеріали, які відображають діяльність банків; статистичні матеріали; описи поміщицьких маєтків; матеріали вотчинного діловодства; спогади. Частина цих матеріалів опубліковані, решта зберігаються в архівах України та Росії.

Іпотека – кредит під заставу нерухомості, головним чином землі, – була одним з перших і найістотніших різновидів кредиту, які зіграли важливу роль у становленні й розвитку аграрного капіталізму в усіх країнах. Росія в цьому плані не була винятком. Іпотека достатньо широко застосовувалася помісним дворянством ще в дореформену добу. Тоді вона мала переважно державний характер, а отримані позики використовувались переважно у невиробничих цілях. До моменту скасування кріпацтва борг дворян Росії казенним іпотечним установам перевищував 425 млн руб., що у перерахунку на курс рубля кінця XIX ст. становило приблизно 1 млрд руб. [6. – С.17]. В ході викупної операції поміщики отримали близько 900 тис. руб., з яких 315 тис. пішло на покриття боргів колишнім кредитним установам, решта була видана поміщикам на руки. 2/3 цієї суми видано було в перше пореформене десятиліття, тобто тоді, коли потреба в наявних коштах була найгострішою. Незважаючи на такий притік коштів, потреба в кредиті залишалася надзвичайно відчутною [8. – С.381].

У 1860 р. основні дореформені кредитні установи були ліквідовані, в ході реалізації викупної операції утримувались поміщицькі борги. Незважаючи на значні розміри отриманих викупних сум, потреба поміщиків у засобах з кожним пореформеним десятиріччям ставала все гострішою, що було пов'язано як з необхідністю перебудови маєтків на нові способи господарювання, спробами їхніх власників взяти участь у торговельно-промисловому підприємстві, так і взагалі з потребою в грошах в умовах поширення товарно-грошових відносин. Дореволюційний економіст Ю.Е.Янсон зазначав, що маса маєтків, отримавши викупні платежі від колишніх кріпаків, частково звільнилися від попередніх боргів. Викупні платежі пішли або на погашення цих боргів, бо були невміло витрачені на комерціалізацію свого господарства. Ведення господарства найманою працею вимагало капіталу, якого не було. Тому як тільки з'явилася можливість скористатися банківським кредитом, більшість маєтків заставлялися. Але в своїй більшості ці позики тільки прискорили перехід поземельної власності в інші руки, сприяли ліквідації старого поміщицького землеволодіння. Ю.Янсон пояснює цю ситуацію причинами, які “лежать частково в загальних умовах нашого економічного й фінансового становища, частково у незвичці землевласників до серйозного й умілого ведення господарства...” [9. – С.177]. Усе це зумовило виникнення уже з середини 1860-х років нових установ іпотечного кредиту, які функціонували вже на капіталістичних принципах.

Основу цієї системи становили акціонерні й державні земельні банки. У 1864р. відкрився Херсонський земський банк, 1866р. – Товариство взаємного кредиту (засноване найбільшими дворянами-землевласниками, воно перейшло під опіку уряду, а з 1890р. перетворилося на спеціальний відділ Державного Дворянського банку). До початку 1890-х років налічувалося 10 акціонерних земельних банків, серед яких – Харківський, Полтавський, Київський, Бесарабсько-Таврійський, Петербурзько-Тульський, Московський, Нижньогородсько-Самарський, Віленський, Ярославсько-Костромський, Донський. Банки видавали довгострокові позики – від 10 до 66 років – під заставу сільської й міської нерухомості до 60% оцінки застави.

Поміщик Херсонської губернії Є.Чикаленко згадував, що із відкриттям Херсонського земського банку чимало поміщиків кинулися позичати гроші, справляти реманент і орати цілину та засівати її високотоварними культурами (льон, пшениця). Хто з них потрапляв на гарний врожай, той швидко багатів, але чимало таких підприємців, навпаки, розорявалися. Якщо виплата відсотків не здійснювалася протягом трьох півріч, земля виставлялася на продаж. Але тоді ще мало було покупців на землю. Банк змушений був шукати бажаючих. Такими найчастіше виступали купці. Як пише Чикаленко, “вони скуповували від банку землі майже задурно і здавали їх в оренду скотопромисловцям під випас, бо самі випасали скот на продаж ...” [10. – С.17]. Так відбувалося формування підприємницького сільського господарства.

1883р. був заснований Селянський поземельний банк з метою “сприяти усуненню малоземеллю селян, яке становило одну з головних причин розладу селянського господарства, шляхом надання селянам допомоги довгостроковим кредитом для придбання земельних угідь” [11. – Арк.17,зв.]. Банк видавав селянам позики на строк від 13 років до 51 року 9 місяців у розмірі 80-90% оцінки землі, що купувалася. Спочатку він обмежував свою діяльність тільки видачею позик, але з 1895р. йому було дозволено купувати маєтки для подальшого перепродажу її селянам. На відміну від інших іпотечних установ, кредит яких був вільним, його позики мали строго визначене спрямування – тільки на придбання приватновласницьких земель. А.Корелін та й інші радянські історики стверджували, що операції цього банку сприяли зростанню цін на землю, що й передбачалося за його створення і в цілому відповідало інтересам поміщиків, хоча крайні праві дворянські кола не раз розгортали ворожі кампанії проти банку, звинувачуючи його у сприянні скороченню дворянського землеволодіння й підриві економічної міцці вищого стану. Очевидно, це дещо упереджений погляд. Насправді, банк сприяв розширенню селянського землеволодіння, але це стосувалося в першу чергу заможної й середньої частини селянства. Справа в тому, що цей банк не мав коштів на позики, а отримував їх шляхом продажу своїх свідоцтв. Наприклад, у Катеринославській губернії в 1897-1902 рр. видані позики на придбання землі селянами становили 68-76% купівельної ціни. Отже, покупці з власних коштів сплачували 24-32% загальної вартості земельної ділянки [11. – Арк.15].

Плеве, будучи міністром внутрішніх справ, намагався обмежити Селянський банк. Міністр фінансів С.Ю.Вітте вважав, що діяльність цього банку стала “базисом аграрної політики уряду після початку революції (1905р.)”, але Столипін запізнився зі своїми заходами, оскільки вже почали вимагати примусового відчуження і навіть – конфіскації [12. – С.518]. Отже, запровадження банку, подібного до Селянського є обов’язковою умовою здійснення аграрної реформи в Україні в наші дні.

У 1885 р. заснований Державний Дворянський земельний банк винятково для “підтримки землеволодіння спадкових дворян” [13. – С. 103]. Він видавав довгострокові позики – від 11 до 67 років – у розмірі 60-75% оцінки маєтків, причому на найбільш пільгових для позичківців умовах: стягування по позиках було на 1,5-2% нижчим за

ринковий. Дії банку поширювались на більшу частину Європейської Росії. Не обслуговував банк поміщиків-поляків західних і південно-західних губерній, виступаючи в цьому відношенні зняряддям урядової політики, метою якої було витіснення їхнього землеволодіння в цьому регіоні і насадження російських поміщиків. [6. – С.17-18]. Це обмеження було скасоване в 1905р.

Дворянський банк був створений за Олександра III всупереч думці міністра фінансів Бунге. Суть його полягала в тому, щоб надати державний кредит дворянству. «Це ще мала біда, але потім цим не обмежились, і під різними приводами влаштували так, щоб дворяни платили менше того, що коштує кредит (тобто позики) самій державі». З цією метою запобігли до більш виграшної позики, яка засуджена фінансовою теорією [12. – С.516].

Як згадував С.Ю.Вітте, «уся історія Дворянського банку являє суцільний ланцюг різноманітних клопотань про пільги Дворянського банку на користь клієнтів-дворян і скарг на керуючих Дворянським банком у тому сенсі, що вони вороги дворянства, тому що не надають пільг, про які просять» [12. – С.517]. Перший управитель банком Картавцев, учень Бунге, звільнений за червоний спосіб мислення. Управителів банку – графа Кутузова, князя Оболенського, світлішого князя Ливен, графа Мусіна-Пушкіна – всіх їх звинувачували у тому, що начебто вони утискали дворян. Особливо у цьому відзначився князь Мещерський, який вимагав рішучих заходів щодо піднесення стану дворянства, іншими словами “поsilених подачок за рахунок інших платників”.

Зокрема, С.Вітте дуже критично оцінював сам факт існування й діяльності цього банку: “... неможливо вести політику явно несправедливого заохочення привілейованої меншості за рахунок більшості” [12. – С.517]. Його діяльність він характеризував як «спроби штучно відновити здоров'я організму, який віджив і ослаб...» і «наміри збагачувати дворянські кишені на рахунок державної скарбниці, тобто на рахунок народних грошей» [12. – С.515]. Міністр фінансів “...завжди вважав несправедливим і аморальним різні грошові привілеї дворянству за рахунок усіх платників податків, тобто переважно селянства” [12. – С.515]. Отже, надання виняткових умов кредитування окремим соціальним групам викликало незадоволення й консервувало стосунки, що вже вичерпали себе.

Приступаючи до оцінки маєтку, насамперед здійснювався його опис для з'ясування умов ведення господарства. При цьому зверталася увага на віддаленість його від торговельних, поштово-телеграфних, комунікаційних центрів, якість ґрунту, щільність навколишнього населення, попит на землю у даній місцевості тощо. Після вивчення оціночних даних банк встановлював прибутковість маєтку, яка могла визначатися по довгостроковій оренді; орендних цінах на один врожай; продуктивності ґрунтів. Отримані результати по можливості перевірялися і остаточна ціна встановлювалася із врахуванням місцевих продажних цін на землю та ймовірної прибутковості маєтку за умови експлуатації його селянами. З суми, яка отримувалася, виключали 5% на адміністрацію та повинності, після чого чистий прибуток капіталізувався не менше як з 5%.

Дворянським банком визначалися нормальні й спеціальні оцінки. Нормальні оцінки зумовлювалися родючістю ґрунтів по окремих регіонах, оскільки і продажна й орендна ціна маєтку повністю залежала від його прибутковості, яка перебувала у безпосередньому зв'язку з продуктивністю ґрунту. Оцінки банку також залежали від прибутковості маєтку, на що впливало розташування відносно міста, цукрового заводу, впорядкованість, інтенсивність господарства. Але ці обставини, згідно з циркуляром банку, не бралися до уваги [14. – Арк.24,зв.].

Таблиця 1 [15. – С. 17-18]. Видача позик банківськими установами в українських губерніях (тис. руб.)

<i>Банки</i> <i>Губернії</i>	<i>Дворянський</i> <i>банк</i>	<i>Селянський</i> <i>банк</i>	<i>Приватні</i> <i>банки</i>	<i>Разом</i>
<i>Київська</i>	43170,6	13366,4	36902,1	93439,1
<i>Волинська</i>	24855,5	7613,2	36325,1	68793,8
<i>Подільська</i>	35207,5	14400,6	42804,5	92412,6
<i>Правобережна Україна</i>	103233,6	35380,2	116031,7	254645,5
<i>Полтавська</i>	47428,8	21394,3	23935,3	92758,4
<i>Чернігівська</i>	16151,1	15161,4	8339,2	39651,7
<i>Харківська</i>	35783,5	12454,9	17981,4	66219,8
<i>Лівобережна Україна</i>	99363,4	49010,6	50255,9	198629,9
<i>Катеринославська</i>	36889,6	22122,8	51539,1	110551,5
<i>Херсонська</i>	39564,4	13378,3	109825,7	162764,4
<i>Таврійська</i>	11017,8	8732,4	54587,0	74337,2
<i>Південна Україна</i>	87471,8	44233,5	215951,8	347653,1
<i>Україна</i>	290068,8	128624,3	382239,4	800928,5

Дані таблиці 1 показують, що в цілому по Україні найбільше позик надавали приватні банки (47,7%), 36,2% – Дворянський банк. Виняток становили лівобережні губернії. Тут на долю приватних банків припадало лише 25,3%, в той час як частка позик Дворянського банку становила 50%. Найвищі показники по приватних банках на півдні України. Так, у Херсонській губернії 109,8 млн. руб., це становило 28,7% від позик, виданих по всіх українських губерніях. Такий високий показник зумовлений діяльністю Херсонського земського банку. Найбільше позик Дворянського банку – 103,2 млн руб. – отримали дворяни Правобережжя, оскільки тут їхні позиції залишалися найміцнішими.

Землевласники всіх регіонів заставляли землю у Дворянському й Селянському банках. Окрім цього, землі й заставлялись у Харківському (Харківська, Полтавська, Катеринославська, Таврійська губернії), Полтавському (Київська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська); Київському (Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська), Бесарабсько-Таврійському (Подільська, Херсонська, Таврійська) та Херсонському земському (Катеринославська, Херсонська, Таврійська) банках.

Головними недоїмниками банків виступали, головним чином, ті, хто з визначеної суми нічого не отримав на руки. 81% суми, яка належала за позикою, спрямовувалося на компенсацію попередніх боргів. Тобто ці гроші не могли піти на покращення господарства. Важко не погодитися з дореволюційним дослідником Д.І.Ріхтером: “якщо не головною, то однією з найголовніших причин недоїмочності землеволодіння, що розглядається, є надмірна заборгованість цих маєтків” [8. – С.402].

Отже, створена значною мірою за участі держави система іпотечного кредиту була спрямована перш за все на підтримку помісного дворянства.

У 1888р. міністр фінансів з метою контролю за діяльністю Дворянського банку доручив оглянути заставлені маєтки. Одним з таких був маєток Черноглазова у Луцькому повіті площею 355 дес. Купивши маєток, Черноглазов продав увесь ліс на зруб єврею. Земля була здана в оренду німецьким колоністам по 3,5 руб. за дес., які, в свою чергу, здавали її в оренду селянам уже по 8 руб. за дес. Отже, тільки на суборенді колоністи мали прибутку по 4,5 руб. з дес. При цьому суборендарі вели низькоінтенсивне господарство, прибутку ці землі не давали. “Бідність – безвихідна”, – відзначив член

Ради Банку С.М.Неклюдов. Вивчивши становище маєтку, він дійшов висновку, що маєток може дати прибуток тільки в разі нового насадження лісу. Представник банку висловив сумніви відносно можливості продати даний маєток в разі неплатежів за відсотками [16. – С. 55-57].

Заборгованість цієї групи виросла настільки, що правління Дворянського банку змушене було розпочати публікацію оголошень про продаж маєтків злісних недоїмників. Цей захід не справив бажаного впливу – з торгів з кількох сотень маєтків-боржників були продані кілька десятків. Так, у 1898 р. Дворянський банк продав 44 маєтки, які становили 0,27% від загальної кількості, в 1902 р. було продано 20 маєтків (0,09%). Селянським банком у ті ж роки було продано 23 (0,2%) і 12 (0,03%) маєтків. Тобто на межі ХІХ-ХХ ст. кількість маєтків, виставлених на продаж за борги, була не лише мізерною, але вона постійно скорочувалась. На початку ХХ ст. ці показники стали просто сміхотворно малими, майже непомітними [11. – Арк.16,зв.].

До цього слід додати, що в практиці Дворянського банку нерідко публічні торги, які здійснювалися банком, виступали примусовими тільки за формою, насправді ж служили власникам способом ліквідації тих чи інших майнових відносин і були взаємовигідними. Так, на торгах 1902 р. з 20 виставлених на продаж маєтків 9 перейшли до нових власників згідно бажанню колишніх власників [11. – Арк.16,зв.]. Тоді з метою забезпечення повернення позик на допомогу прийшов уряд. По закону 1903р. за допомогою казенних асигнувань на кошти дворянських товариств виник ряд дворянських кас взаємодопомоги, метою яких було сприяння боржникам Дворянського банку у сплаті недоїмок шляхом надання нових позик. [6. – С.23].

Сам банк також ішов назустріч маєткам-боржникам. Так, у 1892р. Особливим відділом Дворянського банку розглядалися 43 клопотання відносно розстрочки термінових платежів у зв'язку з надзвичайно низьким врожаєм 1891р. чи стихійними лихами (повінню, градом). В залежності від масштабів збитків ці маєтки були розподілені на три групи, для кожної з яких встановлювався свій термін сплати заборгованих платежів – від двох до шести півріч. Про рівень заборгованості свідчать дані про ці маєтки, з яких в українських губерніях розташовувалося 27. Так, поміщик Чернігівської губернії В.Д.Дунін-Барковський двічі отримував розстрочку: весною і взимку 1892р. Причому, перший раз недоїмка становила два обов'язкових платежі, а вдруге – 2,3 необхідної суми. Князь Репнін за заставу маєтку, розташованого в Пирятинському повіті, повинен був сплачувати кожні півроку 2516 руб., в лютому 1893р. недоїмка становили 5121 руб. По маєтку в Переяславському повіті – 993 руб. при недоїмці 2026 руб. Борг був розосереджений на 6 півріч [17. – Арк. 42, 43, 70, 99].

Незважаючи на максимально сприятливі умови кредиту, дворяни періодично виявляли незадоволення своїм становищем. Зокрема, дворяни Катеринославської губернії у 1904 р. звернулися з рядом пропозицій, спрямованих на підтримку дворянського землеволодіння. Серед яких, зокрема, надання можливості дворянам, маєтки яких були заставлені у банках, дозвіл не вносити протягом трьох років термінових платежів, причому, обсяги цих платежів планувалося причислити до капітального боргу, а термін позики продовжити настільки, щоб “не збільшувати щорічних термінових платежів, порівняно зі сплатою нині по кожній позиці.” [11. – Арк.5]. Зрозуміло, ні міністр фінансів, ні керівництво Дворянського банку на це не пристали.

Таблиця 2 [18. – С.404-405]. Рух заборгованості приватного землеволодіння в українських губерніях у II половині XIX ст.

Губернії, регіони	Борги в 1859р., тис. руб.	Площа заставленої землі, тис. дес.	Борги на 1 січня 1894р., тис. руб.	1894 р. до 1859 р., разів (+)
<i>Київська</i>	19345,9	1113,9	54054,9	2,8
<i>Подільська</i>	25517,5	1014,2	51071,1	2,0
<i>Волинська</i>	12428,1	1258,8	28615,1	2,3
<i>Правобережна Україна</i>	59150,5	3386,9	135636,1	2,3
<i>Чернігівська</i>	8544,1	629,4	19319,1	2,3
<i>Полтавська</i>	7496,2	1021,6	53262,8	7,1
<i>Харківська</i>	5817,8	971,6	37374,5	6,4
<i>Лівобережна Україна</i>	21858,1	2622,6	109956,4	5,0
<i>Катеринославська</i>	4419,8	1855,8	49536,9	11,2
<i>Херсонська</i>	3744,5	2340,8	60879,2	16,3
<i>Таврійська</i>	4788,6	1069,6	27175,2	5,7
<i>Південна Україна</i>	12952,9	5266,2	137591,3	10,6
Українські губернії	92104,3	11275,7	381290,7	4,1

Як видно з таблиці 2, заборгованість приватного землеволодіння протягом другої половини XIX ст. в усіх українських губерніях помітно зросла (4,1 рази). Найбільше зростання відбулося на Півдні України (у 10,6 разів). ЧОМУ????????? Якщо в дореформений період найвища заборгованість лежала на правобережних маєтках (59,2 млн. руб.), то наприкінці XIX ст. цю пальму першості перебрав Південноукраїнський регіон (137,6 млн руб.). Якщо подивитися на окремі губернії, то в 1859р. найвища заборгованість була зафіксована в Подільській, Київській, Волинській губерніях, а в 1894р. – в Херсонській, Київській, Полтавській. Це є свідченням поширення капіталістичних методів господарювання. Розширення підприємництва вимагало коштів, які могла надати застава у банку.

Найчастіше до кредиту зверталися землевласники найродючіших губерній. Так, у 1870р. в 40 губерніях Європейської Росії було заставлено 1228 маєтків на суму 26,7 млн руб. З цієї суми 14,4 млн (53,9%) припадало на Херсонську, Київську, Харківську, Катеринославську, Полтавську губернії. Зростання заборгованості поміщицьких маєтків в цілому по Європейській Росії розпочалося з 1872р.: 1873 – 134,3 млн. руб.; 1880 – 386,7; 1886 – 539,6 млн. [8. – С.382].

Таблиця 3 [15. – С.17; 18. – С.408]. Питома вага заставленої землі в українських губерніях на межі XIX-XX ст. (%)

Роки / Губернії	1859*	1885	1889	1892	1894	1910
<i>Київська</i>	63,3	38,4	52,3	53,5	56,4	63,0
<i>Подільська</i>	62,5	43,1	54,1	58,7	61,5	73,0
<i>Волинська</i>	50,4	23,4	36,9	38,2	46,2	68,0
<i>Чернігівська</i>	63,9	24,5	32,5	37,4	38,7	44,0
<i>Полтавська</i>	53,0	36,6	42,9	50,2	50,5	62,0

Продовження таблиці 3.

<i>Харківська</i>	58,6	45,5	55,2	57,9	56,6	68,0
<i>Катеринославська</i>	50,5	50,2	60,9	68,4	66,6	74,0
<i>Херсонська</i>	47,9	61,5	65,7	67,3	68,4	77,0
<i>Таврійська</i>	38,8	24,8	31,3	37,0	40,8	52,0

* – Питома вага заставлених кріпаків

Таблиця 3 показує, як змінювалася питома вага заставленої землі в українських губерніях протягом другої половини ХІХ ст. Оскільки до реформи 1861р. заставлялася не земля, а кріпаки, то й показник дещо відрізняється. Але це не завадить порівнянню через те, що в принципі на певну площу припадала певна кількість кріпаків. За кріпацтва заборгованість по губерніях розподілялася рівномірно, оскільки заставляли душі. Після реформи лідируюче становище посіли найродючіші губернії, оскільки вони набули найвищої цінності. Протягом 1885-1894 рр. доля землі, заставленої в банках, по всіх губерніях постійно зростала. Порівняно з передреформним періодом наприкінці ХІХ ст. у більшості українських губерній цей показник виявився дещо нижчим, а на початку ХХ ст. перевищив показники 1859р. Винятком становили південноукраїнські губернії, в яких через швидкі темпи розвивалося підприємницьке зернове господарство, що сприяло розширенню іпотеки і вже наприкінці ХІХ ст. заставлено землі було більше, ніж напередодні реформи. Простежується ще одна закономірність: заборгованість вища у тих місцевостях, де дворянське землеволодіння залишалося найстійкішим.

На 1 січня 1914 р. заборгованість у 9 західних губерніях, у тому числі й правобережних, була значно вищою, ніж деінде в імперії (за винятком південних степів): 69,8% польських та російських маєтків перебували в заставах [19. – С. 77]. Відповідно до кількості заставленої землі в розрахунку на 100 дес. власної землі українські губернії розташувалися таким чином: Херсонська (77дес.), Катеринославська (74), Подільська (73), Волинська (68), Харківська (68), Київська (63), Полтавська (62), Таврійська (52), Чернігівська (44) [15. – С.17].

Таблиця 4 [20. – С.23-24,26; 21. – С.62]. Застава приватного землеволодіння в українських губерніях в 1906-1915рр.

	Площа заставленої землі, тис. дес.		Питома вага заставленої землі у приватній, %		Сума позик, тис. руб.		Заборгованість на 100 руб. вартості, %	
	1906	1915	1906	1915	1906	1915	1906	1915
<i>Київська</i>	1314,4	1497,5	63	71	93439,1	164372,5	43	61
<i>Подільська</i>	1186,2	1263,1	73	77	92416,6	151690,4	42	61
<i>Волинська</i>	1911,4	2046,6	68	72	68793,8	112593,7	29	61
<i>Чернігівська</i>	811,6	857,7	44	46	39651,7	61911,2	49	65
<i>Полтавська</i>	1243,3	1314,3	62	69	92758,4	153181,5	36	63
<i>Харківська</i>	1092,5	1220,8	68	76	66219,8	142902,6	61	63
<i>Катеринославська</i>	2078,9	2088,5	74	74	110551,5	175177,8	53	61
<i>Херсонська</i>	2656,6	2636,8	77	83	162768,4	254862,6	61	65
<i>Таврійська</i>	1442,1	1513,5	52	54	74337,2	115183,9	52	62
<i>Україна</i>	13737,0	14438,8	65	69	800936,5	1331876,2	58	62

У таблиці 4 проілюстрована динаміка застави приватного землеволодіння в українських губерніях. Протягом 1906-1915 рр. в усіх губерніях зросли масштаби застави.

На 5% збільшилася площа заставленої землі. Питома вага заставленої землі в 1906р. становила 65%, у 1915 р. – 69%. Помітніше збільшилася сума позик – на 40% – внаслідок зростання цін на землю. Відносна заборгованість збільшилася з 58 до 62% і склала в 1915р. 1,2 млн руб. У 1906 р. тільки у двох губерніях – Чернігівській і Таврійській – питома вага заставленої землі була нижчою за середній по Європейській Росії показник (60%). А найвищою вона була в Херсонській, Катеринославській, Подільській губерніях, в 1916 р. цей перелік виглядав так: Херсонська, Подільська, Харківська губернії.

Великі кошти, одержані від застави земель, використовувались поміщиками у сфері торгівельно-промислового підприємництва. Якщо в 1860-1870-ті роки найбільш характерною була участь землевласників у будівництві залізниць, будівельних концесіях, то з кінця XIX ст. все більше коштів вкладалося ними в реконструкцію старих і будівництво нових підприємств, придбання цінних паперів тощо. Для багатьох землевласників вигідною була застава своїх маєтків заради отримання вищого прибутку через розміщення капіталу отриманої позики у різні підприємства. З капіталів, що залишалися у сфері сільського господарства, найбільша частина спрямовувалась на купівлю землі. Угодам по продажу передували заставні операції. Іпотека значно полегшувала для покупця придбання землі, оскільки з укладанням угоди на нього переходив борг продавця кредиторю, але безпосередні грошові затрати спочатку зводилися до сплати різниці між заборгованістю, що залишалася на землі, і її продажною ціною. Таким чином, у нового власника залишалися вільні кошти, які він міг використовувати для організації виробництва.

Одним з найскладніших є питання про вплив земельного кредиту на поміщицьке землеволодіння і господарство, оскільки кредит мав вільний, нецільовий характер. На це звертав увагу ще дореволюційний дослідник В.Морачевський. Він негативно оцінював вплив іпотечного кредиту на сільське господарство. Інша думка сформувалася в Імператорському Вольному економічному товаристві в 70-ті роки XIX ст. при обговоренні питання про поземельний кредит. Один з найкомпетентніших економістів І.Кауфман відзначав три мети поземельного кредиту: заміна тяжких боргів, споживчі цілі, вдосконалення господарства. До цього слід також додати четвертий напрямок – використання позик на промислові цілі, зокрема, лісові промисли, винокуріння, цукрові заводи, гірничі промисли тощо.

Радянські дослідники, зокрема А.М.Анфімов, А.П.Корелін вважали, що значна доля отриманих позичківцями коштів спрямовувалася на невиробничі витрати або використовувалась поза межами сільського господарства. Немала частина отриманих коштів була витрачена на винятково споживчі потреби. Паразитизм і непристосованість недавніх кріпосників до нових умов призводили до того, що вони промотали величезні капітали. Ледве встигнувши розплатитися з дореформеною заборгованістю, чимало з них швидко виявлялися обтяжені новими боргами. На думку С.С.Хрульова, понад половину виданих у 1870-1880-ті роки позик спрямовувалися на сплату приватних боргів А.Корелін зробив акцент на тому, що іпотека сприяла капіталістичній мобілізації земельної власності, прискорюючи тим самим процес капіталістичної перебудови сільського господарства. [4. – С. 321; 6. – С.23, 33].

Ю.Райський зосередив увагу на діяльності акціонерних земельних банків. Що ж до впливу іпотечного кредиту на поміщицьке землеволодіння, то його висвітлення зводиться до відтворення різних точок зору сучасників. Але він дуже обережно висловив думку про виробничий характер використання частини іпотечних позик [5].

Показово, що найвищий відсоток заставлених маєтків – від 50 до 90% – припадав на райони з домінуванням капіталістичної системи землеволодіння, серед яких і південь України та Правобережжя. На них припадала й більша частина клієнтури акціонерних земельних банків, які орієнтувалися перш за все на економічно самостійних господарів. Приклад

такого господаря наводить Є.Чикаленко, розповідаючи про свого батька. Він намірився викупити 900 дес. землі у сусідніх поміщиків, які він орендував, за 30 тис. Частина цієї суми довелося позичити у родичів, після чого він заставив отриману землю до Херсонського земського банку, розплатився з боргами, а іпотеку сплачував ще й сам Євген Харлампійович аж до 1917 р. [10. – С.5]. Найбільше розширення обсягів операцій цих банків припало на 1907-1914 рр., період найсприятливішої сільськогосподарської кон'юнктури, коли найінтенсивніше відбувався процес капіталістичної переорієнтації села.

Приблизно з 1906р. відмінності в діяльності державних та акціонерних банків поступово нівелювалися, що свідчить про вирівнювання умов надання кредиту. При цьому слід мати на увазі, що збільшення площі заставлених земель по губерніях, де раніше переважала відробіткова система, могло бути пов'язане і з інтенсивнішою мобілізацією земельної власності господарів, які меншою мірою пристосувалися до нових умов.

Одним з нерозв'язаних питань залишається характер використання позичкових сум. Проблема полягає у відсутності узагальнюючих або періодичних відомостей з цього приводу. У нашому розпорядженні конкретна інформація лише по окремих маєтках. Так, у 1889р. Петровський маєток Г.П.Галагана був заставлений у Дворянському банку, в результаті чого була отримана позика в розмірі 228,6 тис. руб. З цієї суми 178,1 тис. руб. спрямовувалося на погашення вексельних боргів (Державному, Комерційному, Промисловому банкам, Полтавському відділенню Дворянського банку, Товариству взаємного поземельного кредиту, 5 приватним особам), 8 тис. надходило безпосередньо власнику маєтку, 24,8 тис. витрачалося на утримання Петровського маєтку та 17,6 тис. – Свидовецького маєтку. По першому маєтку витрати були такими: поземельні платежі – 4,2 тис. руб., сплата відсотків Дворянському банку – 6,7 тис. руб., відсотки товариству поземельного кредиту – 6,7 тис., управління маєтком – 3,7 тис. руб. По Свидовецькому маєтку визначалися наступні статті витрат: на управління – 9,1 тис. руб., дворецькому – 1 тис., головній конторі – 0,9 тис. руб., Київському міському товариству взаємного кредиту – 2,6 тис., на утримання колегії ім. П.Галагана – 4 тис. руб. [22. – Арк. 66,зв. – 67]. Отже, більша частина банківської позики – 194,1 тис. руб. – спрямовувалася на обслуговування банківських кредитів та сплату боргів, безпосередньо на організацію виробництва – 14,7 тис. руб. Водночас слід зазначити, що надання кредиту надавало можливість існувати даному господарству.

Той факт, що частина позик використовувалась для капіталістичної перебудови маєтків, підтверджується і тим, що більшість виданих на початку ХХ ст. позик припадала на перезастави маєтків у зв'язку з ростом їхньої вартості. Поряд з ростом цін на землю мала місце й та обставина, що збільшення їхньої прибутковості зумовлювалося капіталістичною перебудовою. Міністерство фінансів неодноразово спеціальними циркулярами попереджало правління акціонерних земельних банків про необхідність звертати увагу на прибутковість маєтків, які підлягали заставі, їхній рівень товарності, а не на надмірно високі орендні й продажні ціни, які мали спекулятивний характер [6. – С.31]. Якщо основна маса перезастав у Дворянському банку в 1890-ті роки припадала на райони з домінуючою відробітковою системою, то на початку ХХ ст., особливо після 1905р. на перший план вийшли Південь України й Правобережжя, в яких переважали перезастави з підвищеною оцінкою маєтків у зв'язку зі швидким розвитком торгівельного землеробства. Так, у 1905-1913 рр. оцінка одних і тих же маєтків виросла на 37% [23. – Арк.68].

Н.А.Проскуракова шляхом побудови кількісної моделі взаємозв'язків земельного кредиту й внутрішнього ладу поміщицького господарства дійшла висновку, що найчастіше до іпотеки зверталися поміщики, які мали більшу економічну оранку, власну виробничо-технічну базу, землеробську спеціалізацію, використовували найману працю [7. – С. 208, 211]. Отже, на початку ХХ ст. і заставу приватновласницьких земель в іпо-

течних кредитних установах, показав, що до застави маєтків більше зверталися ті з поміщиків, хто сам вів господарство на основі найму. Цей висновок має принципове значення, оскільки заперечує застарілий стереотип відносно поміщицьких господарств та іпотеки, згідно з яким остання була формою “рятування” відсталих поміщицьких господарств, які використовували одержані під заставу земель позики непродуктивно. Яскраво виражений підприємницький характер поміщицьких господарств, більше за інших втягнутих в іпотеку (чим вищим був рівень розвитку капіталістичних відносин – чим більше робітників припадало на маєток – тим більше була поширена застава), високий рівень позик, зумовлений наявністю виробничо-технічної бази у поміщицьких господарствах, є опосередкованим доказом виробничого використання іпотечних позик у значній частині заставлених маєтків.

Ніколи не вдасться точно встановити, яка частина отриманої землевласниками довгострокової позики була обернена на потреби сільського господарства. Однак наявність кількох комплексів масових даних свідчить про розмаїття використання поземельних позик у різних типах поміщицьких господарств. Основне – свідчення про виробничий характер використання позик. Високий рівень репрезентативності даних змушує відмовитись від погляду на іпотеку як основне джерело засобів для задоволення споживчих потреб російських поміщиків в умовах перманентної пореформеної кризи поміщицького господарства. “Оскудение” відчули не всі поміщики. Значна частина їх зуміла пристосуватися до нових економічних умов. Саме вони стали основними позичальниками банків.

Скорочення дворянського, а після 1905р. і купецького землеволодіння, зростання позанадільного землеволодіння селян, розмах внутрішньостанового перерозподілу земельної власності відбивали складну картину господарської еволюції українського села, в процесі якого поряд з розоренням однієї частини власників, що не змогли пристосуватися до нових умов, відбувалася перебудова маєтків, приведення їхніх розмірів у відповідність до можливостей організації капіталістичного господарства, тривала скупка земель з метою організації таких господарств чи просто із спекулятивними цілями, враховуючи постійне зростання цін на землю. Іпотечний кредит прискорював мобілізацію земельної власності, сприяючи певною мірою концентрації сільськогосподарського виробництва в руках економічно найсильніших господарів. Це, в свою чергу, призводило до певних змін у соціальній структурі землеволодіння і перш за все до підриву в ньому станового начала.

Цей процес протікав надзвичайно протирічливо. Завдяки відповідній урядовій політиці переважна частина іпотечних кредитних установ аж до революції зберігали становий характер. До кінця XIX ст. понад половину усіх позик і близько 2/3 усієї суми кредитів були видані дворянам. Отже, поземельний кредит, особливо на початковій стадії функціонування іпотечних кредитних установ, за активного сприяння самодержавства певною мірою гальмував процес капіталістичної мобілізації земельної власності, дозволяючи дворянам притримувати землю.

В кінцевому підсумку всі зусилля влади зберегти винятково становий принцип у землеволодінні і в кредитній справі виявилися безуспішними. Навіть спеціально заснований для підтримки дворянського землеволодіння Дворянський банк виявився у цій частині безсилим. В умовах розвитку капіталістичних відносин він не міг стати повністю добродійною установою. Він змушений був скорочувати кредити злісним недоїмникам і навіть публікувати оголошення про продаж їхніх маєтків з торгів. Значна частина заставлених у ньому маєтків перейшла до Селянського банку і відповідно до закону від 26 квітня 1906р. звільнялася від початкової застави. Внаслідок мобілізації, що тривала, незважаючи на всі перепони, до 1 січня 1914р. з загальної кількості 29 038 ма-

етків, заставлених у Дворянському банку, лише 17350 (61,3%) залишалися формально у власності спадкових дворян [6. – С.26].

Отже, в умовах зростаючого капіталізму кредит неминуче втрачав становий характер, відбиваючи загальний процес витіснення феодальних пережитків. Іпотека, сприяючи капіталістичній мобілізації земель, концентрації її в руках найміцніших в економічному відношенні хазяїв, прискорювала процес капіталістичної перебудови сільського господарства.

Перспективи подальшого вивчення проблеми пов'язані із з'ясуванням характеру використання банківських кредитів, їхнього впливу на рентабельність поміщицьких господарств, застави землі в окремих метках.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме распространения ипотеки в помещичьем землевладении. Разнообразные источники позволили показать расширение залога помещичьей земли в банках, его влияние на развитие помещичьего хозяйства. Несмотря на политику правительства, направленную на поддержание дворянского землевладения, ипотека все более освобождалась от сословности. Ипотека ускорила проникновение капиталистических отношений в аграрный сектор и, в частности, в помещичье хозяйство.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of spreading of the ipotek at the landowners. Various springs are allowed to show widening of the depozit of the landowners economies at banks, its influence at the development of the landowners economies. Despite at the government's politic, direction on support the nobilities landowners, ipotec were emancipated from corporations. The ipotec quickened penetration of capitalism's intentions to the agrarial sector and to the landowners economies

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Морачевский В.В. Сельскохозяйственный кредит в России. – СПб., 1910.
2. Рихтер Д.И. Государственные земельные банки в России и их дальнейшая судьба. – Пг., 1917.
3. Хрулев С.С. Наш ипотечный кредит. – СПб., 1898.
4. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1969. – ....с.
5. Райский Ю.Л. Акционерные земельные банки и помещичье землевладение в России во второй половине XIX в. – Курск, 1980. Рукопись деп. в ИНИОН. № 6924 от 10.02.81.
6. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М.: Наука, 1988. – 262 с.
7. Проскуракова Н.А. Земельный кредит, помещичье землевладение и хозяйство в начале XX века // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 201-221.
8. Рихтер Д.И. Задолженность частного землевладения // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Т.І. – СПб., 1897. – С.379-407.
9. Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств. Т.ІІ. Отдел I. – СПб., 1880. – 662 с.
10. Чикаленко Є. Спогади. 1861-1907. Ч.І. – Львів: Діло, 1925. – 172 с.

11. Російський державний історичний архів (РДІА), ф.1184, оп.1, спр.6.
12. Витте С.Ю. Воспоминания. Т.2 (1894-октябрь 1905). – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – 639 с.
13. Свод законов Российской империи. – СПб., 1903. Т.ХІ, ч.2.
14. РДІА, ф.593, оп.1, спр. 234.
15. Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910.
16. Неклюдов С.М. Отчет об осмотре имений, заложенных в Государственном Дворянском Земельном банке, произведенном в 1888 году. – СПб., 1889. – 120 с.
17. РДІА, ф. 593, оп. 2, спр. 99.
18. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые...
19. Бовуа Д.
20. Статистика долгосрочного кредита в России 1916 г. Вып..I – Пг., 1916. – 47 с.
21. Мицюк О.К. Аграрна політика. 1800-1925. – Т.ІІІ. – Ч.І. – Подєбради, 1925. – 272 с.
22. Центральный державный историчный архив України (ЦДІАК України), ф.1475, оп.1, спр.1642.
23. РДІА, ф.593, оп.1, спр.222.

Надійшла до редакції 24.09.2002 р.

УДК 930-058.56 (477) “1939-1940”

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД РЕПРЕСОВАНИХ НА УКРАЇНІ У 1939-1940 рр.: ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНІ АСПЕКТИ

В.М.Нікольський

Дослідження національного складу заарештованих органами державної безпеки в Україні є одним з напрямків з'ясування реальної спрямованості політичних репресій тоталітарного режиму.

Ці питання досліджувалися в роботах багатьох істориків [1]. Але до останнього часу поза їх інтересами знаходився період 1939-1940 рр., що у національних аспектах загальної проблеми позначився не тільки переходом від масових репресій попереднього дворіччя до традиційної репресивної практики, а й перенесенням акцентів на новоприєднані західні землі України.

В основу дослідження покладено документи фонду 42 “Оперативно-статистична звітність” Державного архіву Служби безпеки України. Всі ці матеріали вперше використовуються в історичних дослідженнях.

Метою роботи є узагальнення та аналіз кількісних показників, що характеризували національний склад репресованих у визначений період.

Таблиця 1. Розподіл арештів у національних групах у 1939 р. [2]

№№ п/п	Національні групи	Заарештовано (осіб)	% від загалу
1	Поляки	4916	41,9%
2	Українці	4292	36,6%
3	Євреї	1578	13,4%

Продовження таблиці 1

4	Росіяни	572	4,9%
5	Німці	96	0,8%
6	Білоруси	68	0,6%
7	Молдавани	17	0,1%
8	Вірмени	13	0,1%
9	Латиші	6	0,05%
10	Румуни	6	0,05%
11	Китайці	3	0,03%
12	Греки	3	0,03%
13	Татари	2	0,02%
14	Туркмени	1	0,01%
15	Грузини	1	0,01%
16	Інші національності СРСР	158	1,3%
17	Інші національності іноземних держав	2	0,02%
	Загалом	11734	100%

Отже, понад сорок відсотків заарештованих були *поляками*. Це – найбільший показник за 1939 р. Така ситуація, безумовно, пояснюється приєднанням Західної України до СРСР та відповідною чисткою цієї території органами держбезпеки. *Українці*, внаслідок цього, перемістилися на другу позицію серед репресованих, хоча їх частка перевищила третину від загалу заарештованих. Далі йшли *євреї*: кожен сьомий заарештований був цієї національності. Третє місце “займали” *євреї* – кожен сьомий був з цієї національної групи. Відносний показник *росіян* не досягав п’яти відсотків, і був найменшим у межах цієї групи за весь час репресії. Серед осіб, до яких було застосовано попереджувальні заходи у вигляді арешту, *німців* виявилось менше одного відсотка. У всіх інших національних групах арешти були незначними, з показниками у десятки та соті частини відсотка.

Ми маємо змогу порівняти дані щодо співвідношення арештів серед національних груп Східної та Західної України.

Таблиця 2. Співвідношення національних груп серед заарештованих у 1939 р. у Східній та Західній Україні [3]

№№ п/п	Національні групи	Заарештовано у Східній Україні (осіб)	% від загалу	Заарештовано у Західній Україні (осіб)	% від загалу
1	Українці	1641	67,0%	2651	28,5%
2	Росіяни	300	12,3%	272	1,9%
3	Євреї	181	7,4%	1397	15,0%
4	Поляки	172	7,0%	4744	51,1%
5	Німці	39	1,6%	57	0,6%
6	Білоруси	30	1,2%	38	0,4%
7	Молдавани	17	0,7%	–	–
8	Вірмени	6	0,2%	7	0,1%
9	Латиші	6	0,2%	–	–
10	Китайці	3	0,1%	–	–

Продовження таблиці 2.

11	Татари	2	0,1%	–	–
12	Румуни	2	0,1%	4	0,04%
13	Грузини	1	0,04%	–	–
14	Туркмени	1	0,04%	–	–
15	Греки	–	–	3	0,03%
16	Інші національ- ності СРСР	45	1,8%	113	1,2%
17	Інші національнос- ті іноземних дер- жав	2	0,1%	–	–
	загалом	2448	100%	9286	100%

З таблиці видно, що співвідношення кількісних показників заарештованих у цих двох регіонах України було різним. Так, у Східній Україні дві третини репресованих були українцями, тоді як у Західній показник цієї національної групи не досягав третини. Водночас кількісно репресованих українців в західних областях було у 1,6 рази більше. Відсоток заарештованих росіян у східних областях був у 6,5 рази більшим, ніж у західних, при майже однакових кількісних даних. Відносна частка репресованих євреїв у східних областях була вдвічі менше відповідної у західних, при цьому абсолютний показник був у 7,7 рази меншим. У Західній Україні поляки становили понад половину серед заарештованих, а у Східній – тільки 7,0%; при тому кількість заарештованих представників цієї національності у західному регіоні була більшою у 27,6 рази. В інших, нечисленних, групах репресованих абсолютні та відносні показники не мали якихось особливостей.

Тож, можна стверджувати, що у 1939 р. протягом трьох з половиною місяців після приєднання Західної України до СРСР, на цій території активно велася національна чистка, насамперед, з протипольського спрямування.

Події 1940 р. обумовили певні зміни у складі арештів за національною ознакою. Того року, органи держбезпеки широкомасштабну діяльність у цьому напрямку вже по всій території України.

Архівні дані не лише дозволяють відтворити картину того часу, а й засвідчують як різко кількісне зростання арештів так і відчутне розширення спектру національних груп, що потрапили під пильне око органів НКВД.

Таблиця 3. Національний склад заарештованих органами НКВД в УРСР у 1940 р. [4]

№№ п/п	Національні групи	Заарештовано (осіб)	% від загалу
1	Українці	16739	34,8%
2	Поляки	13912	29,0%
3	Євреї	11146	23,2%
4	Росіяни	2448	5,1%
5	Інші національності іноземних країн	1511	3,1%
6	Румуни	1142	2,4%
7	Молдавани	517	1,1%
8	Німці	345	0,7%
9	Білоруси	140	0,3%

Продовження таблиці 3.

10	Інші національності СРСР	51	0,1%
11	Вірмени	29	0,06%
12	Греки	15	0,03%
13	Монголи	8	0,02%
14	Латиші	8	0,02%
15	Китайці	7	0,01%
16	Татари	6	0,01%
17	Іранці	5	0,01%
18	Турки	5	0,01%
19	Грузини	5	0,01%
20	Фіни	2	0,004%
21	Узбеки	1	0,002%
22	Таджики	1	0,002%
	Загалом	48043	100%

Так, серед заарештованих протягом 1940 р. в УРСР були представники 20-ти національностей (без урахування невизначених “інших”). Згідно тогочасної практики, їх поділяли на дві категорії: національності СРСР та національності іноземних держав.

До національностей СРСР належали дванадцять національних груп, у яких налічувалося 31091 ос., тобто дві третини від загалу заарештованих. До національностей іноземних держав відносилися представники десяти груп з загальною кількістю 16952 ос., тобто третина репресованих.

Найбільше серед заарештованих з національних груп СРСР було українців, вони становили понад третину всіх репресованих. На другому місці у цьому переліку знаходилися поляки, які склали близько третини загалу. Третьою була група євреїв: майже кожен четвертий з репресованих був цієї національності. Росіян, що зайняли четверте місце у цій статистиці, було значно менше: серед заарештованих – кожен двадцятий. Показники стосовно арештів представників інших національностей – невеликі й не перевищували одного відсотка (окрім групи молдаван – 1,1%).

У категорії національностей іноземних держав серед заарештованих особливо багато було поляків – майже третина репресованих. Румун, які були другими у цьому списку, налічувалося 1142 ос., це складало сорокову частину від загалу. Всі інші групи не перевищували одного відсотка. З огляду на вищезазначене, можна вважати випадки арештів осіб інших національностей іноземних держав просто поодинокими (так як були меншими за один відсоток)

У цілому перші сім національних груп (показники яких перевищували один відсоток від загалу) разом становили 98,7% репресованих, на долю решти п'ятнадцяти груп припало 1,3%.

Певні відмінності спостерігалися в національному складі заарештованих окремо по регіонах. Так, у областях Східної України ситуація виглядала наступним чином:

У областях Східної України ситуація була такою:

Таблиця 4. Національний склад заарештованих органами НКВД в областях Східної України у 1940 р. [5]

№№ п/п	Національні групи	Заарештовано (осіб)	% від загалу
1	Українці	2299	53,0%
2	Росіяни	646	14,9%
3	Євреї	545	12,6%
4	Поляки	249	5,7%
5	Молдавани	245	5,6%
6	Інші національності іноземних країн	168	3,9%
7	Німці	88	2,0%
8	Білоруси	33	0,8%
9	Румуни	22	0,5%
10	Інші національності СРСР	19	0,4%
11	Вірмени	4	0,1%
12	Греки	4	0,1%
13	Татари	4	0,1%
14	Грузини	3	0,07%
15	Латиші	2	0,05%
16	Фіни	2	0,05%
17	Турки	1	0,02%
18	Іранці	1	0,02%
19	Узбеки	1	0,02%
20	Таджики	1	0,02%
	Загалом	4337	100%

Понад половину заарештованих склали українці, сьому частину – росіяни, восьму – євреї. Кожен сімнадцятий був або поляком, або – молдаванином. Серед півсотні репресованих один був німцем. Кількість заарештованих інших національностей груп коливалася у межах одиниць.

Загалом шість груп (з відносним показником понад один відсоток) “охоплювали” 93,8% притягнутих органами держбезпеки до відповідальності. На решту чотирнадцять груп припадало 6,2% арештів.

Серед національностей СРСР, представників яких у східних областях всього було заарештовано 3802 ос. (87,7% від загалу репресованих), найбільше було українців (майже дві третини), другими виявилися росіяни (кожен шостий), третіми – євреї (кожен сьомий). Далі йшли молдавани (6,4%) та білоруси (0,9%).

З числа національностей іноземних держав (загалом – 535 ос.) найбільшою була група поляків (майже половина), другою – німців (кожен шостий), третьою – румунів (один з двадцяти п’яти).

Схожі тенденції спостерігалися й на Західній Україні, однак тут репресованих в кількісному виразі було вдсятеро більше, що виявилось наслідком переміщення акцентів у пошуку політичних ворогів із східного на західний регіон та посилення тут процесу так званих чисток. Саме в 1940 р. на Західній Україні такі чистки були у розпалі.

Таблиця 5. Національний склад заарештованих органами НКВД в областях Західної України у 1940 р.[6]

№№ п/п	Національні групи	Заарештовано (осіб)	% від загалу
1	Українці	14440	33,0%
2	Поляки	13663	31,3%
3	Євреї	10601	24,3%
4	Росіяни	1802	4,1%
5	Інші національності іноземних країн	1343	3,1%
6	Румуни	1120	2,6%
7	Молдавани	272	0,6%
8	Німці	257	0,6%
9	Білоруси	107	0,2%
10	Інші національності СРСР	32	0,1%
11	Вірмени	25	0,1%
12	Греки	11	0,03%
13	Монголи	8	0,02%
14	Китайці	7	0,02%
15	Латиші	6	0,01%
16	Іранці	4	0,01%
17	Турки	4	0,01%
18	Грузини	2	0,005%
19	Татари	2	0,005%
	Загалом	43706	100%

З таблиці видно, що третину репресованих склали українці, приблизно на тому ж рівні були поляки. Євреїв становили четвертину від загалу заарештованих. Приблизно один з двадцяти п'яти, до кого застосовували арешт, як запобіжний захід, був росіянином, а один з сорока – румуном. Відносні частки всіх інших національних груп не перевищували одного відсотка, але, серед такої великої кількості заарештованих, що була у 1940 р., чисельність репресованих молдаван та німців становила понад дві з половиною сотні, а білорусів – понад сотню.

Разом п'ять національних груп (з відносним показником за один відсоток) склали 95,3%, на інші чотирнадцять груп припадало 4,7% репресованих.

Серед заарештованих осіб різних національностей СРСР, яких усього було дорівнювалися 27289 ос. (62,4% від загалу репресованих), на першому місці були українці (52,9%), на другому – євреї (38,8%), на третьому – росіяни (6,6%). Далі йшли молдавани (1,0%) та білоруси (0,4%).

А серед представників так званих національностей іноземних держав (16417 ос. – понад третину від загалу) найбільше було репресованих поляків (83,2%), потім – румунів (кожен п'ятнадцятий), а також – німців (1,6%)

Таблиця 6. Співвідношення національних груп серед заарештованих у 1940 р. у Східній та Західній Україні [7]

№№ п/п	Національні групи	Заарештовано у Східній Україні (осіб)	% від загалу	Заарештовано у Західній Україні (осіб)	% від загалу
1	Українці	2299	53,0%	14440	33,0%
2	Поляки	249	5,7%	13663	31,3%
3	Євреї	545	12,6%	10601	24,3%
4	Росіяни	646	14,9%	1802	4,1%
5	Інші національності іноземних країн	168	3,9%	1343	3,1%
6	Румуни	22	0,5%	1120	2,6%
7	Молдавани	245	5,6%	272	0,6%
8	Німці	88	2,0%	257	0,6%
9	Білоруси	33	0,8%	107	0,2%
10	Інші національності СРСР	19	0,4%	32	0,1%
11	Вірмени	4	0,1%	25	0,1%
12	Греки	4	0,1%	11	0,03%
13	Монголи	–	–	8	0,02%
14	Китайці	–	–	7	0,02%
15	Латиші	2	0,05%	6	0,01%
16	Іранці	1	0,02%	4	0,01%
17	Турки	1	0,02%	4	0,01%
18	Грузини	3	0,07%	2	0,005%
19	Татари	4	0,1%	2	0,005%
20	Фіни	2	0,05%	–	–
21	Узбеки	1	0,02%	–	–
22	Таджики	1	0,02%	–	–
	Загалом	4337	100%	43706	100%

Аналіз даних цієї таблиці свідчить, що чисельність українців, заарештованих у Західній Україні, перевищувала відповідний показник Східної України у 6,3 рази. Кількість поляків, репресованих у західних областях, була більшою від такого показника в східних областях у 54,9 рази. По групі євреїв Західна Україна перевищувала Східну у 19,5 рази, росіяни – у 2,8 рази, румунів – у 50,1 рази, німців – у 2,9 рази, білорусів – у 3,2 рази, вірмен – у 6,3 рази, греків – у 2,8 рази.

Якщо взяти окремо кожну групу “національностей СРСР” та зіставити відносні показники, то отримуємо такі співвідношення:

У східних областях українці склали 60,5% від загалу репресованих, а у західних – 52,9%;

росіяни – 17,0% та 6,6%;

євреї – 14,3% та 38,8%;

молдавани – 6,4% та 1,0%;

білоруси – 0,9% та 0,4%

Тобто, у східних областях відсотки репресованих українців, росіян, молдаван та білорусів були більшими, ніж у західних, а відсоток євреїв – меншим. При тому різниця у групах українців та білорусів була відносно невеликою, а у групах росіян та молдаван значно перевищувала (у росіян – у 2,6 рази, у молдаван – у 6,4 рази. Відсоток євреїв був меншим у 2,7 рази.

У категорії “національностей іноземних держав” відповідні співвідношення були такими:

- поляки – 46,5% та 83,2%;
- румуні – 4,1% та 6,8%;
- німці – 16,4% та 1,6%.

Як бачимо, у східних областях відсоток репресованих німців переважав відповідний показник західних у 10,1 рази. Тоді ж, як у західних областях таким само був стан справ у національних групах поляків та румунів (відповідно, у 1,8 та 1,7 рази

У контексті запропонованого до уваги читачів аналізу є сенс здійснити зіставлення вказаних показників арештів за національною ознакою залежно від років, які відзначалися певними граничними особливостями, пов'язаними зі змінами в політичному житті СРСР.

Таблиця 7. Порівняння національного складу заарештованих органами НКВД в УРСР у 1939 р. та 1940 р. [8]

№№ п/п	Національні групи	Заарештовано у 1939 р.(осіб)	% від загалу	Заарештовано у 1940 р.(осіб)	% від загалу
1	Українці	4292	36,6%	16739	34,8%
2	Поляки	4916	41,9%	13912	29,0%
3	Євреї	1578	13,4%	11146	23,2%
4	Росіяни	572	4,9%	2448	5,1%
5	Інші національності іноземних країн	2	0,02%	1511	3,1%
6	Румуні	6	0,05%	1142	2,4%
7	Молдавани	17	0,1%	517	1,1%
8	Німці	96	0,8%	345	0,7%
9	Білоруси	68	0,6%	140	0,3%
10	Інші національності СРСР	158	1,3%	51	0,1%
11	Вірмени	13	0,1%	29	0,06%
12	Греки	3	0,03%	15	0,03%
13	Монголи	–	–	8	0,02%
14	Латиші	6	0,05%	8	0,02%
15	Китайці	3	0,03%	7	0,01%
16	Татари	2	0,02%	6	0,01%
17	Іранці	–	–	5	0,01%
18	Турки	–	–	5	0,01%
19	Грузини	1	0,01%	5	0,01%
20	Фіни	–	–	2	0,004%
21	Узбеки	–	–	1	0,002%
22	Таджики	–	–	1	0,002%
23	Туркмени	1	0,01%	–	–
	Загалом	11734	100%	48043	100%

Відразу впадає в око, що показник арештів по Загальна кількість заарештованих в УРСР у 1940 р. перевищував показник 1939 р. у 4,1 рази. Зростання кількості відбулося в усіх національних групах, за винятком невизначеної “інші національності СРСР”. У 1940 р. сталися арешти осіб, яких не було у переліку національних груп попереднього року – іранців, турків, фінів, узбеків та таджиків.

Збільшення арештів по окремих національних групах було таким:

українці – у 3,9 рази,
 поляки – у 2,8 рази,
 євреї – у 7,1 рази,
 румуни – у 190,3 рази,
 молдавани – у 30,4 рази,
 німці – у 3,6 рази,
 білоруси – у 2,1 рази,
 вірмени – у 2,2 рази.

При цьому у невизначеній категорії “інші національності іноземних держав” кількість арештів зросла у 755,5 рази.

Тож, порівняно з загальним збільшенням арештів, у групах румунів, молдаван та “інших національностей іноземних держав” цей показник набув гіпертрофованих масштабів. У всіх інших групах показники зростання кількості арештів наближалися до пересічних.

Позначилися також і певні зміни у співвідношенні показників арештів між самими національними групами.

Серед найбільш численних національних груп у 1940 р., порівняно з 1939 р. зросли відносно загалу відсотки у росіян, євреїв, румунів, молдаван, “інших національностей іноземних держав”. Суттєвим таке збільшення було у групах євреїв (з 13,4% до 23,2%), румунів (з 0,05% до 2,4%), молдаван (з 0,1% до 1,1%), “інших національностей іноземних держав” (з 0,02% до 3,1%).

Паралельно спостерігалось і зменшення відносних показників. Достатньо відчутним воно було у поляків (з 41,9% до 29,0%). В українців воно мало незначний характер (з 36,6% від загалу до 34,8%).

Таблиця 8. Порівняння національного складу заарештованих органами НКВД у Східній Україні за 1939 Р. та 1940 р [9]

№№ п/п	Національні групи	Заарештовано у 1939 р.(осіб)	% від загалу	Заарештовано у 1940 р.(осіб)	% від загалу
1	Українці	1641	67,0%	2299	53,0%
2	Поляки	172	7,0%	249	5,7%
3	Євреї	181	7,4%	545	12,6%
4	Росіяни	300	12,3%	646	14,9%
5	Інші національності іноземних країн	2	0,1%	168	3,9%
6	Румуни	2	0,1%	22	0,5%
7	Молдавани	17	0,7%	245	5,6%
8	Німці	39	1,6%	88	2,0%
9	Білоруси	30	1,2%	33	0,8%
10	Інші національності СРСР	45	1,8%	19	0,4%

Продовження таблиці 8

11	Вірмени	6	0,2%	4	0,1%
12	Греки	–	–	4	0,1%
13	Монголи	–	–	–	–
14	Латиші	6	0,2%	2	0,05%
15	Китайці	3	0,1%	–	–
16	Татари	2	0,1%	4	0,1%
17	Іранці	–	–	1	0,02%
18	Турки	–	–	1	0,02%
19	Грузини	1	0,04%	3	0,07%
20	Фіни	–	–	2	0,05%
21	Узбеки	–	–	1	0,02%
22	Таджики	–	–	1	0,02%
23	Туркмени	1	0,04%	–	–
	Загалом	2465	100%	4337	100%

У Східній Україні загальне збільшення арештів становило 1,8 рази. При тому, воно торкнулося всіх національних груп, за винятком вірмен, латишів, китайців та “інших національностей СРСР”. Відбулося розширення структури національного складу заарештованих; про що свідчили арешти у нових національних групах – греків, іранців, турок, фінів, узбеків та таджиків.

Збільшення мало такі масштаби:

- українці – у 1,4 рази,
- поляки – у 1,4 рази,
- євреї – у 3,0 рази,
- росіяни – у 2,2 рази,
- німці – у 2,3 рази,
- молдавани – у 14,4 рази.

Отже, порівняно з пересічним, дуже значним було зростання арештів серед молдаван.

Зменшення у невизначеній групі “інші національності СРСР” було у 2,4 рази.

Таблиця 9. Порівняння національного складу заарештованих органами НКВД в Західній Україні за 1939 р. та 1940 р. [10]

№№ п/п	Національні групи	Заарештовано у 1939 р.(осіб)	% від загалу	Заарештовано у 1940 р.(осіб)	% від загалу
1	Українці	2651	28,5%	14440	33,0%
2	Поляки	4744	51,1%	13663	31,3%
3	Євреї	1397	15,0%	10601	24,3%
4	Росіяни	272	1,9%	1802	4,1%
5	Інші національності іноземних держав	–	–	1343	3,1%
6	Румуни	4	0,04%	1120	2,6%
7	Молдавани	–	–	272	0,6%
8	Німці	57	0,6%	257	0,6%
9	Білоруси	38	0,4%	107	0,2%

10	Інші національності СРСР	113	1,2%	32	0,1%
11	Вірмени	7	0,1%	25	0,1%
12	Греки	2	0,03%	11	0,03%
13	Монголи	–	–	8	0,02%
14	Китайці	–	–	7	0,02%
15	Латиші	–	–	6	0,01%
16	Іранці	–	–	4	0,01%
17	Турки	–	–	4	0,01%
18	Татари	–	–	2	0,005%
19	Грузини	–	–	2	0,005%
	Загалом	9286	100%	43706	100%

У Західній Україні протягом 1940 р. було заарештовано загалом у 4,7 рази більш, ніж за 1939 р. Практично, зросла кількість арештів у всіх національних групах, за винятком невизначеної “інші національності СРСР”. Спостерігалися поодинокі випадки арештів й у нових національних групах – монголів, китайців, латишів, іранців, турок, татар, молдаван, грузинів та у невизначеній групі “інші національності іноземних держав”.

Ум цілому цей процес зростання кількості арештів на Західній Україні виглядав у такий спосіб::

українці – у 5,4 рази,
поляки – у 2,9 рази,
євреї – у 7,6 рази,
росіяни – у 6,6 рази,
німці – у 4,5 рази,
румуні – у 280 разів.

Із запропонованого підрахунку добре видно, що особливо відчутно зростала кількість арештів у групі румунів.

Зменшення у невизначеній групі “інші національності СРСР” було у 3,5 рази.

Ми можемо твердо констатувати, що у 1939-1940 рр. національний аспект в репресивній діяльності органів державної безпеки набув нових рис. Це виявилось, перш за все, у значному зростанні масштабів арештів серед всіх національних груп. Особливо це торкнулося українців, поляків, євреїв, румун. Відчутно посилюлися також репресії серед німців, молдаван, білорусів. По-друге, збільшився перелік самих національностей, до представників яких були застосовані арешти. По-третє, відбулися певні “перерозподіли” у арештах як у Східній так і Західній Україні. Тепер саме Західна Україна стала центром, на який було спрямовано репресивний механізм. Вочевидь, гоніння з боку органів держбезпеки носили чітко виражений національний характер.

РЕЗЮМЕ

В статье, на основе статистических отчетов органов НКВД, излагаются результаты количественного анализа данных, характеризующих национальную принадлежность арестованных в 1939-1940 гг. по политическим мотивам в Украине. Впервые приводятся и анализируются данные, характеризующие особенности политических ре-

пресий в західних областях України, котрі в серпні 1939 г. були приєднані до СРСР відповідно до радянсько-німецького договору.

SUMMARY

In the article results of quantitative analysis of data are expounding on the base on statistical reports by NKVD organs. These data are characterizing national appurtenances of peoples, who were arrested at political reasons in Ukraine in 1939-1940 years. Data about peculiarities of political repressions in western regions of Ukraine are showing and analyzing at first. This territory was connected with USSR in September 1939 year with fit in Soviet – German pact.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Єрмак О. Доля болгарських комуністів //З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – №1. – С.59-63. Чирко Б. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів в 20-30-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С.95-110. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // Там же. – С.116-156.; Ченцов В.В. Трагические судьбы. – Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 208 с., Нікольський В. Українці Донеччини, репресовані у 1937-1938 рр.: соціологічний аналіз статистики // Схід. – 1995. – № 3. – С.37-45; Нікольський В. «Греческая операція» //Греки и славяне: 1000 лет. – 1997. – № 1. – С.134-139; Нікольський В.М. «Велика чистка» /Правда через роки. Статті, спогади, документи – Донецьк, 1995. – С.28-30; Нікольський В.Н., Сорокіна С.В. Репресії проти греків в 1937-1938 гг. – /Правда через годы. Статті, воспоминания, документи. Выпуск третий. – Донецк, 1999. – С.32-41; Нікольський В.Н., Губенко Е.В. Под прессом массовых репрессий польское население Донбасса. – Там само. – С.51-54; Нікольський В.М.Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С.74-89; Нікольський В.М. Національні моменти в політичних репресіях 1930-1936 рр. на Донеччині // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. – №1. – С.189-198; Нікольський В.М. Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 р.: кількісні показники // Там само. – 2001. – №2. – С.205-213; Нікольський В.М. Репресії органів державної безпеки на Донеччині щодо євреїв у 1919 – 1936 рр. //Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – №4 (8). – С.79-88.
2. Підраховано та складено за даними: Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 42, спр. 41, арк. 1-92.
3. Підраховано та складено: Там само. – Спр. 44, арк. 1-18.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Підраховано та складено: Там само. – Спр.41, арк.1-92, спр.44, арк.1-18.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.

Надійшла до редакції 05.10.2002 р.

УДК 371.2 : 093

**“СТУДЕНТ РЕВОЛЮЦІЇ” – ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
СТУДЕНТСТВА УКРАЇНИ 1920-х рр.***О.О.Герасименко*

Одна з найскладніших проблем дослідження в галузі історії – його джерельна база. Від її повноти та інформативності багато в чому залежить рівень історичної науки. Практично універсальним джерелом виступає періодика, яка покликана “тримати руку на пульсі” суспільного організму. Особливий інтерес викликають періодичні видання – сучасники тих подій, що перебувають у полі зору історика. Радянська періодика була особливою, оскільки чи не найважливішим завданням, яке на неї покладалося, було виховання читачів. Радянська влада, відкидаючи надбання попереднього, захопилася будівництвом майбутнього, проводячи експерименти в сфері політичного, економічного, культурно-освітнього життя. Формування нового типу суспільства передбачало і створення нової системи вищої освіти та виховання громадянин нового типу. В цьому помітне місце як раз і відводилося молодіжним періодичним виданням. Особливу увагу життю молоді УСРР приділяв журнал “Студент революції”. Його аналіз дозволить показати вплив загально-історичних процесів на різні боки життя молоді.

У науковому плані результати проведеного дослідження доцільно запровадити в курс джерелознавства, історії періодичної преси, історії культури тощо. Практичне застосування їх пов’язане з проблемою становища преси в сучасній Україні. Негативний історичний досвід показує, що недотримання однієї з демократичних свобод – свободи друкованого слова - гальмує прогресивний розвиток суспільства.

Часопис “Студент революції” використовувався в якості джерела дослідниками, які вивчали проблему підготовки педагогічних кадрів в Україні, серед яких Н.С.Матвійчук, В.О.Коротеева-Камінська, В.К.Майборода, В.В.Липинський та інші [1-6]. Проте спеціальний джерелознавчий аналіз цього видання не проводився, що й зумовлює вибір теми даної статті. Вивчаючи часопис, автор має на меті простежити його становлення, організацію роботи редакційної колегії, участь у підготовці студентів та викладачів, основний зміст відділів та зміни, що відбувалися в них.

“Студент революції” – загально-політичний, науково-методичний, літературний журнал пролетарського студентства - виходив щомісяця протягом 12 років (з 1922 по 1933). Становлення і розвиток його відбувався за сприяння центральних, губернських, окружних місцевих органи влади. Значний внесок зробило й саме студентство: вели підписку, обирали зі свого середовища кореспондентів, які висвітлювали плин їхнього життя, вносили пропозиції та обговорювали зміни. Тільки протягом 1923 р. питома вага студентів в авторському колективі журналу підвищилася з 40% до 85%, що свідчить про зацікавленість їх у висвітленні життєвих для молоді питань і притягнення їх до кореспондентської роботи [7-9].

Однією з проблем, які доводилося розв’язувати, – фінансове забезпечення видання. Так, субсидії наркомату освіти задовольняли потреби лише на 15%. Але незважаючи на труднощі, наклад журналу постійно зростає: якщо в 1924 р. один примірник був розрахований на 100-150 студентів, то в 1927 р. цей показник знизився до 28 читачів [10].

Журнал складався з кількох відділів: загального, наукового, академічного, літературного, побутового, життя навчальних закладів, бібліографічного. У першому розділі друкували статті, що висвітлювали партійне життя, настанови керівництва в культурно-освітній сфері, визначалося місце в розбудові радянського суспільства вищої школи,

яка була покликана готувати молоде покоління для народного господарства. Цим проблемам були присвячені такі матеріали: “Радянське студентство України”, “Цілеві установлення вищих шкіл України”, “Практика і стаж в системі освіти”, “О практиканстві студентів вузів” тощо. Їхні автори - державні й громадські діячі, серед яких Я.Ряппо, З.Епштейн та інші [11-15]. Передові статті не лише давали настанови для керівників вищих навчальних закладів та студентства, але й задавали тональність висвітленню всього матеріалу. Перший розділ містив відомості про проведення різних нарад, конференцій, пленумів, їхні рішення стосовно комплектування студентства, його забезпечення тощо. Публікувалися звіти перед вищими органами влади, давали методичні вказівки, історичні довідки про розвиток навчальних закладів (переважно великих промислових центрів), професорсько-викладацький, студентський склад, роботу кафедр, громадсько-політичне життя тощо. Тут містився матеріал дискусійного характеру, розрахований на широке коло читачів, автори яких намагалися з’ясувати болючі питання вищої школи. Знаходимо й багате цифрове навантаження та фактаж. Отже, перший розділ журналу мав постановочний характер і висвітлював політичні настанови в галузі вищої школи, давав практичні рекомендації.

Другий відділ часопису – науковий (на протязі свого існування декілька разів змінював назву на науково-технічний, науково-популярний). У ньому науковці, викладачі знайомили читачів з досягненнями науки й техніки, відповідали на листи, коментували їх, давали практичні рекомендації або поради. Звідси дізнаємося про питання, які цікавили студентів, наскільки вони були обізнані з ними. Деякі з них наведемо: “Чи є у радянської влади бог? Адже існує ідея християнства та ідея комунізму?”, “Яка різниця чоловічої та жіночої логіки?”, “Марксизм – це теж саме що й фашизм? Що спільного й відмінного у них?”. Тобто студенти з властивою молоді сміливістю ставили достатньо гострі, “незручні” питання, що свідчить про їхній пошук власної життєвої позиції, тим самим доставляючи офіційній владі дискомфорт і підштовхуючи її наполегливіше застосовувати свої ідеологічні настанови. Професори, які вели зазначену рубрику, поспішали вказати на те, що особи, які ставили ці неоднозначні питання, випадково потрапили до вищого навчального закладу, оскільки виявилися політично незагартованими. Провина за таку ситуацію покладалася на керівників навчальних закладів, студентських організацій та органів Надзвичайної комісії, які приділяли недостатню увагу ідеологічній роботі. Знайомлячись з цими сторінками часопису, ми маємо можливість простежити проникнення тоталітаризму в сферу ідеології [16].

Прикладом співробітництва з редакцією є лікар однієї із студентських лікарень – З.А.Гуревич. Він протягом тривалого часу знайомив читачів зі станом здоров’я молодих людей, які проживали в найбільших містах України. Чималу увагу він приділяв шлюбному життю, зокрема, причинам одруження і розлучення, психології обох статей, соціально-гігієнічній небезпеці випадкових стосунків, впливу на сімейне життя війни та революції, умовам життя та праці, ролі спорту в повсякденному житті людини тощо [17, 18]. Науковий відділ часопису залучав до співпраці науковців та фахівців різних галузей, що позитивно відбилася на якості матеріалу, звідки студенти могли взяти для себе багато корисного та повчального.

Поряд з цим висвітлювалися питання академічного характеру (в однойменному відділі). На сторінках “Студенту революції” знайшли відображення так звані “соціально-академічні перевірки” або “чистки”, що відбувалися протягом 1920-х років. Матеріал, присвячений цим процесам, містить інформацію про кількісний склад студентів, які пройшли через них, які залишилися в навчальних закладах, які подали апеляції до Губернських комісій і про результати їх рішень (20% було “очищено”), причини виключення та соціальний стан таких студентів. Згідно з матеріалом, що висвітлювався в жу-

рналі, перевіряли не лише студентів, їх склад та успішність, але й умови їх академічної роботи, пропускну спроможність навчальних закладів [19, 20].

В журналі надзвичайно багатий статистичний матеріал, який дозволяє простежити динаміку прийому студентів різних вертикалей протягом 1920-х років. Аналіз цих даних, зокрема, показує, що існував дефіцит економістів, у той час як найбільше фахівців готувала індустріально-технічна вертикаль, що пояснювалося пріоритетним становищем цієї галузі. Привертає також увагу та обставина, що основна частина матеріалу присвячена висвітленню життя студентів саме таких навчальних закладів, особливо – Харкова, Одеси, Києва.

На сторінках “Студента революції” відбувалося обговорення програм, підручників, методичних вказівок. Прикладом цього був дальтон-план, аналізуючи який, показували важливість самостійної роботи студентів і керівну роль викладача [21, 22].

Особливе місце в академічному відділі займали проблеми практиканства та стажування молоді, що пояснювалося зв’язком виробництва й навчання. Автори висвітлювали становище студентів під час їх проходження: їх матеріальний стан, психологічний; вказували на хиби керівництва щодо організації та проведення таких заходів і висловлювали свої пропозиції щодо покращення цього [23, 24].

Майже всі події свого життя студенти могли висвітлити на сторінках часопису у відділі “Література і побут”. До речі, саме сюди надходила найбільша кількість матеріалу, що свідчить про те, що найбільш важливими для студентів були матеріально-побутові питання. Молодь писала про недостатню кількість стипендій та несправедливий їх розподіл, яких навіть не вистачало на придбання найнеобхідніших речей, своє незадовільне харчування, яке, хоча й було організоване частково в їдальнях, все ж дотримання санітарних норм було далеким від ідеалу. Ось один із прикладів: “В їдальнях підлогу треба лопатою відшкрібати.., на посуді можна провести досліди неозброєним оком.., а столи позакисали й смердять” [25].

Житлова проблема також залишалася гострою для студентів. Характерним явищем були їх невлаштованість, перенаселення та інші незручності. Щодо першого, то воно було притаманне переважно студентам перших курсів, які навіть ночували на вокзалах або в напівзруйнованих будівлях, а перенаселення (по 20 і більше чоловік у кімнаті), незручності (холод, крадіжки, пияцтво) переслідували студентів постійно. Особливо загострювалися стосунки, коли в кімнаті проживали студенти з різних навчальних закладів (наприклад, з музичного, якому йому треба пограти на інструменті, і медичного, якому треба зосередитись на вивченні матеріалу). Боротьбу з цими явищами показували викладачі, студенти, які брали активну участь у влаштуванні гуртожитків [26, 27]. Вони вказували на їх негативний вплив на показники академічної успішності, розподіл робочого дня, міжстатеві взаємини [28].

Тут також писали свої враження та побажання на майбутнє від екскурсій, які проходилися по Україні (історико-культурним місцям, що мали краєзнавче та світове значення) й за її межами – інших республіках (переважно Кавказу та Азії) та країн (Азії та Африки) [29-31].

На сторінках журналу знаходимо й студентські літературні шедеври суспільно-політичного, побутового, ліричного характеру. Це були вірші, оповідання, повісті, п’єси. З них дізнаємося про наболілі проблеми життя, взаємовідносини, настроїв студентів. Не зважаючи на негарзди, студенти не втрачали почуття гумору, що проявлялося у написанні власних фейлетонів, гуморесок, оригінальних крилатих виразів, товариських шаржів [32].

Події в окремих навчальних закладах, висвітлювалися у відділі “Життя вищих навчальних закладів”, який мав такі складові: партійна, профспілкова, культурна робота, робота економічних організацій та кореспондентів. З першої дізнаємося про роботу

партійних, комсомольських осередків щодо покращення навчальної діяльності, зв'язку з виробництвом та пропаганди; кількість осередків і чисельність студентів деяких міст різних вертикалей [33]. Широке висвітлення знайшла діяльність профспілок: організація матеріальної допомоги молоді, наукова, культурно-освітня і виховна робота, участь в академічному, адміністративно-господарському житті. Тут містилися матеріали нарад Виконавчих бюро профсекцій навчальних закладів, проаналізувавши які можна зрозуміти ставлення влади до організацій, рівень активності студентів щодо покращення свого повсякдення.

Досить поширеною серед студентства була культурна робота, що також висвітлювалося в часописі. Звідси дізнаємося про підготовку та проведення свят (читання промов, виступи професорсько-викладацького та студентського складу, які дуже часто були не цікавими, але необхідні для ідеологічного загартування та пропаганди). Молодь проводила і освітню роботу в підшефних населених пунктах, армійських частинах, організовуючи виставки, хати-читальні, різні курси, виконуючи не лише пропагандистські установки, але й сприяючи піднесенню культурного рівня населення [34]. Показовою була й робота студентів з поширення фізичної культури. Висвітлювалися змагання з різних видів спорту: футболу, волейболу, стрибків - не лише міжвузівські, але й загальноукраїнські, всесоюзні, звідки дізнаємося про рівень підготовки й фізичний стан учасників. Журнал знайомить читачів зі станом спортивних організацій, їх матеріальною базою. Ці питання в періодичному виданні почали висвітлювати переважно з другої половини 1920-х років [35].

Яскраво в “Студенті революції” відображена історія, діяльність студентських організацій, особливо економічних – комітетів по покращенню побуту учнівства (КОПО-ПУЧів). Вони спрямовували свою роботу на поліпшення умов життя студентства: вирішення стипендіальної, житлової проблеми (організація гуртожитків, будинків пролетарського студентства, їхнє фінансування), організацію Бюро праці, майстерень, кіосків. Силами студентів відкривалися лікарні, будинки відпочинку. Для з'ясування становища молоді у найбільших містах були проведені обстеження, результати яких містяться у часописі [36, 37].

На сторінках журналу знайшла відображення діяльність студентської періодики окремих навчальних закладів. Так, у Миколаївському інституті народної освіти виходила газета “Студент-пролетарій”, у медичному – “Медик на варті”, в Харківському сільськогосподарському – “Шлях праці”. У цих виданнях значну частину матеріалу відводилося на висвітлення побутової тематики, зв'язку виробництва й навчання, дещо менше - літературним надбанням молоді. Крім цього самі студкори (студентські кореспонденти) вказували на хиби й недоліки преси, до яких відносили відсутність масової участі молоді у роботі періодики, незгуртованість кореспондентів, які б постійно працювали в газетах, кволе втягнення до участі в роботі вузівських органів та лектури, недостатній зв'язок з центральними органами та обмежене фінансування [38].

Поточні події містилися у відділі “Хроніка”. Звідси повідомляли студентів про скликання Всеукраїнських, губернських, окружних нарад, конференцій пролетстуду, проведення житлово-речової та інших лотерей, кредитування, участь студентів у обстеженнях, наданні та організації медичної допомоги тощо.

З офіційними документами - постановами, положеннями, рішеннями, циркулярами – читачі знайомилися в однойменному відділі. Серед них – такі: “Инструкция по освобождению от платы за правоучение учащихся ВУЗов, и профшкол УССР в 1923 – 1924 году”, “Положение о студенческих землячествах”, “О неделе помощи пролетарскому студенчеству” тощо [39-41].

Своєрідний анонс наукової, публіцистичної, художньої літератури був представлений на декількох сторінках “Бібліографічного відділу”. В ньому викладачі, науковці різних галузей, видавці та редактори давали характеристику видань, вказуючи на позитивні риси й недоліки, давали рекомендації. Тут же й зазначалося, які видання вийшли, які знаходяться ще в редакції та, на які треба звернути особливу увагу. Тобто з цього відділу можна дізнатися яку літературу читали й повинні були читати студенти, які були їх недоліки при роботі з підручниками та як їх можна уникнути [42].

За всі роки існування “Студента революції” відбувалися деякі зміни у його структурі, висвітленні матеріалу, що пояснювалося змінами у суспільно-політичному житті. З середини 1920-х років зменшився обсяг фактичного матеріалу, натомість – збільшився літературно-побутовий жанр. А на межі 1920– 1930-х рр. політика уряду ще більш відчутно відбилася на характері матеріалу, де поряд із гаслами про побудову нового суспільства закликали на боротьбу із “внутрішніми ворогами” та “контрреволюцією”. На сторінках видання висвітлювався хід показових судів, масштабна агітаційна робота, переслідування ні в чому не винних студентів. Тобто, з часом дух часопису змінився – він став більш заполітизованим.

Отже, “Студент революції” є важливим джерелом до вивчення становища студентства УСРР 1920-х рр. Показовим було те, що саме молодь брала активну участь у збиранні, редагуванні, випуску матеріалу, який розподілявся по відділах, кожен з яких висвітлював найбільш актуальні питання студентського життя. Незважаючи на суспільно-політичні зрушення протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст., часопис їх пережив, адаптувався і залишився колоритним не лише для того часу, але й для сьогодення.

У перспективі доцільно зосередити увагу на вивченні часописів окремих навчальних закладів та іншими молодіжними виданнями радянського періоду. Дослідження доцільно було б використати в курсі джерелознавства, соціології, історії вітчизняної періодики, а також при редагуванні та складанні сучасних часописів, враховуючи надбання та помилки минулого.

РЕЗЮМЕ

Статья написана на основе изучения журнала «Студент революции», который на протяжении 1920-1930-х годов был единственным периодическим органом, знакомящим читателей с жизнью молодежи. Проведенный источниковедческий анализ показал его важную роль в изучении истории студенчества УССР 1920-х годов.

SUMMARY

The article is written on the base learning of magazine “Student of revolution”, which during 1920-1930 was single periodical publication, acquainting of reader with the life of youth. The receiving original analyze is show it important role in the learning of history of students USSR in 1920.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Матвійчук Н.С. Підготовка вчительських кадрів в Україні (20 – 30 – ті роки ХХ ст.): Автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 04 / АПН Укр. ін-ут педагогіки і психології професійної освіти – К., 1997. – 19 с.
2. Коротеева-Комінська В.О. Українознавчий аспект змісту педагогічної освіти (1917 – 1995рр.) / Гол. редактор І. Кононенко. – К.: Логос, 1997. – 262с.
3. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: Історія, досвід, уроки: 1917 – 1985. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.

4. Липинський В.В. Пошуки нових форм, засобів і методів навчання в професійних (спеціальних) закладах освіти УСРР у 20-ті роки // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – №4 (8). – С.65-68.
5. Липинський В. В. Пролетаризація вищої школи в УСРР у 1920-і роки: справжня та вигадана // Схід. – 2002. – №6 (49). – С.91-94.
6. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк: Рекламно-видавнича агенція при ДонДТУ. – 248 с.
7. Студент революції. – Ежемесячный, общеполитический, научно-методический, литературный журнал пролетарского студенчества УССР. – 1924. – №3. – С.13-15.
8. О журнале “Студент революции” // Студент революции – 1924. – №8. – С. 64-65.
9. Стругацький І. За якість студентських газет // Студент революції. – 1926. – № 4. – С.19-20.
10. Кор Б. Ж. Живущий журнал // Студент революции. – 1927. – №2 – 3. – С.79.
11. Ряппо Я. Радянське студентство України // Студент революції. – 1927. – №7. – С. 5-7.
12. Ряппо Я. Цілеві установлення вищих шкіл України // Студент революції. – 1927. – №3. – С.39-42.
13. Ряппо Я. Практика й стаж в системі вищої освіти України // Студент революції. – 1926. – №3. – С.1-2.
14. Эпштейн З.О практиканстве студентов ВУЗ // Студент революции. – 1924. – №1-2. – С.42.
15. Соколін Я. Практика // Студент революції. – 1926. – №5 – 6. – С. 6 – 7.
16. Рожицин Р. Ответы на записки о марксизме // Студент революции. – 1923. – №2-3. – С.30-41.
17. Гуревич З.А. Полове життя студентства // Студент революції. – 1927. – №1. – С.39-46.
18. Гуревич З.А. Шлюбне життя студентства // Студент революції. – 1927. – №2. – С.53-58.
19. Ряппо Я. На путях к новой школе // Студент революции. – 1925. – №1. – С.11-13.
20. Серета А. Итоги социально-академической проверки ВУЗов и нового приема в харьковские ВУЗы // Студент революции. – 1924. – №8-9. – С.9-14.
21. Машкін А. Рік роботи за Дальтон-планом // Студент революції. – 1926. – №2. – С.13-17.
22. Р-ич А. Про виробничу практику в індустріально-технічних ВУЗах // Студент революції. – 1928. – №4. – С.21-22.
23. Немоловский И. Стаж для окончивших ВУЗы // Студент революции. – 1925. – №4. – С.26-31.
24. Дунаевский Ф. Студенчество и НОТ // Студент революции. – 1924. – №3. – С.44-46.
25. Як у нас обідають // Студент революції. – 1925. – №1. – С.63.
26. Аджарська. Як ми живемо (зовнішній огляд життя студентів БПС №1). – 1927. – №2-3. – С.96-97.
27. Будні // Студент революції. – 1927. – №6. – С.48.
28. Рабкін Є. Беремо участь у всесоюзному огляді студентських гуртожитків // Студент революції. – 1927. – №2-3. – С.93.
29. Більше уваги екскурсіям по Україні // Студент революції. – 1928. – №5. – С.28-29.
30. Вольфовський О. Кишлак Зіробад // Студент революції. – 1927. – №2-3. – С.67-70.
31. Венгрінович Б. 30000 верст... водою // Студент революції. – 1927. – №6. – С.68-69.
32. Практика (фельетон) // Студент революції. – 1925. – №1. – С.62-63.
33. Марченко Д. Комсомол і ВУЗи // Студент революції. – 1924. – №5. – С.51.
34. Святкування 5-річчя Жовтня // Студент революції. – 1923. – №9. – С.123-126.
35. Горбань. Задача фізкультури при ЦБПС // Студент революції. – 1927. – №1. – С.72.
36. Моисеев А. Обзор работы Харьковского Комитета улучшения быта учащихся (КУ-БУЧ) 2-го созыва // Студент революции. – 1924. – №1-2. – С.103-131.

37. Краткие итоги работы Харьковского КУБУЧа // Студент революции. – 1923. – №7-8. – С.122-124.
38. По газетах // Студент революции. – 1925. – №2. – С.58-61.
39. Официальный отдел // Студент революции. – 1923. – №7-8. – С.128-130.
40. Там само.
41. Официальный отдел // Студент революции. – 1923. – №9-10. – С.27-29.
42. Бібліографічний відділ // Студент революції. – 1923. – №6. – С.105.

Надійшла до редакції 03.10.2002 р.

УДК 94:281.96(477)

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1991-2000 рр.)

В.В.Дундар

Питанням утвердження високої духовності і моралі належить чільне місце у розбудові Української держави. У період тоталітарного режиму Церква, як соціальний інститут з давніми традиціями виховання моральних цінностей, юридично була позбавлена права провадити духовну роботу у суспільстві. Після розпаду колишнього СРСР і відмови від панівної комуністичної ідеології виник вакуум. Ці пустоти почали заповнюватися сумнівними з точки зору етики і моралі псевдоцінностями, що становлять загрозу моральному здоров'ю суспільства, і насамперед, молодого покоління. Через різні канали ЗМІ посилюлася пропаганда насильства, розпусти, ненависті, соціальної та національної ворожнечі.

За цих обставин Церква при активній підтримці держави могла протистояти навалі бездуховності, повести рішучу боротьбу з цими вкрай негативними явищами, морально очистити і духовно оздоровити суспільство. Президент України Л.Д. Кучма з цього приводу заявив: “Функція Церкви – дбати про морально-духовний стан суспільства, а держава їй у цьому повинна всіляко допомагати” [1]. Вагоме значення у збереженні моральності суспільства належить культурно-просвітницькій діяльності релігійних організацій Української Православної Церкви (УПЦ). Предстоятель УПЦ Митрополит Володимир, підкреслюючи важливість цієї діяльності, сказав: “Любіть свій народ, його прекрасні традиції... Виховуйте себе естетично... Любіть літературу і мистецтво, бо вони саме тим багаті, що здатні осяяти світ людини, зробити його духовно багатим...” [2]. Вислів митрополита відображає позицію Української Православної Церкви щодо способів збереження духовної спадщини народу України.

Протягом сімдесяти років радянська історіографія розглядала історію релігії та Церкви з атеїстично-матеріалістичної точки зору, у контексті боротьби з ворожою ідеологією. З моменту удержавлення України ця проблема стала викликати значне зацікавлення у наукових колах. У 90-ті роки відчутно активізувалася робота вітчизняних дослідників з вивчення цієї теми. Історіографія 90-х років характеризується появою численних наукових досліджень з проблем релігії. До них належать, зокрема, праці А.Колодного, В.Бондаренка, В.Єленського, В.Журавського, С.Павлова, К.Мезенцева, О.Любіщевої, С.Головащенко, О.Шуби, В.Паценка, О.Недавньої, С.Речинського [3]. У роботах цих авторів висвітлюються актуальні питання історії релігії, утвердження хри-

стіянства, виникнення українського православ'я, історії Української Православної Церкви, розглядаються становище Церкви за умов тоталітаризму та її відродження у незалежній Україні, державно-церковні відносини, процеси розбудови релігійної мережі та церковної інфраструктури, соціально значуща робота релігійних організацій, міжнародна діяльність Церкви, роль Церкви у духовному відродженні суспільства. Автори також фрагментарно торкаються у своїх працях деяких аспектів досліджуваної проблеми. Однак вони не були предметом окремого самостійного дослідження. В українській історіографії ще не створено загальної праці, у якій би питання культурно-просвітницької діяльності релігійних організацій УПЦ розглядалися комплексно. З огляду на вищесказане дослідження цієї проблеми постає актуальним і має наукове та практичне значення.

Мета даної статті – проаналізувати найважливіші напрямки культурно-просвітницької діяльності УПЦ: організацію концертів та фестивалів духовної музики і співу, проведення у музеях виставок релігійного портрету, експозицій з історії християнства, видання церковної літератури та діяльність православних ЗМІ. Джерельною базою статті стали державні законодавчі акти – Конституція України, Закон “Про свободу совісті та релігійні організації” [4], укази і постанови Президента та Кабінету Міністрів, відповідних міністерств і комітетів щодо релігії та Церкви. Важливе значення належить виступам і промовам Президента України Л.Д.Кучми та Предстоятеля УПЦ митрополита Володимира, у яких дані оцінки, характеристики найгостріших проблем світського і духовного життя суспільства. Також використано інформаційні та статистичні матеріали Поточного архіву Держкомрелігій та журналу “Людина і світ”, вміщенні в окремій рубриці “У Державному комітеті у справах релігій”. Надзвичайно цікавим джерелом для вивчення даної проблеми виступають релігійні видання “Православний вісник”, “Православна газета”, а також публікації з цього приводу у світських та релігійних центральних та регіональних ЗМІ. До написання статті залучено деякі матеріали, що зберігаються у центральних та обласних художніх і краєзнавчих музеях. Методологічним підґрунтям дослідження стали принципи об'єктивності та історизму. Застосовано системний та порівняльно-критичний методи.

Одним з напрямків культурно-просвітницької діяльності, якому Православна Церква завжди надавала великої уваги, є мистецтво і, перш за все, релігійна музика та церковний спів. Слід зауважити, що за сучасних умов відродження духовної музики виступає важливим аспектом виховання особистості. Богослужбова музика своєю гармонійністю впливає на слухачів, психологічно врівноважуючи та заспокоюючи їх, стаючи високоморальним орієнтиром. Гарне музичне виховання, за словами оптинських старців, очищує душу і готує її до сприйняття духовних вражень [5]. Останнє десятиріччя ХХ століття ознаменувалося появою в Україні значної кількості церковних, світських і самодіяльних хороших колективів – виконавців духовної музики. Характерною рисою їх діяльності є високий професіоналізм і майстерність. Заслуженим авторитетом користується митрополичий хороший колектив церковного пісенспіву Києво-Печерської Лаври. За змістом репертуару, майстерністю виконання, кількістю учасників, духовним впливом на слухачів, оформленням він займає одне з провідних місць серед хороших колективів країн Вселенського православ'я. Великою повагою у мирян користуються також кафедральні хороші колективи та колективи церковного пісенспіву і музики духовних навчальних закладів, храмів, монастирів.

На особливу увагу заслуговує діяльність Ужгородського Хрестовоздвиженського кафедрального хору під керівництвом Ф.Копинця. Він став відомим не тільки на території всієї України, а й поза її межами. Уперше хор виступив за кордоном у вересні 1994 р. в Угорщині, у листопаді взяв участь у фестивалі духовної музики у Словаччині,

протягом наступних двох років відвідав Німеччину і Францію. Ф.Копинець є також і композитором. У 1994 р. вийшла його “Збірка закарпатських богослужбових піснеспівів у гармонізації Федора Копинця”. Відтоді на богослужіннях виконуються закарпатські церковні наспіви, разом з тим хор має у репертуарі і твори інших видатних вітчизняних композиторів [6].

Значне зацікавлення викликає також діяльність церковного хору Київської Духовної академії і семінарії. Своє мистецтво він демонстрував не тільки у м.Києві, а виїздив за кордон. У 1997 р. цей творчий колектив виступив у шести великих містах Швейцарії. Перший виступ пройшов у православної громаді Цюриха. Концерт зібрав близько двох тисяч чоловік і мав великий успіх. Музичний оглядач писав, що “чернечий хор сприймався слухачами як уособлення великої і стародавньої традиції” [7]. Крім давньої церковної музики, звучали твори Д.Бортнянського, А.Веделя, А.Кастальського. Пасхальні та Різдвяні піснеспіви й народні колядки у розмаїтті представили швейцарським слухачам співочу українську традицію нового часу. Аудиторія слухала виступ хору з захопленням. За відгуками присутніх на концерті, нічого схожого тут ніколи не було: вперше за всю музичну історію країни тут пролунали такі співи [8]. Подібні виступи церковних хорів за межами України сприяли популяризації української духовної культури у багатьох країнах зарубіжжя. Репертуар сучасної церковної музики постійно поповнюється новими творами. Вийшов з друку збірник музичних творів архієпископа Херсонського і Таврійського Іонафана “Урочисті прокімнії Вечірні та Божественної Літургії” під рубрикою “Духовні музичні твори сучасних авторів”. Архієпископ Іонафан також читав лекції з історії хорового співу для студентів музичних спеціальностей Херсонського державного педагогічного університету [9].

Зросла кількість молодіжних хорових колективів. Дитячий хор Свято-Троїцького храму м.Ірпеня, заснований у 1991 р., складається виключно з дітей Чорнобиля. Цей своєрідний хор, назва якого “Духовні посіви”, крім свого храму, виступав у 1996 р. в київському храмі Входу Господнього до Єрусалиму, зведеного у пам’ять загиблих під час аварії на ЧАЕС [10]. З молодих хористів складається й колектив Коропського церковного хору на Чернігівщині. Ним керує благочинний архімандрит Миколай. Хор постійно розширює свій репертуар, виконує духовну музику відомих композиторів [11]. З учнів Волинської Духовної семінарії був утворений молодіжний хор “Волинські дзвони”. Він діє під опікою о.Аліпія і безпосередньо архієпископа Волинського і Луцького Нифонта. Виконуючи пісні різноманітного репертуару, хористи брали участь у програмах місцевого телебачення, давали добродійні концерти [12]. Дитячий хор Свято-Ільїнської церкви м.Києва виступав з концертами духовних піснеспівів також в інших храмах, зокрема у відродженому храмі святителя Димитрія Ростовського, зведеному у XVIII столітті [13]. Діяльність молодіжних церковних хорів привернула до себе увагу юнацької аудиторії, дала змогу поширювати серед молоді України загальнолюдські духовні цінності.

Ріст церковних хорових колективів, розширення репертуару дало можливість церковним організаціям проводити конкурси, фестивалі, творчі музикальні вечори. Так, у 1997 р. пройшов XVI Міжнародний фестиваль духовної музики “Гайнівка-97”. У фестивалі брали участь хори з багатьох країн світу. Україну представляли Молодіжний хор Києво-Печерської Лаври, чоловічий хор “Боян” з Києва та “Волинські дзвони” [14]. У цьому ж році уперше в Україні пройшов православний молодіжний фестиваль духовної пісні “Голоби-97”. До Волині приїхали 17 церковних хорів. Головою журі був протоієрей В.Гаржук, який понад 60 років керує архієрейським хором. Переможцями фестивалю було визнано молодіжний церковний хор із села Заболоття Ратнівського району та дитячий церковний хор с.Нужель Голобської селищної Ради Ковельського району. У фестивалі взяв участь і виступив з привітанням керівник молодіжного руху УПЦ єпис-

коп Львівський і Дрогобицький Августин. На святі були присутніми також представники обласної і районних адміністрацій [15]. Значна частина фестивалів відбулася у 2000 році, коли православна громадськість святкувала ювілей Різдва Христового. Так, у м.Луцьку пройшов Міжнародний фестиваль "Різдвяна містерія", у якому брали участь церковні хорові колективи України, Угорщини, Польщі, Білорусі. У цьому ж році пройшов Міжнародний фестиваль християнської творчості на Херсонщині. У Вінниці відбувся обласний фестиваль християнської духовної музики і хорових колективів "Боже, великий, єдиний" [16]. Значною подією у церковному житті став фестиваль духовної музики "Глас Печерський-2000". У фестивалі брали участь понад 20 хорових колективів. Фестиваль відкрив митрополит Володимир, який підкреслив важливість відродження церковного співу як однієї з основ православної духовності [17].

Важливою особливістю хорових колективів є їх масовість. Це, насамперед, стосується місцевих парафіяльних хорів, що створені практично у кожному храмі та монастирі. З року в рік зростає їх кількість. За чотири роки (1997-2000) їх чисельність збільшилася з 6884 до 9152, або на 33 відсотки. Хорові колективи поповнилися новими виконавцями: за приблизними підрахунками, їх загальна кількість становить майже 130 тисяч [18]. Це велика армія церковного активу, захисників і проповідників духовних високоморальних цінностей православної віри, яких так бракує у суспільстві.

Церковне хорове мистецтво справило великий вплив на діяльність творчих колективів філармоній, театрів, естрадних ансамблів, а також на розвиток художньої самодіяльності. Їх репертуар поповнився релігійною тематикою. В багатьох творчих колективах виконуються твори вітчизняних композиторів: М.Березовського, А.Веделя, Д.Бортнянського, Д.Січинського, К.Стеценка, М.Леонтовича. Це хорові колективи, серед яких чимало лауреатів та власників Гран-прі престижних міжнародних конкурсів та фестивалів: Київський муніципальний камерний хор "Хрещатик", чоловічий хор Святогорського монастиря, хор хлопчиків та юнаків Національної музичної академії України імені Чайковського, муніципальний камерний хор "Київ", Харківський чоловічий квартет "Стрітєння", жіночий хор "Благовіст" з Луганська, дитяча хорова капела "Кримські солов'ї" з Сімферополя. У Донецьку в 1999 р. під егідою голови облдержадміністрації В.Януковича пройшов фестиваль духовної музики "Преображення". На першому концерті виконувалися "Пристрасті Христові" Д.Целіолі, "Літургія Святого Іоанна Златоуста" С.Рахманінова, "Най справиться молитва моя" П.Чеснокова, "Аве Марія" Д.Коччині, "Пристрасті за Матфієм" Баха, "Реквієм" Д.Верді. Усі присутні з винярковою увагою слухали духовну музику та були вражені її величною красою. У березні 2000 р. в концертному залі ім.Прокоф'єва виступала хорова капела хлопчиків Донецького обласного Палацу дитячого та юнацького мистецтва. Її репертуар складався з українських пісень, колядок, а також духовної музики – грецької молитви "Богородице", "Слава Отцю та Синові" Бортнянського та ін. [19].

З року в рік вдосконалюється музичне мистецтво і зростає кількість самодіяльних творчих колективів. Керівник Управління культури Донецької облдержадміністрації В.Стасевич з цього приводу сказав, що люди живуть не лише матеріальними потребами, але й духовними: "Спостерігається парадоксальне явище: з одного боку, фінансові труднощі, а з іншого – духовний підйом... потреба в культурі з боку населення... Зараз у нашій області діють 6 тис. самодіяльних колективів, більше 300 з них отримали почесне звання "народного (зразкового), аматорського" [20]. Такий творчий підйом викликаний зростанням духовної культури та потребою людей у ній на сучасному етапі, що свідчить про позитивні зрушення у суспільстві. Церква розглядає музичне мистецтво, як прояв гуманності в глибинному сенсі цього слова, доброчинності та милосердя. Творчі колективи та організації прагнуть задовольнити духовні запити інших: послухати гарну церковну, класичну, народ-

ну музику. Церква вважає, що духовна музика має виключно великий вплив на психологічний стан людини, підвищує настрій, робить людину більш духовною, здатною глибоко сприймати християнські і загальнолюдські цінності.

Поряд з церковною музикою засобом духовного просвітництва є образотворче та декоративно-прикладне мистецтво з релігійної тематики. Численні експозиції з історії християнства прикрасили мистецькі заклади м. Києва та інших міст України. У досліджуваний період у Палаці мистецтв “Український дім” з успіхом пройшла виставка українського релігійного портрету. Працювала Всеукраїнська виставка пасок у Києво-Печерській Лаврі. У Національній Парламентській бібліотеці було проведено виставки сакрального мистецтва “Від Різдва Христового до Вознесіння” та “Врятовані святині”. У Національному виставковому центрі були розгорнуті пересувні виставки богословської літератури, художніх речей церковного вжитку [21].

Виставки сакрального мистецтва пройшли майже в усіх обласних центрах України. В їх організації брали активну участь представники релігійних організацій УПЦ. Відкривали і освячували ці виставки церковні ієрархи. У м.Чернігові директор галереї сучасного мистецтва “Пласт-Арт” і обласна організація Спілки художників України у квітні 1997 р. організували виставку картин В.Ковтуна. Художник надав багато уваги релігійним святам, особливо темам Різдва та Великодня. Його твори зображують природу і людей через християнське сприйняття дійсності. Ця виставка здобула багато захоплених відгуків з боку відвідувачів. Експозицію було освячено протоієреєм УПЦ о.Іоанном [22]. У м.Харкові у виставковій залі художнього музею упродовж квітня 1998 р. тривала виставка творів члена Спілки художників України В.Гольби, учасника міжнародних, регіональних виставок, картини якого прикрашають зараз музеї багатьох країн зарубіжжя. Митрополит Харківський і Богодухівський Никодим, який відвідав виставку, серед представлених творів особливо виділив картину “Відродження”, присвячену 200-річчю утворення Харківської єпархії. Ідейний зміст цієї картини – відродження духовності нашого суспільства [23]. У цьому ж році Митрополит Никодим особисто відкрив виставку живопису члена Спілки художників України В.Семиноженка, яка пройшла у рамках підготовки до Ювілею [24]. У Харківському будинку художників організатори виставки представили експозицію, присвячену 2000-літтю Різдва Христового, яка складалася з понад 300 творів образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва. Серед них можна було побачити живопис, графіку, батик, кераміку, а також скульптуру із широким використанням теми Різдва [25]. В Івано-Франківській області у м.Коломиї у вересні 2000 р. відкрито перший у світі музей “Писанки”. В урочистій церемонії взяли участь Президент України Л.Кучма, Голова Верховної Ради І.Плющ, інші посадові особи, духовенство. Колекція музею нараховує більш ніж 10 тис. експонатів [26]. У Донецькому краєзнавчому музеї відбулася виставка “Від забуття до відродження”, на якій були продемонстровані експонати, зібрані 75 років тому, що відображають історію й сучасний стан Православної Церкви. Експонувалися ікони невідомих майстрів, срібні оклади, церковні книги та хрести, священицькі ризи XVII-XIX ст., а також сучасні ікони та предмети релігійного вжитку [27]. До релігійного свята Великодня було присвячено виставку “Торжество православ'я” у першій православній бібліотеці м.Донецька. А в квітні 2000 р. у цьому ж місті в музеї пройшла виставка квітів “З Великоднем” [28].

До 2000-ліття Різдва Христового майстрині Кролевецької фабрики “Художнє ткацтво” Сумської області виготовили партію рушників для церковних іконостасів [29]. Великому Ювілеєві присвячено альбом “Вишивані ікони”, який демонструє витвори однієї з кращих майстринь вишивального сакрального мистецтва А.Ляшенко. У ньому представлено 37 репродукцій тих робіт, які майстриня неодноразово виставляла у Чернігові, Києві, Городні, Ніжині, Козельці [30]. У ювілейні святкові дні відкрилася виста-

вка народного шиття, за участі відомих майстрів Ж.Майхровської (Кіровоград), М.Покиданця (Чернівці), І.Гузько (Київ). Репрезентовані доробки, насамперед, вишиті ікони і церковний одяг, справили на відвідувачів глибоке враження [31]. Виставки знайомили тисячі людей з історією іконопису, релігійним портретом, доводячи до людської свідомості значення цього виду мистецтва. Вони сприяли розширенню світогляду та пізнанню православних культурних цінностей.

Поряд з виставками сакрального живопису та декоративно-прикладного мистецтва у зазначений період почали повсюдно відкриватися експозиції старовинних церковних рукописів та друкованих матеріалів. У Херсоні в 2000 р. обласний державний архів та краєзнавчий музей організували виставку документів, що стосуються історії православ'я на півдні України [32]. У Харкові в державній науковій бібліотеці ім.В.Г.Короленка та в архієрейському будинку Покровського монастиря було представлено життєписи архієреїв Харківської єпархії за 200 років її існування, роботи, які висвітлюють духовну історію Слобожанщини [33]. Державний музей книги і друкарства, розташований на території Києво-Печерської Лаври, зібрав рукописи й старовинні друковані пам'ятки XV-XVIII ст. Серед них виставлено Псалтир XVII ст., Євангеліє 1690 р., книги з творами Діонісія Ареопігита XV ст., фрагменти Міней XVI ст. [34].

Розширилася і сучасна видавнича робота. З нагоди обговорення питань цієї галузі 17-18 лютого 1998 р. у Києві зібралася Всеукраїнська міжнародна християнська Асамблея. На ній були присутні понад шістсот священників, політичних і громадських діячів, науковців, працівників ЗМІ. У рамках Асамблеї відбулися численні “круглі столи”, на яких обговорювалися такі теми: “Церква і Держава та проблеми єдності українського православ'я”, “Проблеми духовності на зламі другого і третього тисячоліть”, “Вплив християнства на розвиток української культури”, “Роль православних ЗМІ у вихованні молоді” тощо. Асамблея намітила обширну програму перевидання стародавніх пам'яток релігійної літератури та підготовки і видання нових праць з історії релігії та Церкви [35].

У досліджуваній період простежується тенденція до співпраці державних і церковних видавництв. Було перевидано низку книг, зокрема “Києво-Печерський патерик”, “Нарис про Почаївську Лавру”, “Храми та монастирі глибокого Поділля” [36]. В Українському домі м.Києва у жовтні 1997 р. пройшла презентація книг Євангелія, Апостола, Требника Петра Могили та видань, надрукованих до Ювілею. У презентації активну участь взяли священнослужителі Києво-Печерської Лаври [37].

У 1997 р. було опубліковано збірки праць Предстоятеля УПЦ митрополита Володимира “Слова і промови” та “Проповіді”. У них він всебічно розглядає широке коло питань, пов'язаних з культовою та позакультовою (соціально значущою) діяльністю релігійних організацій УПЦ [38]. Вийшов з друку довідник Держкомрелігій України “Християнські церкви і релігійні організації в Україні”, один з розділів якого присвячений УПЦ. Збірка містить відомості про життєдіяльність митрополита Володимира, про сучасний стан Церкви [39]. Міжнародний фонд “Духовна спадщина” видав книгу “Київ. Жертви репресій”, у якій зібрано унікальний матеріал про долю репресованих українських священників [40]. Розпочалася праця над “Українською енциклопедією релігії”, а також було видано кілька книг, авторів яких згадано вище у зв'язку з висвітленням історіографії досліджуваної проблеми.

Упродовж 2000 р. вийшло біля 120 тис. фотоальбомів, буклетів, альманахів та інших видань з богословської і церковно-мистецької тематики. Серед збірок матеріалів, підготовлених до 2000-ліття Різдва Христового, слід особливо відзначити ті, що відтворюють історію православ'я в окремих регіонах України. Це такі видання, як “Сумщина християнська”, “Слобожанщина”, “Чудотворні ікони Волині”, тритомник “Православні монастирі Волині”, “Християнські святині міста Чернівці”, “Донбас православ-

ний”. Фотоальбом “Донбас православний” містить у стислому вигляді історію православної церкви у Донбасі, але наголос робиться на духовному відродженні регіону в останні роки. У зборі фотоматеріалів до видання взяли участь краєзнавчі та історичні музеї Донецька і області, використано церковний архівний матеріал. Альбом було випущено і презентовано у межах фестивалю “Золотий Скіф”. Під час презентації митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон нагородив редактора альбому І.Гуменюка орденом Святого князя Володимира, директора фестивалю К.Воробйова – орденом “Різдва Христове” I ступеню, такий само орден II ступеню отримали фотохудожник В.Пащенко та директор державного архітектурного заповідника “Святі гори” В.Дєдов [41]. До Ювілею УПЦ випустила понад 12 млн. марок, конвертів, емблем, значків, монет, грамот з відповідною атрибутикою [42].

У досліджуваній період активізувалася діяльність православних бібліотек. Значно поповнився їх книжковий фонд. Тут зібрано роботи з історії християнства, сучасного стану Православної Церкви в Україні та інших державах. Крім видання книг та організації виставок, присвячених знаменним релігійним датам, тут читаються лекції, проводяться круглі столи, семінари, консультації з важливих релігійних проблем. У деяких православних бібліотеках утворено молодіжні літературні об’єднання. На їх засіданнях обговорюються підготовані молодими авторами творчі розробки. Кращі твори публікуються у центральних та місцевих періодичних виданнях.

Слід також зазначити, що релігійні організації УПЦ у своїй культурно-просвітницькій діяльності використовують такий важливий засіб духовного виховання, як демонстрація кінофільмів. У Ювілейному році більшість кінотеатрів, клубів, Палаців культури демонстрували історико-релігійний фільм “Ісус”. Систематично демонструються й інші кінострічки релігійного змісту. Так, у кінотеатрі “Ореол” обласного центру сумчани щосуботи мають змогу переглянути художні та пізнавальні фільми на релігійну тематику. Перед сеансами священники релігійних організацій УПЦ виступають з доповідями з історії християнства, сучасного стану УПЦ, висвітлюють питання віросповідання тощо [43].

Останнім часом у засобах масової інформації інтенсивно розвивається напрямок журналістики, пов’язаний з висвітленням церковного життя. У багатьох світських журналах та газетах з’явилися окремі рубрики, розділи, додатки, цілком присвячені релігійно-церковному життю. Так, у відповідних рубриках журналів “Людина і світ” та “Віче”, окрім інформаційного матеріалу, друкуються статті стосовно усіх галузей життя сучасної Церкви: щодо проблем духовної освіти, соціального служіння Церкви, її взаємодії зі школами, вищими навчальними закладами, Збройними Силами, відносно миротворчої діяльності. Зміцнюються зв’язки між релігійними організаціями та представниками світських ЗМІ. У грудні 1995 р. відбулася зустріч митрополита Чернігівського і Ніжинського Антонія з журналістами, редакторами обласних, міських та районних газет. Митрополит Антоній відповів на численні питання присутніх. У бесіді взяв участь благочинний церков Чернігівського округу протоієрей Анатолій (Товстоног), настоятель Чернігівського Свято-Троїцького кафедрального собору протоієрей Іоанн (Фасік). Після зустрічі митрополит Антоній та особи, що його супроводжували, відвідали редакційні колективи чернігівського обласного телебачення та районної газети “Наш край” [44]. Регулярні зустрічі представників релігійних організацій з журналістами сприяють більш об’єктивному і всебічному висвітленню духовного життя у регіонах України.

Також збільшилася кількість церковних періодичних видань. Українська Православна Церква має 55 періодичних видань. Серед них найбільш відомі – журнал “Православний вісник” та “Труди Київської Духовної Академії”. Офіційні видання Української Православної Церкви – журнал “Православний вісник” та “Православна газета”.

“Православний вісник”, за редакцією протоієрея М.Забуги, виходить тиражем у 4 тис. примірників. Цей журнал публікує переважно статті богословського та історичного спрямування. “Православна газета” має більший тираж – 20 тис., виходить щомісяця і розповсюджується по всіх епархіях. Велику частку в її матеріалі займають офіційні документи УПЦ, вона стежить за церковними подіями, даючи їх хроніку. Серед інших київських видань заслуговує на увагу газета “Кирилиця” православно-педагогічного спрямування. Безкоштовно розповсюджується видання Свято-Іонинського монастиря “Іонинський листок”, розрахований на широкий загал, з метою ознайомлення читачів з церковними обрядами, текстами молитов, піснеспівів. Парафія св.Агапіта видає молодіжну газету “Камо грядеши”, що має свою сторінку в Інтернеті [45].

Все більшого значення набувають епархіальні газети. Їх кількість значно зросла, зараз практично кожна епархія має власний друкований орган, а у деяких виходить по кілька газет чи журналів. Низка епархіальних періодичних видань відзначається високим професійним рівнем, з доступним для пересічного читача викладом матеріалу. Наприклад, “Харківські епархіальні відомості” яскраві за оформленням та ілюстровані високохудожніми фотографіями; “Православна Таврія” з Херсону на шістнадцяти сторінках розповідає про його історію та духовно-культурні традиції; “Голос Православ’я” з Миколаєва та однойменна газета Луганської епархії, “Справедливість” з Одеси, а також “Подільське Полісся” Рівненської області багато уваги надають проблемам виховання молоді. Газети “Християнська родина” з Ужгорода, “Таврида православна” з Сімферополя, “Дзвони Волині” з Луцька публікують літературознавчі та мистецтвознавчі матеріали, фахові дослідження з фольклору, розповідають про історію, культуру та святині свого регіону.

Існує декілька видань, адресованих спеціально військовослужбовцям. Серед них виділяється газета “На варті” Львівського епархіального управління УПЦ, що виходить під патронатом архієпископа Львівського і Дрогобицького Августина. Перші сторінки газети традиційно присвячуються огляду подій, що стосуються церковно-армійських взаємовідносин. Далі публікуються статті морально-виховного, роз’яснювального та патріотичного плану.

Особливим різновидом періодичних видань є Православний церковний календар, що видається раз на рік. Хоча його скоріше призначено для внутрішнього вжитку серед кліру, для упорядкування богослужінь, але водночас він містить багато цікавої інформації, як богословського, так і суто прикладного характеру, зокрема повний перелік православних свят, визначних дат, склад єпископату УПЦ.

Почали освоюватися Церквою такі засоби масової інформації, як електронні. Зараз усі епархії намагаються встановити у себе комп’ютерне обладнання та отримати доступ до Інтернету. Православні сервери стають дедалі цікавішими та відвідуваними, завдяки змістовній інформації стосовно православної віри, з історії Церкви, новинам церковного життя, довідковим матеріалам та документам. Єдиний в УПЦ електронний часопис “Амвон” видається у Володимиро-Волинській епархії. У ньому можна ознайомитися з оглядом діяльності УПЦ, а також з підбіркою матеріалів інших православних сайтів [46]. На офіційному сервері УПЦ “Православ’я в Україні” розміщується дедалі більше електронних версій періодичних епархіальних видань. Діяльність релігійних організацій Церкви систематично висвітлюється радіомовленням і телебаченням, церковні ієрархи, відомі богослови розпочали цикл програм “Духовні бесіди”, ЗМІ регулярно транслюють проповідь Слова Божого. Діяльність засобів масової інформації мала велике значення для духовного відродження суспільства. Всебічне відображення історії та сучасного стану Церкви, найважливіших напрямків виховної, культурно-просвітницької роботи викликає справедливе зацікавлення громадськості до різних ас-

пектів церковного життя і християнської культури, що сприяло глибокому розумінню та сприйняттю високоморальних цінностей, притаманних православній ментальності.

Визначною подією у релігійному житті стала Всеукраїнська нарада головних редакторів засобів масової інформації УПЦ під головуванням архієпископа Августина, яка відбулася у березні 1999 р. На нараді були підведені підсумки діяльності ЗМІ та намічені завдання журналістського корпусу на найближчий період. У виступах учасників й у Зверненні до журналістів світських ЗМІ прозвучали заклики “об’єднати наші зусилля у справі відродження православної духовності нашої Батьківщини – України”[47], нести широкому загалові ідеал миру, гуманізму і злагоди, сприяти консолідації суспільства. З особливою гостротою у Зверненні пролунало питання про відповідальність журналістів щодо правдивого, об’єктивного зображення важливих проблем церковного і світського життя. Працівники засобів масової інформації повинні більш серйозно ставитися до питань журналістської етики, адже “четверта влада” насамперед є владою над думками й почуттями людей. У Зверненні зауважувалося: “За кожне слово ми повинні будемо відповідати Богові”, наводилася цитата з Біблії: “За слова свої будеш виправданий і за слова свої будеш осуджений” (Мтф.12,37). На нараді також була затверджена програму подальшої діяльності православних ЗМІ в Україні [48].

Зі всього сказаного вище можна зробити наступний висновок. У досліджуваній період широко розгорнулася культурно-просвітницька діяльність релігійних організацій УПЦ. Зросла роль релігійного мистецтва, поліпшилася видавнича робота, активізувалася діяльність православних бібліотек і церковних ЗМІ. Культурно-просвітницька діяльність релігійних організацій УПЦ всіляко сприяє духовному відродженню народу, поверненню його до традиційних моральних цінностей, збереженню національної культури і духовної самобутності. Дослідження даної проблеми має і практичне значення. Матеріали статті доречно використовувати при вивченні загальних курсів історії України, релігієзнавства, українознавства, народознавства, при написанні курсових і дипломних робіт, а також у подальшій розробці цієї наукової проблеми. Предметом наступних наукових досліджень можуть бути такі питання: удосконалення механізму взаємодії між світськими і духовними ЗМІ, робота православних бібліотек, діяльність культурно-просвітницьких православних центрів, робота релігійних організацій з духовного виховання молоді у загальноосвітніх школах та вищих навчальних закладах, електронні засоби масової інформації тощо. Ґрунтовне наукове дослідження усіх аспектів культурно-просвітницької діяльності релігійних організацій УПЦ буде сприяти підготовці узагальненої комплексної праці з цієї важливої проблеми.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается культурно-просветительская деятельность Украинской Православной Церкви: организация концертов и фестивалей православной музыки и пения, проведения в музеях выставок сакрального искусства, работа православных библиотек, издание церковной литературы, деятельность православных СМИ. Делаются выводы, что эти мероприятия УПЦ благотворно влияют на духовно-нравственное состояние общества и способствуют росту доверия к Церкви.

SUMMARY

The article reveals cultural and educational activities of the Ukrainian Orthodox Church: organization of concerts and festivals of orthodox music and singing, carrying out in museums exhibitions of sacred art, work of orthodox libraries publication of church literature, activities of ortho-

dox mass media. The conclusions are made that these measures of UOC favorably affected spiritual and moral state of the society and promoted the growth of confidence in Church.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зустріч Президента України Л.Кучми з релігійними лідерами країни// Людина і світ. – 1999. – березень-квітень. – С.27.
2. Володимир, митрополит Київський і всієї України. Слова і промови. – К., 1997. – С.24-25.
3. Історія релігій в Україні: У 10-ти т.// Редкол.: А.Колодний (голова) та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 1996-1999. – Т.1-3; Історія релігії в Україні/ за ред. Колодного В., Яроцького П. – К.: Знання, 1999; Бондаренко В.Д., Єленський В.Є., Журавський В.С. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. – К.: Видавництво “Логос”, 1996. – 36 с.; Бондаренко В. Перебудова і церква. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990. – 47 с.; Павлов С., Мезенцев К., Любіщева О. Географія релігій. – К.: АртЕк, 1999. – 504 с.; Недавня О., Речинський С. Проблеми української релігійної свідомості. – К.: Український Центр духовної культури, 2000; Головащенко С.І. Історія християнства. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.; Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава: Б.в., 1997. – Ч.1. – 354 с.; Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. – К.: Криниця, 1999. – 324 с.
4. Конституція України. – К.: Юрінком, 1996; Закон Української РСР “Про свободу совісті та релігійні організації”// Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 25.
5. Ієромонах Роуз. Православне виховання і світ, що оточує нас// Православний вісник. – 1997. – №4. – С.47.
6. Савицька С. Ювілей Ужгородського Хрестовоздвиженського православного хору// Православна газета. – 1997. – квітень. – №8(35). – С.5.
7. Соколов Л. Вперше в історії// Православний вісник. – 1997. – №4. – С.69-72.
8. Там само.
9. Єпархіальний літопис// Православна Таврія. – 2001. – жовтень-листопад. – №10-11(37-38). – С.4.
10. Православна газета. – 1996. – лютий. – №2(21). – С.2.
11. Как звезды на небосклоне// Троїцький вісник. – 2001. – травень. – №4(79). – С.2.
12. Хващевський І. Наші хористи на Підляшші// Дзвони Волині. – 1997. – листопад. – С.4.
13. Новини: Детский хор Свято-Ильинской церкви Киева выступил с концертом... – Інтернет: <http://www.orthodox.org.ua/win/index.shtml/>
14. Хващевський І. Наші хористи на Підляшші – С.4.
15. Простопчук Р. Церковний молодіжний фестиваль// Православна газета. – 1997. – №7(34). – С.2.
16. Інформаційний звіт Державного комітету України у справах релігій за 2000 р. – С.26. – Поточний архів Держкомрелігій.
17. “Дзвони Волині”. – 2001. – 27 січня. – Інтернет: <http://www.orthodox.org.ua/win/index.shtml/>
18. Інформаційний звіт Державного комітету України у справах релігій за 1997 -2000 рр. – Поточний архів Держкомрелігій.
19. Вечерний Донецьк. – 2000. – 31 марта.
20. Стасевич В. Неиссякаемый родник// Жизнь. – 2001. – 29 ноября.
21. Християнські церкви і релігійні організації в Україні: Довідник/ Гол.ред. В.Д. Бондаренко. – К.: VIP, 2001. – С.85-87.

22. Крамська Н. Зустріч на древній Чернігівській землі// Харьковские епархиальные ведомости. – 1997. – апрель. – №4(34). – С.6.
23. Крамська Н. “Відродження”// Харьковские епархиальные ведомости. – 1998. – апрель. – №4(46). – С.8.
24. Харьковские епархиальные ведомости. – 1998. – март. – №3(45). – С.7.
25. Вечерний Донецк. – 2000. – 6 января.
26. Музей “писанки” в Коломые// Вечерний Донецк. – 2000. – 26 сентября.
27. “От забвения к возрождению”// Донбасс православный. – 2000. – июнь. – №7(30). – С.5.
28. Донбасс православный. – 2000. – апрель. – №5(29). – С.7.
29. Крелевецкие рушники – к Рождеству Христову// Жизнь. – 2000. – 5 января.
30. Духовна краса народжується від чистої душі// Троїцький вісник. – 1999. – 28 грудня. – №11(64). – С.3.
31. Новини: В Кировограді пройшов традиційний обласний свято духовного пісання “Молось за тебе, Україно”. – Інтернет: <http://www.orthodox.org.ua/win/index.shtml/>
32. Релігійна панорама. – 2000. – №3. – С.5.
33. Ярошик В. Подарунок бібліотекам Слобожанщини// Харьковские епархиальные ведомости. – 1999. – май. – №5(60). – С.5.
34. Релігійна панорама. – 2000. – №3. – С.5.
35. Чемерис В. Голгофа українського православ'я. – К.: Видавнича фірма “Поліграфіка”, 1998. – С.470.
36. Православна газета. – 1997. – жовтень. – №8(35). – С.5.
37. Там само. – С.3.
38. Володимир, митрополит Київський і всієї України. Слова і промови. – 416 с.; Блаженніший митрополит Володимир (Сабодан). Проповіді. – У 2 т. – К., 1997. – 742 с.
39. Християнські церкви і релігійні організації в Україні: Довідник/ Гол.ред. В.Д. Бондаренко.
40. Київ. Жертви репресій. – К.: “Духовна спадщина”, 2001.
41. Лицо Донетчини – духовность и культура// Донбасс православный. – 2000. – №7(30). – С.2.
42. Троїцький вісник. – 1997. – грудень.
43. Агенція релігійної інформації. – 08.10.95.
44. Інформаційний звіт Державного комітету України у справах релігій за 2000 р. – С.26. – Поточний архів Держкомрелігій.
45. Стародуб А. Православна періодика в Україні: тенденція розвитку// Людина і світ. – 2001. – квітень. – С.28-29.
46. Там само.
47. Речинский С. Итоги и надежды Великого Юбилея. – Інтернет: <http://www.orthodox.org.ua/win/index.shtml/>; Тихон, архієпископ Бронницький. Средства массовой информации Русской Православной Церкви на пороге третьего тысячелетия// ЖМП. – 2000. – №4. – С.59.
48. Там само.

Надійшла до редакції 02.10.2002 р.

УДК 93 / 94 : 338.43.01/.02

ТРАНСФОРМАЦІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – кінці 80-х років ХХ ст.

А.О.Саржан

За часів радянської влади головні важелі впливу на сільське господарство, як і на всі інші виробничі сфери життя суспільства, концентрувалися в руках Комуністичної партії. Вона виробляла аграрну політику держави, визначала головні пріоритети розвитку галузі. У структурі ЦК та місцевих органів Компартії діяли спеціальні сільськогосподарські відділи, які організовували і контролювали виконання партійних рішень. У процесі формування аграрної політики певну роль відігравали і центральні органи радянської влади, але їх функції у цьому “тандемі” завжди були другорядними. Вони зазвичай конкретизували прийняті партією рішення, виробляли механізм їх реалізації. Українські партійні та радянські органи у розробці державної політики брали опосередковану участь, їх роль зводилася переважно до виконання рішень ухвалених у центрі.

Історіографія проблеми еволюції державної аграрної політики протягом другої половини 40-х – кінця 80-х років досить широка і нараховує чимало досліджень. Серед комплексних робіт з цього питання за ступенем концентрації фактичного матеріалу та рівнем його узагальнення, глибиною висвітлення різних аспектів розвитку галузі треба відзначити такі праці, як тритомна “Історія народного господарства Української РСР”, “Сільське господарство Української РСР”, семитомна “История социалистической экономики СССР” та інші [1]. У названих дослідженнях подано досить розгорнутий аналіз тих процесів, що відбувалися у сільському господарстві країни упродовж 40-80-тих років, хоча в них аграрна політика держави розглядалася виключно крізь призму партійних рішень, які насправді не відображали реального стану галузі.

В останні роки опубліковано ряд праць, в яких з нових методологічних позицій дана зважена оцінка аграрної політики радянської держави. На особливу увагу заслуговують роботи П.П.Панченка [2], С.М.Тимченка [3], В.М.Нечитайла [4]. Автори досить ґрунтовно вивчили різні аспекти розвитку сільського господарства України за новітніх часів: роль і місце аграрного сектора республіки в загальносоюзному господарчому комплексі; вплив науково-технічного прогресу на сільськогосподарське виробництво; етносоціальні зміни в українському селі та інші проблеми. У 2000 р. вийшов друком підручник, в якому вперше на підставі аналізу широкого кола документальних джерел, без ідеологічної заангажованості представлені головні напрямки аграрної політики України ХІХ-ХХ ст. [5]. Окремі аспекти розробки аграрної політики за радянських часів висвітлені у навчальному посібнику “Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії”, в монографії В.К.Барана та інших роботах [6]. Але в цілому в українській історіографії переосмислення аграрної політики радянської держави тільки розпочалося. До теперішнього часу немає досліджень, в яких би комплексно аналізувалася ця проблема.

У даній статті зроблена спроба критично проаналізувати рішення партійно-державної влади щодо аграрного сектору в другій половині 40-х – кінці 80-х років ХХ ст., виявити основні тенденції аграрної політики на різних етапах розвитку країни та її регіональні особливості.

У повоєнні роки скрутне становище села було зумовлене не тільки наслідками війни, але в значній мірі й тією політикою, яку проводила держава щодо села. Причому допускалися не окремі прорахунки, неправильною була сама концептуальна спрямованість цієї політики, стрижнем якої виступала ідея першочергового відновлення важкої

промисловості. При визначенні пріоритетів повоєнного економічного розвитку керівництво країни фактично повернулося до довоєнної моделі розвитку економіки та тогочасних методів проведення економічної політики. Це означало, що розвиток промисловості, насамперед важкої, повинен був здійснюватися не лише всупереч інтересів аграрної економіки і сфери споживання, внаслідок відповідного розподілу бюджетних коштів, але й багато в чому за їх рахунок, оскільки продовжувалася довоєнна практика “перекачування” фінансів з аграрного сектору в промисловий.

Причому треба зазначити, завдання, які ставилися партійними і державними органами, в цілому були правильними, спрямованими на розвиток сільськогосподарського виробництва, але настільки відірваними від реалій повоєнного життя, що так і залишалися на папері. У Законі про п’ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства країни на 1946-1950 рр. декларувалося, що відбудова сільського господарства є одним з пріоритетних напрямків державної політики [7]. Були сформульовані конкретні завдання щодо розвитку галузі. Однак механізм реалізації цих завдань не був вироблений, і головне – не передбачалося достатнього фінансово-матеріального забезпечення відновлення сільського господарства. За роки четвертої п’ятирічки капітальні вкладення державних і кооперативних організацій, колгоспів та населення в розвиток сільського господарства України становили всього 10,2% від загальної суми інвестицій у народне господарство. Наступної п’ятирічки інвестиції в аграрний сектор дещо збільшилися (15,5%), але і цього було дуже замало для повноцінного функціонування галузі [8]. Особливо різкі диспропорції в структурі капітальних вкладень були характерні для східного регіону України. У продовж 1946-1950 рр. в загальній сумі капітальних вкладень у господарство Сталінської області інвестиції колгоспів становили всього 2,1% [9]. У Ворошиловградській області капітальні вкладення колгоспів та міжколгоспних будівельних організацій складали 2,4% від загального обсягу інвестицій державних і кооперативних організацій [10].

Перекачування коштів з сільського господарства в інші сфери проводилося також за допомогою цінової політики та нееквівалентного обміну між промисловістю і сільським господарством. Колгоспи змушені були здавати вироблену продукцію за надзвичайно низькими заготівельними цінами. Водночас ціни на промислову продукцію, сільськогосподарську техніку були завищені. Високі розцінки були також встановлені на виконання машинно-тракторними станціями різних сільськогосподарських робіт у колгоспах. Внаслідок нехтування владою принципом матеріальної зацікавленості, в аграрній сфері став все більше позначатися занепад економічної мотивації виробника до праці. Проте подібне ставлення до села як до сировинного придатка промисловості, важливого і покірливого інвестиційного донора держави зберігалось й надалі. Село, не маючи необхідних накопичень і ресурсів для відтворення технологічної та соціальної бази, поступово занепадало і розорювалося.

Водночас з адміністративними заходами держава застосовувала і відверто насильницькі методи до селян. Оскільки колгоспники, які одержували за свою тяжку працю мізерну плату, неохоче працювали у громадському виробництві, влада України стала вдаватися до силових методів примушення. На прохання першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрушова президія Верховної Ради СРСР 21 лютого 1948 р. затвердила “закритий” указ “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя”. За цим указом кожного, хто не виробив встановленого мінімуму трудовнів, можна було виселити за межі республіки. До липня 1950 р. на сільських зборах було винесено 12 тис. “громадських вироків” про виселення селян за межі України. Здебільшого, це були несправедливі вирокі. Не випадково, 17% з них згодом скасували [11].

У Донбасі, за підрахунками О.І. Задніпровського, усього тільки за березень – травень 1948 р. було винесено 654 громадських вироки на виселення [12]. Це була чергова спроба залякати селянина, зробити з нього покірного робітника, але вона не вирішила, і не могла вирішити проблем сільського господарства.

На відновлення сільського господарства вкрай негативно вплинуло вольове, насильницьке впровадження широкомасштабних, але не завжди ретельно продуманих і обрахованих соціально-економічних експериментів. Одним з перших таких експериментів був рух за укрупнення колгоспів, який виник у 1948 році на Україні. У травні 1950 року ЦК ВКП(б) підтримав ініціативу керівництва Лебединського району Сумської області щодо об'єднання невеликих колгоспів. І цей приклад, взявши за основу, почали швидко, насильно, під адміністративним тиском впроваджувати повсюдно. Гігантоманія стала важливою складовою внутрішньої політики держави, що базувалася на абсолютизації переваг великого виробництва перед дрібним.

Дослідник розвитку сільського господарства Донбасу М.П.Макаров зазначає, що на початку 50-х років “невеликі розміри колгоспів вже не відповідали новому рівню розвитку продуктивних сил, в першу чергу знаряддям виробництва” [13]. З цим твердженням можна було б погодитися, якби в сільському господарстві існувала дійсно розвинута виробнича та управлінська інфраструктура. За умов, коли в колгоспах не вистачало кваліфікованих фахівців, були не врегульовані питання управління сільськогосподарським виробництвом та економічного стимулювання колгоспників, постійно відчувалася нестача навіть малопродуктивної техніки (у Сталінській області, наприклад, у 1950 р. на один колгосп в середньому припадало 1,7 вантажної автомашини, 2,9 комбайна [14]), об'єднання бідних, економічно слабких господарств само по собі не могло вирішити назрілих питань сільського господарства. Загалом, безрозсудне укрупнення, а потім розукрупнення було одним із чинників, які негативно позначилися на виробничій та фінансово-економічній діяльності господарств. У реформованих колгоспах та радгоспах, як і раніше, залишалася нестабільним виробництво основних видів сільськогосподарської продукції, зросла її собівартість, знизився рівень прибутку господарств, погіршилися інші показники.

Однією з характерних рис повоєнної соціально-економічної, у тому числі і аграрної, політики була орієнтація на екстенсивні методи господарювання. Аналіз документів, ухвалених партійними і радянськими органами, свідчить, що в основу діяльності як промисловості, так і сільського господарства було покладено не якісні, а кількісні показники. У перші повоєнні роки збільшення виробництва сільськогосподарської продукції планувалося, перш за все, за рахунок розширення посівних площ, швидкого зростання поголів'я худоби тощо. Протягом четвертої п'ятирічки передбачалося збільшити поголів'я коней на 46%, великої рогатої худоби – на 39%, свиней – у 3 рази [15]. У сучасній історіографії проблемі використання екстенсивних методів господарювання за радянських часів справедливо надається особливої уваги. Але оцінюючи соціально-економічну політику окремих періодів розвитку країни, мусимо враховувати особливості кожного з них . Автори одного з останніх підручників з новітньої історії України, висвітлюючи політику в галузі сільського господарства перших повоєнних років, стверджують: “Недоліком також було те, що продовжувався курс на екстенсивне ведення господарства...”[16]. У цілому погоджуючись з цією точкою зору, маємо зазначити, що на наш погляд, це була вимушена політика, обумовлена жалюгідним фінансовим та економічним станом повоєнної країни. Звичайно, то був не найкращий підхід до вирішення проблем, але за умов всеохоплюючого спустошення для інтенсивного розвитку господарства на основі досягнень науково-технічного прогресу не було ні матеріально-технічних, ні кадрових, ні фінансових ні інших ресурсів. Однак продовження екстенсив-

вного розвитку економіки в наступні роки, за певного поліпшення науково-технічної бази дійсно було серйозною помилкою.

Треба підкреслити, що влада приймала багато рішень, спрямованих на інтенсифікацію сільського господарства. Зокрема, передбачалося значно розширити електрофікацію сільської місцевості покращити племінну роботу в тваринництві, забезпечити колгоспи високоякісними сортами насіння, впровадити у сферу сільськогосподарського виробництва досягнення науки і передового досвіду тощо. Але вирішення цих дуже складних завдань перекидалося на плечі села, держава під ці надзвичайно важливі, однак досить дорогі економічні проекти коштів не виділяла. Так, електрофікацію села в перші повоєнні роки планувалося провести “силами колгоспників за рахунок коштів самих колгоспів і сільгоспкредита” [17]. Тобто, колгоспи зобов’язувалися електрофікуватися власним коштом. Проте для бідних, розорених війною господарств це завдання виявилось нереальним. Саме відсутність державної підтримки сільгоспвиробника, нестача матеріальних та фінансових ресурсів або ж їх неефективне використання були основними причинами того, що на початку 50-х років сільське господарство все ще залишалося напівзруйнованим і малоефективним.

За цих обставин радикальне реформування всього комплексу сільськогосподарського виробництва стало пріоритетним завданням. Його значимість засвідчував той факт, що з 1953 р. до 1964 р. відбулося одинадцять пленумів ЦК КПРС і чотирнадцять – ЦК Компартії України з питань розвитку сільського господарства. Перебудова галузі розпочалася після вересневого (1953 р.) пленума ЦК КПРС, на якому уперше були визнані причини відставання сільського господарства, розроблена система економічних і організаційних заходів, спрямованих на його підйом. Найважливішими серед них вважалися: збільшення державних асигнувань у сільське господарство; підвищення закупівельних і заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію; поліпшення технічного і кадрового забезпечення господарств; посилення матеріальної зацікавленості колгоспів.

У науковій літературі аграрна політика держави 1953-1958 рр. у цілому оцінюється позитивно. Так, В.К. Баран підкреслює, що в ці роки “ в аграрній політиці СРСР домінувала прагматична тенденція” [18]. Але, на наш погляд, можна говорити лише про вельми нерішучий та непослідовий прагматизм. Сутність антиселянського характеру аграрної політики не змінилася. У 50-ті роки М.Хрущов лише відмовився від її найбільш збанкрутілих елементів, дещо послабив відверто диктаторські методи управління сільським господарством. Це була досить короткочасна спроба держави, не відмовляючись від адміністративних, командних важелів управління, застосувати в обмежених масштабах і економічні методи управління.

Дійсно, протягом 1953-1958 рр. зміцніла матеріально-технічна база сільського господарства, поліпшилося ставлення до сільських трудівників. Восени 1954 р. з колгоспів була списана вся заборгованість минулих років за обов’язкові постачання продуктів тваринництва. Позитивно вплинуло на розвиток сільського господарства і більш терпиме ставлення держави до приватних підсобних господарств селян і робітників. Треба наголосити, що ставлення до них загалом як до перехідного явища, що нібито зникне найближчим часом, тому що громадське господарство буде розвиватися високими темпами, не змінилося, але за умов гострого дефіциту продовольчих товарів держава змушена була тимчасово послабити тотальний контроль за їхньою діяльністю, дещо пом’якшити податковий тиск. У середині 50-х років сталися позитивні зміни і в цінній політиці держави, були вжиті певні заходи задля підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників до громадського виробництва. Протягом 1953-1958 рр. закупівельні ціни на зерно збільшилися майже в 7 разів, на картоплю – у 8, а на продукти тваринництва – у 5,5 рази. Звичайно ж, все це стало вагомим стимулом розвитку колгоспного виробництва. У середині 50-х років зросла продуктивність праці на

селі, збільшилися обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, поліпшився добробут трудівників села.

На ці факти звертають увагу всі дослідники історії аграрних відносин 50-60-х років ХХ ст. Але, на наш погляд, то був відносний успіх і дуже короткочасний. Хоча 1954-1958 рр. виявилися найпродуктивнішими для сільського господарства, починаючи з середини 20-х років, все ж таки галузь не забезпечувала у повній мірі населення продуктами харчування, а легку та харчову промисловість – сировиною. Думається, що головна причина такого становища полягала в тому, що проведені реформи носили поверхневий характер, радикальних, глибинних змін у взаємодії держави і виробника сільськогосподарської продукції не відбулося. Паритетних відносин з селом не існувало – воно, як і раніше, залишалося пасинком.

Історики, які досліджують цей період, зазвичай наголошують на збільшенні державної допомоги сільському господарству. Дійсно, у 50-ті роки державні інвестиції в аграрну галузь значно зросли. Протягом 1951-1955 рр. капітальні вкладення держави в сільське господарство України (на об'єкти виробничого призначення) зросли, у порівнянні з попереднім п'ятиріччям, у 2,2 рази, а у шостому п'ятиріччі (1956-1960 рр.) вони виявилися ще у 1,7 рази більшими, ніж у п'ятій. Звичайно, з огляду на попередні роки, то був прогрес. Разом з тим потрібно підкреслити, що державні інвестиції у сільськогосподарські об'єкти виробничого призначення склали всього лише третю частину загального обсягу капітальних вкладень на ці цілі. Більш того, у 50-ті роки їх питома вага постійно знижувалася: якщо у четвертій п'ятиріччі вони склали 41%, у п'ятій – 37%, то у шостій – 32%. Як і раніше, основні витрати брали на себе колгоспи. У п'ятій п'ятиріччі питома вага їх інвестицій у загальних капіталовкладеннях в об'єкти виробничого призначення склали 63%, а наступної п'ятирічки – 68% [19]. У цілому ж, капітальні вкладення у сільське господарство, як і раніше, залишалися незначними. Якщо у перше повоєнне п'ятиріччя загальні інвестиції держави та колгоспів у розвиток виробничої інфраструктури сільського господарства України склали 10,2%, то у наступне десятиріччя приблизно 15,6% від загальних капітальних вкладень у народне господарство. По суті, радикальних змін в інвестиційній політиці держави не відбулося. Незважаючи на численні рішення та постанови партійних та державних органів з питань сільського господарства, реальна допомога аграрному сектору була незначною. Компартія, як і раніше, вважала своїм головним завданням подальший розвиток важкої індустрії, тому пріоритет в економічній політиці, як і раніше, віддавався промисловому виробництву. У 50-ті роки розрив у співвідношенні між інвестиціями у промисловість та в сільське господарство не тільки не зменшувався, а навпаки зростав: якщо у 1951-1955 рр. на один карбованець державних вкладень у сільське господарство припадало приблизно 7,3 крб., витрат вкладених у промисловість, то в наступній п'ятиріччі – вже 7,5 крб. [20]. Подібний “прагматизм” через декілька років призвів до необхідності закупівлі зерна за кордоном та появи величезних черг за продуктами харчування.

Важливу роль у відмові від навіть обмежено реалістичних тенденцій в аграрній політиці держави відіграли суб'єктивні чинники. Вже із середини 50-х років почався відхід від тих принципів управління сільським господарством, що були проголошені у вересні 1953 р. Перші успіхи в розвитку промисловості та сільського господарства викликали серед партійних і державних керівників досить легковажний, необгрунтовано оптимістичний підхід до вирішення складних соціально-економічних завдань. М.Хрущов, проводячи численні кадрові перестановки, реорганізації, виявляв нетерплячість, вимагав, часто без урахування реальної ситуації, негайного досягнення позитивного результату. При цьому, як правило, мова йшла не про поступове нарощування темпів розвитку, а про швидке і стрімке збільшення конкретних виробничих показників.

Як відзначають дослідники цього періоду, твердження, що “ми за два – три роки вирішимо проблему” стало рефреном майже кожної його доповіді чи виступу [21].

Із середини 50-х років урочисто оптимістичні заяви все частіше лунали з трибун партійних форумів, у виступах державних діячів і місцевих партійних та господарських керівників. При цьому висувалися явно нереальні завдання, проводилися різні широко-масштабні кампанії, які ґрунтувалися не на глибокому аналізі економічної ситуації, а на ідеологічних догмах, пропагандистських гаслах. Вже у лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС було заявлено, що країна має все необхідне, щоб у історично найкоротший час вирішити основне економічне завдання – наздогнати і перегнати найбільш розвинуті країни з виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення. Характерно, що вирішити цю проблему передбачалося звичним екстенсивним методом – швидким нарощуванням поголів'я худоби. На грудневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС однозначно було заявлено: “Для збільшення виробництва молока в нинішніх умовах вирішальне значення має ріст поголів'я худоби” [22].

Тоді ж в аграрній політиці все виразніше став вимальовуватися курс на поступове скорочення приватного підсобного господарства. По суті стала проводитися в життя ідеологізована концепція щодо відмирання індивідуального підсобного господарства, наявність якого ніби гальмувала утвердження на селі соціалістичних відносин. Вже у березні 1956 р. спеціальною постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР колгоспам було дозволено самостійно доповнювати і змінювати статті Приблизного статуту сільгоспартілі, а також рекомендувалося встановлювати розмір присадибних ділянок колгоспникам залежно від їх участі в колгоспних роботах, чого раніше не було. Причому було запропоновано не допускати збільшення присадибних наділів за рахунок громадських земель, і навіть, більше того – прагнути до їх скорочення. Грудневий (1958 р.) Пленум ЦК КПРС ухвалив постанову, що зобов'язала радгоспи країни протягом двох-трьох років викупити худобу у робітників і службовців, при цьому забезпечивши їх продуктами громадського тваринництва [23]. Тобто знову, вигадані в чиновницьких кабінетах, відірвані від реального життя ідеї перетворилися в черговий жорстокий експеримент над селянством.

Схожим експериментом, який мав надзвичайно серйозні наслідки для сільськогосподарського виробництва, була реорганізація МТС у ремонтно-тракторні станції. Керуючись ідеологізованою “теоретичною” концепцією, відповідно до якої засобами виробництва могла володіти виключно держава, колгоспи ще в 30-ті роки позбавили права мати власну техніку. Вона концентрувалася в державних машинно-тракторних станціях і, частково, в радгоспах. У 1958 р. МТС реорганізували в ремонтно-тракторні станції, а колгоспи зобов'язали викупити техніку, що належала колишнім МТС. Ідеологічно це рішення обґрунтовувалося як спосіб зміцнення зв'язку села з містом, зосередження техніки в руках власника землі. Однак здійснювався цей захід без урахування реалій, зокрема економічної ефективності. Реалізація цієї політики серйозно позначилася, передусім, на колгоспних бюджетах, особливо слабких колгоспів. Всі ці та інші експерименти призвели до того, що з кінця 50-х років сільське господарство знову стало занепадати, а на початку 60-х років воно перетворилося на найслабшу ланку радянської економіки.

Нову спробу змінити ситуацію в сільському господарстві на краще було зроблено у березні 1965 р. У радянській історіографії підкреслювалися радикальність та “історичне значення” рішень прийнятих на березневому (1965р.) Пленумі ЦК КПРС. Але, треба зазначити, що як і раніше, кардинальних реформ колгоспної системи не передбачалося. Рішення пленуму здебільшого просто виправляли помилки, допущені М.Хрущовим. Подолати кризу в сільськогосподарському виробництві планувалося переважно за допомогою тих само організаційно-економічних та фінансових заходів, до

яких вже зверталися в минулі роки. Хоча, безперечно, у другій половині 60-х років намагання вдосконалити систему економічних відносин, створити сталі сприятливі умови, які б стимулювали прискорений розвиток сільськогосподарського виробництва, забезпечували матеріальну зацікавленість селян у ефективній праці, виявилися більш послідовними. З цією метою, по-перше, було розроблено і впроваджено нову систему планування виробництва і заготівель сільгосппродукції, встановлено тверді плани закупівель на декілька років, підвищено закупівельні ціни. Водночас розширювалася господарська самостійність колгоспів щодо планування й організації виробництва, розподілу прибутків, впровадження господарського розрахунку. Держава надавала колгоспам необхідну фінансову допомогу, був визначений новий порядок їх кредитування.

По-друге, провідним напрямком аграрної політики держави стала інтенсифікація сільськогосподарського виробництва на основі переведення галузі на індустріальну базу, прискорення науково-технічного прогресу в аграрному секторі економіки. Вирішення цього питання потребувало насамперед зміцнення матеріально – технічного оснащення колгоспів і радгоспів. У зв'язку з цим були відчутно збільшені капітальні вкладення на розвиток сільського господарства. В Україні за період 1965-1970 рр. вони зросли більш ніж у 1,6 рази. Велика робота проводилася задля освоєння цих коштів. За цей період тільки колгоспами було введено в дію основних фондів щонайменше на 8 млрд. крб. [24].

Третім важливим напрямком аграрної політики держави у другій половині 60-х років було вдосконалення форм організації виробництва, поліпшення управління сільським господарством. Акцент у цій роботі ставився на подальшій концентрації та спеціалізації виробництва. Причому водночас із зональною здійснювалася поглиблена галузева спеціалізація господарств, а також концентрація виробництва продукції за окремими її видами. Особлива роль у підвищенні ефективності виробництва надавалася процесу міжгосподарського кооперування. Створення на базі колгоспів, радгоспів і промислових підприємств міжгосподарських об'єднань задля виробництва і переробки сільськогосподарської продукції давало змогу значно підвищити рівень виробництва, розширити застосування комплексної механізації.

Впровадження цих, хоча й вельми обережних реформ дозволило досягти певних успіхів. 1966-1970 рр. були одним із найкращих періодів у розвитку сільського господарства другої половини ХХ ст. За ці роки середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства України збільшилося на 16,8%, порівняно з попереднім п'ятиріччям [25].

Однако політика та діяльність партійних і державних органів в аграрній сфері упродовж 70-тих років відзначалися непослідовністю, прагненням видати бажане за реальність, спробами уникнути розв'язання назрілих питань. Внаслідок цього поступово ослабли новаторські прагнення, відбулася консервація, а потім і деформація аграрних реформ, проведених у попередній період.

Протягом 70-тих років, як і раніше, у сільське господарство спрямовувалися значні капітальні вкладення, але вони використовувалися вкрай нераціонально. Невиправдано великі кошти направлялися на будівництво нових дорогих тваринницьких комплексів, майстерень, підсобних приміщень, тоді як більш економічно вигідно було провести їх реконструкцію.

Продовжувалася політика інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на основі технічного переоснащення виробничих процесів, хімізації та меліорації. У колгоспи і радгоспи надходило багато сільськогосподарської техніки, але вона часто вже не відповідала потребам виробництва, особливо в тваринництві, внаслідок чого зберігався високий рівень ручної праці. До того ж техніка була низької якості, але дуже до-

рога. Меліорація, яка проводилася в широких масштабах, поглинала все більше коштів, а віддача залишалася мізерною.

Особливо негативно впливала на розвиток сільського господарства система обов'язкових заготівель продукції державою. Досить часто після виконання плану заготівель сільськогосподарської продукції в господарстві мало що залишалось. Продовжувала зберігатися несправедлива цінова політика, яка не враховувала реальні затрати на виробництво продукції рослинництва та тваринництва. Все це значно знижувало зацікавленість селян у збільшенні обсягів виробництва.

На межі 70-80-х років темпи економічного розвитку країни впали до такого рівня, який фактично свідчив про економічну стагнацію. Прагнення екстенсивними методами призупинити падіння темпів зростання призвело до непомірних втрат, нераціонального використання виробничих фондів і трудових ресурсів. У цілому економіка, і особливо сільське господарство, знаходилися в передкризовому становищі.

Черговою спробою вивести аграрну сферу з перманентно нестабільного стану було прийняття у травні 1982 р. Продовольчої програми СРСР [26]. Вона започаткувала новий етап в аграрній політиці держави. Треба зазначити, що вперше за роки радянської влади при розробці сільськогосподарської політики увесь агропромисловий комплекс (АПК) виділявся як самостійний об'єкт планування та управління. Програма вперше становила собою сукупність взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток не тільки сільського господарства, але і всіх суміжних з ним галузей економіки. Згодом було затверджено кілька окремих програм розвитку різних галузей агропромислового комплексу: "Зерно", "Цукор", "Протеїн", "Корми" тощо. Усі вони були сконцентровані на розв'язанні продовольчої проблеми. Головні завдання, яке ставилося в цих та інших рішеннях партійних і радянських органів у 80-ті роки, полягало у забезпеченні в короткі строки сталого постачання населенню усіх видів харчування за суттєвого поліпшення його структури.

На жаль, вирішення цих актуальних, назрілих і дуже гострих проблем передбачалося за допомогою все тих же методів: розширення капітальних вкладень; удосконалення управління, планування й економічного стимулювання; розвитку спеціалізації і концентрації виробництва; скорочення витрат і підвищення якості сільськогосподарської продукції; покращення соціально-побутових умов життя селян тощо. Проте досвід попередніх реформ свідчив, що потенція цих чинників вичерпана, вони здатні лише на деякий час поліпшити становище, однак не створюють тривалого прогресу розвитку галузі. При цьому навіть ці заплановані заходи ні матеріально, ні фінансово не були забезпечені. Якщо у 1981-1985 рр. капітальні вкладення в сільське господарство України становили 19,7% від загальних інвестицій у народне господарство, то на кінець 80-х років агропромисловий комплекс, який давав третину національного прибутку республіки, одержував 18% централізованих капітальних вкладень [27]. Більш того, в плануванні витрат і цих малих коштів допускалися серйозні помилки. Вони були обумовлені тим, що пріоритет в агропромисловому комплексі віддавався, як і раніше, одній галузі – сільському господарству. Іншим сферам, які входили до складу агропромислового комплексу, зокрема заготівлі і зберіганню продукції, її транспортуванню і переробці тощо, надавалося значно менше уваги. За 1981-1985 рр. в АПК республіки було введено в дію основних фондів на 38549 млн. крб., в тому числі в сільському господарстві – на 30355 млн. крб., що складало 78,7% від загальної суми [28]. Диспропорції в розвитку різних складових АПК значною мірою зумовлювалися також відсутністю необхідних матеріалів, техніки, обладнання тощо. Все це призводило до великих втрат сільськогосподарської продукції, оскільки потужність переробних підприємств не відповідала обсягам заготівель продукції рослинництва та тваринництва.

Характерною рисою процесу розробки аграрної політики у 80-х роках був широкий пошук нових форм управління агропромисловим комплексом. На підставі результатів експериментів, розпочатих ще з середини 70-х років задля удосконалення управління на районному рівні, у 1982 р. було прийняте рішення про створення районних агропромислових об'єднань (РАПО), до складу яких входили колгоспи, радгоспи, підприємства з переробки сільгосппродукції, агрохімічні служби тощо. Передбачалося, що РАПО об'єднують зусилля різних виробничих ланок, поглиблюють міжгосподарські зв'язки, підвищують зацікавленість партнерів у кінцевих результатах роботи. Проте невдовзі з'ясувалося, що ці структури перетворилися у формальні органи, практична діяльність яких зводилася до паперової роботи: збирання інформації з господарств та подання її до вищих інстанцій, складання різних планів, рекомендацій тощо. РАПО виявилися неспроможними поєднати інтереси всіх ланок агропромислового комплексу.

З приходом у 1985 р. нового партійного керівництва спроби вдосконалити систему управління агропромисловим комплексом тривали. Було ліквідовано п'ять союзних міністерств і на їх основі утворено Державний агропромисловий комітет СРСР. Такий же Агропромисловий комітет було сформовано і в Україні. То була величезна, аморфна, малокерована структура. Природньо, що ця чергова управлінська "перебудова" виявилася неефективною: так і не вдалося налагодити реальні виробничі зв'язки колгоспів і радгоспів з підприємствами переробної промисловості, ліквідувати диспропорції між окремими галузями, водночас управління аграрним виробництвом відчутно погіршилося.

У 80-ті роки в аграрній політиці спостерігалися неодноразові намагання розробити механізм матеріальної зацікавленості сільгоспвиробника. Проте вирішення цієї проблеми відбувалося за напрацьованою схемою. Як і раніше, держава підтримувала перш за все господарства, які погано, неефективно працювали. Згідно з рішенням травневого (1982 р.) пленуму ЦК КПРС з малорентабельних та збиткових колгоспів і радгоспів було списано заборгованість за раніше відстроченими позиками, а також за незабезпеченими поверненням позиками Держбанка СРСР на загальну суму понад 20 млрд. крб. З січня 1983 р. підвищувалися закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, а також вводилися надбавки до закупівельних цін на продукцію, яку реалізовували державі малорентабельні та збиткові господарства, на загальну щорічну суму в 16 млрд. крб. [29]. Установлювалися нові критерії щодо преміювання керівників та спеціалістів. Зокрема, передбачалося преміювання цієї категорії робітників за забезпечення рентабельності господарства, високу кваліфікацію, виплачувалися надбавки до тарифних ставок і окладів робітникам за сумісництво професій, кваліфікованим робітникам ремонтних майстерень. Але всі ці заходи в силу їх малої значимості у поліпшенні рівня життя працівників не відігравали особливої ролі, тим більш у підвищенні ефективності їхньої праці. Селянин, як і раніше залишався не господарем своєї землі, а найманим робітником, який не був особисто зацікавлений у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції, підвищенні її якості.

Важливою складовою аграрної політики держави у 80-ті роки була інтенсифікація сільськогосподарського виробництва на основі науково-технічного прогресу та меліорації. Прийнята спеціальна програма тракторного і сільськогосподарського машинобудування передбачала значно підвищити продуктивність основних машинно – тракторних агрегатів, їх енергонасиченість, надійність, комфортність. Однак, ці рішення так і залишилися на папері. Не була вирішена нагальна проблема якості сільськогосподарських машин. Відчутно відставало від потреб виробництво техніки й обладнання для переробної промисловості, зберігання сільськогосподарської продукції

У другій половині 80-х років в аграрній політиці поступово почали формуватися нові підходи, перш за все, до таких гострих питань, як форми власності в аграрній сфе-

рі, взаємовідносини держави та сільгоспвиробника, роль колгоспів у соціально-економічній системі. З цих питань проводилися численні наукові конференції і семінари, вони широко обговорювалися на сторінках наукових видань і в періодичній пресі. На цьому етапі основним лейтмотивом дискусій було відродження кооперативної природи сільськогосподарських підприємств. Прийнятий у 1988 р. "Закон про кооперацію" ставив за мету відродити кооперативні форми господарювання. На жаль, за умов економічної та політичної нестабільності реалізувати його положення не вдалося. Криза в агропромисловому комплексі, як і в інших сферах суспільства, наростала.

Таким чином, з другої половини 40-х до кінця 80-х років державна аграрна політика зазнала значних змін. Це був складний період пошуку нових форм управління сільським господарством, послаблення державного тиску на селян. Але за радянських часів сільське господарство завжди залишалося у становищі другорядної сфери відносно промисловості, було постійним її інвестиційним донором, а реформування галузі проводилося без урахування інтересів селянина.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается эволюция аграрной политики СССР во второй половине 40-х -конце 80-х годов XX века. На основе анализа документов высших партийных и государственных органов, опубликованных и архивных материалов выявлены наиболее характерные тенденции в развитии взаимоотношений государства и сельхозпроизводителя, показаны причины деформации аграрной политики государства.

SUMMARY

In clause the evolution of agrarian politics USSR in second half 40 end 80 years XX of century is considered. On the basis of the analysis of the documents of maximum party and state bodies published in archival materials the tendencies in development of mutual relation of the state and agriculture are revealed most typical, the reasons of deformation of agrarian politics of the state are shown.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. /Гол. ред. І.І. Лукинов та ін. Т.3 – К, 1985; Сільське господарство Української РСР – К, 1958. – 440 с; Сельское хозяйство СССР. – М., 1958 – 584 с; История социалистической экономики СССР. В 7-ми томах Т6; Т7. –1976.
2. Панченко П.П., Чишко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60-80-е годы). – К., 1989; Панченко П., Тимченко С. Новітня аграрна історія України. – Запоріжжя, 1993.
3. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959-1989 рр. – Запоріжжя, 1995.
4. Нечитайло В. Українське селянство: тяжкий шлях до волі. – Кам'янець-Подільський, 1995.
5. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України – К.: Знання, 2000.- 342 с.
6. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / П.П.Панченко, М.Р.Плющ, Л.А.Шевченко та ін. – К., 1997; Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996 та ін.
7. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти томах. Сборник документов за 50 лет. – Т.3. – М.: Политиздат, 1968. – С.253, 272.

8. Підраховано за: Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегодник. – К.: Техніка, 1981. – С.217-218.
9. Підраховано за: Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник . – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.172.
10. Підраховано за: Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник . – Донецк: Союзучетиздат, 1971. – С.108.
11. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії: – К., 1993 – С.273.
12. Заднепровский А.И. Выселение крестьян из Донбасса в 1948 г. / Новые страницы в истории Донбасса. – Кн. 3 – Донецк, 1994. – С.87.
13. Макаров Н.П. Экономика и организация сельского хозяйства Донбасса. – М., 1957. – С.67.
14. Підраховано за : Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.160.
15. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946 – 1950 гг. Принят Верховным Советом СССР 18 марта 1946 г. – Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет. – Т.3. – М.: Политиздат, 1968. – С.273.
16. Новітня історія України (1900-2000): Підручник /А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – С.252
17. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т.3. – С.225, 496.
18. Баран В.К. Україна 1950-1960-х років: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С.158
19. Підраховано за: Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 г. Стат. ежегодник. – К.: Техніка, 1981. – С.220-221.
20. Там само. – С.218, 220.
21. Баран В.К. Україна 1950-1960-х років: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С.160.
22. КПСС в резолюциях... – Т.9. – М.: Политиздат, 1986. – С.284
23. Там само.
24. Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегодник. – К.: Техніка, 1981. –С.222.
25. Там само. – С.138.
26. КПСС в резолюциях...Т.14. – М.: Политиздат, 1987. – С.276-315.
27. Див. : Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году. Стат. ежегодник. – К., Техніка, 1986. – С.222; Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К.: Знання, 2000. – С.280.
28. Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году. Стат. ежегодник. – К.: Техніка, 1986. – С.169.
29. КПСС в резолюциях... – Т.14. – М.: Политиздат, 1987. – С. 324-325.

Надійшла до редакції 06.10.2002 р.

УДК 342:378(94)(477)

РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ МІЛІЦЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ 90-ми роками ХХ ст.

В.І.Масальський, М.А.Зайцев

Становлення незалежної демократичної держави вимагає фундаментального реформування освітянської сфери. А в цьому процесі, як відомо, разом з цивільними інституціями чільне місце посідають відомчі навчальні заклади системи Міністерства внутрішніх справ України.

Питанням реформування та розвитку національної системи вищої міліцейської освіти в Україні у 90-ті роки присвячена певна кількість праць окремих науковців. Протягом останнього десятиріччя опубліковано декілька монографічних досліджень [1], наукових статей і повідомлень [2], проведено ряд науково-практичних конференцій і семінарів, розроблено концептуальні плани вдосконалення відомчої системи підготовки міліцейських кадрів [3].

Серед наукових досліджень виділяються праці щодо профвідбору в органи внутрішніх справ (Запорожцева Г., Гушев В., Черников В.), впровадження системи правової освіти майбутніх працівників міліції (Лігоцький А., Сливка С.), удосконалення роботи з кадрами в органах внутрішніх справ (Синьов В., М'якішев Г.), педагогічного забезпечення процесу адаптації курсантів до навчання у вищих навчальних закладах МВС (Батліна Л., Васильєв Г., Ситник О.) та ін. [4].

Однак, ще багато проблем з історії реформування та функціонування вищих закладів освіти МВС України чекають на своїх дослідників. Наука і освіта є такими компонентами суспільного життя, які визначають рівень інтелектуалізації усіх його сфер, спроможність сприйняття, застосування і розробки новітніх технологій і гуманітарних ідей, принципів та норм правовідносин у державі. Цим визначається не тільки динаміка економічного розвитку країни, життєвий рівень населення, стан правопорядку і моральності, але й місце України у глобальному вимірі – як члена світової спільноти.

Чітке усвідомлення цієї залежності, нагальна потреба йти в ногу з часом, із світовими тенденціями розвитку правоохоронних систем спонукали Міністерство внутрішніх справ до пошуку нових підходів у реформуванні органів внутрішніх справ, виробленні й реалізації кадрової політики, зокрема в удосконаленні системи відомчої освіти.

Виходячи з вищевикладеного, автори цієї статті поставили за мету проаналізувати й узагальнити процес становлення і розвитку відомчих навчальних закладів, а також виокремити пріоритети у напрямку підвищення рівня вищої міліцейської освіти на основі досвіду минулого десятиріччя.

Початок розбудови в Україні правової демократичної держави супроводжувався змінами у суспільних відносинах, свідомості людей, ідеологічних орієнтирах і економіці. Прогресуючий розвиток кризових явищ, організаційно-правове безладдя у здійсненні державної влади та управління вимагали рішучих, невідкладних заходів як економічного, громадсько-політичного, ідеологічного, так і юридичного характеру, особливої уваги до питань удосконалення діяльності правоохоронних органів.

Ретроспективний огляд системи вищої міліцейської освіти свідчить, що до набуття Україною державної незалежності науково-освітній потенціал органів внутрішніх справ був обмеженим і практично не орієнтованим на специфічні національно-

територіальні, соціально-кримінологічні та інші умови їх функціонування [5]. У роботі вищих навчальних закладів МВС, як і взагалі в системі освіти, існували значні недоліки, насамперед сильна заідеологізованість навчально-виховного процесу і відчутне відставання рівня матеріально-технічної та інформаційної бази від загальних світових стандартів. Тому особливого значення набула ідея демократизації і реформування вищої міліцейської освіти, підняття її до рівня кращих європейських та світових зразків.

На початку 90-х років мережа вищої освіти України складалася з 158 вищих навчальних закладів (далі ВНЗ) – 16 університетів, 3 академій та 139 інститутів [6]. Разом з тим, у системі МВС України налічувалося лише 5 відомчих навчальних закладів, а саме – Київська вища школа міліції, Дніпропетровське, Донецьке, Львівське та Одеське училища міліції [7]. Система підготовки кадрів для органів внутрішніх справ була недостатньою. Не було профільних вищих навчальних закладів з підготовки фахівців для таких провідних служб, як слідство і дізнання, захист економіки від злочинних посягань, експертно-криміналістична, ДАІ, служба боротьби з організованою злочинністю, Внутрішні війська та багатьох інших [8].

Одним з перших законодавчих актів суверенної України став Закон “Про міліцію”, який задав напрямок формуванню національної системи підготовки кадрів для органів внутрішніх справ. Закладені в Законі принципи верховенства права, пріоритету загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини в діяльності органів внутрішніх справ визначили оптимальні шляхи підготовки правоохоронців у відповідності до світових стандартів [9].

У 1991 році Верховна Рада України ухвалила Закон “Про освіту”, згідно з яким протягом 1992 року новостворений відділ навчальних закладів Головного управління кадрів МВС України розробив Концепцію відомчої системи підготовки кадрів і заходи щодо її забезпечення та Програму вдосконалення діяльності навчальних закладів МВС України до 2000 року. Вони були затверджені рішенням колегії МВС України від 30 червня 1993 року [10].

У тому ж 1992 році було створено вищий навчальний заклад якісно нового типу – Українську академію внутрішніх справ у м.Києві (нині Національна академія внутрішніх справ), а також Університет внутрішніх справ у м. Харкові (нині Національний університет внутрішніх справ). Цим навчальним закладам належало виконувати провідну роль наукових та навчально-методичних центрів, стати принципово новими багатопрофільними навчальними закладами МВС України [11].

У подальшому, з метою вирішення найбільш гострої проблеми структурної перебудови міліцейської освіти, оптимізації її до кращих міжнародних стандартів і стабілізації її мережі було створено систему профілізованих вищих навчальних закладів. На початку 1995 року в Україні, крім названих вище, функціонували шість училищ міліції та внутрішніх справ 1-го рівня державної акредитації (в Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Сімферополі, Херсоні та Чернігові), інститути внутрішніх справ у Донецьку, Києві, Львові, Луганську і Одесі, юридичний інститут у Запоріжжі (всі 3-го рівня державної акредитації), а також три вищі навчальні заклади пожежно-технічного профілю – Харківський інститут пожежної безпеки, Львівське та Черкаське пожежно-технічні училища.

Училища готували фахівців з вищою юридичною освітою кваліфікаційного рівня молодший спеціаліст за спеціальностями “правоохоронна та кримінально-виконавча діяльність”. Інститути, Академія та Університет внутрішніх справ готували фахівців кваліфікаційного рівня спеціаліст за спеціальністю “правознавство”. Інтегруючись у національну систему освіти, всі відомчі навчальні заклади протягом 1994-95 рр. прой-

шли державне ліцензування і були включені до загальнодержавного Реєстру вищих навчальних закладів України.

У системі підготовки фахівців значною мірою якісно покращився та кількісно збільшився науково-педагогічний потенціал вищих навчальних закладів. Якщо у 1992 році серед професорсько-викладацького складу працювало 12 докторів та 205 кандидатів наук, то у 1995 році докторів наук вже працювало – 65, а кандидатів наук – 460 [12].

На той час вищі навчальні заклади МВС України готували фахівців широкого профілю для органів внутрішніх справ. Але ситуація склалася так, що у зв'язку з переходом на новий термін навчання, у 1995 році дев'ять з 12 новостворених навчальних закладів міліцейського профілю не змогли забезпечити випуск фахівців. Випуски відбулися лише у Харківському університеті та Донецькому інституті – всього 160 випускників, та на рівні минулих років – у Київській академії [13]. Виходячи з державних інтересів, колегія Міністерства внутрішніх справ поставила перед вищими навчальними закладами завдання переглянути чинні навчальні плани та запровадити тимчасові перехідні на 1995 рік, створивши умови для їх опанування.

У тому ж році Республіканським навчально-методичним центром та Управлінням освіти і науки Головного управління кадрів МВС України було розроблено проект Концепції розвитку відомчої системи освіти, що базувалася на державній національній програмі “Освіта (Україна XXI століття)”, “Положенні про акредитацію вищих навчальних закладів України” та “Положенні про ступеневу систему освіти в Україні”.

Концепція виходила з того, що відомча система освіти є органічною ланкою єдиної державної освітньої системи України, але на відміну від орієнтації на підготовку фахівців широкого профілю, спрямована, перш за все, на якісне кадрове забезпечення конкретних галузей діяльності органів внутрішніх справ. Положення про організацію ступеневої, кількарівневої та послідовної підготовки кадрів у системі відомчої освіти було закріплене рішенням колегії МВС України від 31 січня 1995 року [14].

Наказом МВС України №231 від 1 квітня 1998 року було затверджене Положення про вищий заклад освіти Міністерства внутрішніх справ, яким визначено, що відповідно до освітньо-кваліфікаційних рівнів підготовки фахівців у системі МВС можуть діяти вищі заклади освіти таких рівнів акредитації:

першого рівня (училища), що готують фахівців на базі повної загальної середньої освіти з присвоєнням кваліфікації молодший спеціаліст;

другого рівня акредитації (коледжі), що готують фахівців на базі повної загальної середньої освіти з присвоєнням кваліфікації молодший спеціаліст, бакалавр;

третього та четвертого рівнів акредитації (університет, академія, інститути) , що готують:

- фахівців на базі повної загальної середньої освіти;
- з присвоєнням кваліфікації бакалавр, спеціаліст, магістр на основі вищої освіти;
- фахівців з присудженням наукових ступенів кандидата та доктора наук у встановленому порядку [15].

Фактично у вищих закладах освіти МВС України тепер могли здійснюватися підготовка фахівців з вищою освітою для органів внутрішніх справ за державними стандартами відповідно освітньо-кваліфікаційних рівнів, здобуття наукових ступенів, а також післядипломна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації керівних і науково-педагогічних кадрів.

Згодом змінився статус училищ, які були реорганізовані у такий спосіб: Дніпропетровське – в юридичний інститут, Донецьке – у факультет підготовки працівників ДАІ Донецького інституту внутрішніх справ, Івано-Франківське – у філію Національної ака-

демії внутрішніх справ, Сімферопольське – у факультет Національного університету внутрішніх справ, Херсонське – у факультет Запорізького юридичного інституту.

На початку 2001 року підготовка фахівців майже для всіх галузевих служб органів внутрішніх справ здійснювалась у 13 вищих навчальних закладах за спеціальностями: “Правознавство”, “Управління у сфері правопорядку”, “Правоохоронна діяльність”, “Пожежна безпека”, “Економіка підприємства”, “Психологія”, “Соціальна робота”, “Облік і аудит”, “Фінанси”, “Інформаційні управлінські системи та технології”, “Захист інформації з обмеженим доступом та автоматизація її обробки”, “Менеджмент організацій”, “Автомобілі та автомобільне господарство”, “Переклад” [16].

Зазнав якісних змін і професорсько-викладацький склад. У 2001 році майбутніх правоохоронців навчали 110 докторів і 756 кандидатів наук, в ад’юнктурах та докторантурах готувалися до здобуття вчених ступенів понад 200 молодих науковців [17]. Тільки у Донецькому інституті внутрішніх справ МВС України, станом на 1 червня 2000 року, працювали (у тому числі за сумісництвом) 1 академік, 22 доктора наук (8 – юридичних наук), 76 кандидатів наук (27 – юридичних наук), 20 професорів, 48 доцентів. Усього з 224 посад професорсько-викладацького складу 99 (44,2 %) було заміщено науковцями [18].

Таким чином, після прийняття Концепції відомчої підготовки кадрів Міністерства внутрішніх справ України та Програми удосконалення їх діяльності зазнали реформування та подальшої модернізації практично всі відомчі заклади освіти, які перейшли в підпорядкування МВС України від колишнього союзного міністерства. Завдяки роботі з розширення мережі вищих навчальних закладів, зміні й підвищенню їх статусів, значно збільшилася загальна кількість курсантів і слухачів. На початку 2002 року у вищих навчальних закладах МВС України здобували знання і професійну майстерність понад 24,7 тисячі курсантів і слухачів, з них понад 18,9 тисячі – на денній та 5,8 тисячі – на заочній формах навчання, що майже у п’ять разів більше, ніж у 1992 році. Збільшилось і співвідношення кількісних показників курсантів у вищих навчальних закладах до числа атестованих працівників органів внутрішніх справ з 3,5 % у 1993 році до 8,6 % у 2001 році [19]. У тому ж Донецькому інституті внутрішніх справ, як свідчать матеріали засідань вченої ради, у 2000 році на всіх формах навчалося 3331 особа, зокрема 1353 курсанта, 425 слухачів факультету заочного навчання та 1553 студента госпрозрахункового відділення [20].

У базових навчальних закладах, таких як Національна академія внутрішніх справ, Національний університет внутрішніх справ та ін., було суттєво розширено наукові підрозділи, створено наукові школи, докторантури, ад’юнктури та магістратури, 11 спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій з 27 спеціальностей, здійснено підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів. Всі вищі навчальні заклади МВС України пройшли своєчасне державне ліцензування і акредитацію, чим засвідчили свою спроможність здійснювати ефективну підготовку фахівців вищої кваліфікації [21].

Водночас, у роботі вищих навчальних закладів міліції в період їх становлення і розвитку спостерігалися певні проблеми і недоліки. Як свідчить аналіз відповідних матеріалів, виникали проблеми щодо необхідності проведення більш ретельного добору і підвищення якості підготовки кадрів, поліпшення рівня практичної підготовки випускників, якісного формування бібліотечних і дидактичних фондів, вивчення і застосування передового досвіду, впровадження нових технологій у навчання. Малися й деякі недоліки, насамперед пов’язані з невчасним комплектуванням провідних кафедр професорсько-викладацьким складом, не завжди відповідали вимогам часу навчальні плани і робочі програми, зокрема з курсів спеціальних навчальних дисциплін, а також органі-

зація і проведення окремих видів занять, як-то процес самопідготовки курсантів і студентів та урізноманітнення самостійної роботи.

Динамічний розвиток суспільства, реформування економіки та громадсько-політичні зміни, вихід України на міжнародну арену ставили перед МВС України нові вимоги щодо підготовки та перепідготовки фахівців.

Нові завдання та пріоритети боротьби зі злочинністю чітко визначені Указом Президента України “Про заходи щодо подальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян” від 18 лютого 2002 року. Важливу роль у реалізації цих завдань повинні відіграти Закон України “Про вищу освіту” від 5 березня 2002 року [22] і нова Концепція розвитку системи відомчої освіти та вузівської науки МВС України на період 2001-2005 рр. [23].

Досвід минулого десятиріччя підтверджує, що реформування відомчої освіти МВС України було об’єктивно потрібним, оскільки 90-ті роки ХХ століття стали періодом докорінних змін у суспільному житті, зумовили потребу приведення законодавства у відповідність з реаліями і вимогами сьогодення, необхідність трансформації системи органів внутрішніх справ й інтеграції відомчої освіти у національну освітню систему.

РЕЗЮМЕ

На основе анализа нормативных актов, ведомственных документов, опубликованных научных данных, статей и материалов рассматриваются приоритетные направления становления и развития высших учебных заведений системы Министерства внутренних дел Украины. Показаны место, роль и значение государственных и ведомственных органов в реформировании милицейского образования в Украине в конце ХХ столетия.

SUMMARY

The priority directions in formation and development of the institutions of higher education of Ministry of Internal Affairs System – Ukraine are being examined on the basis of the analysis of statutory acts, departmental documents, published scientific data, articles and materials. Place, role and significance of State Government and Departmental institutions have been indicated in the modification of Militia higher education levels in Ukraine by the end of the 20th century.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Пащенко О.Ю. Підготовка молоді до вибору професії правоохоронця: [Монографія]. – Херсон: Олді-плюс, 2002. – 152 с; Яблонський В.А. Вища освіта України на рубежі тисячоліть. – Київ, 1998. – 225с.
2. Кириченко І.Г. Підготовка кадрів для органів внутрішніх справ України на рівень вимог сьогодення// Інформаційний бюлетень Республіканського навчально-методичного центру. – Київ, 1995, №4 – С.3-10; Скавуляк З.І. Відомча система освіти Міністерства внутрішніх справ України вимагає удосконалення// Інформаційний бюлетень Республіканського навчально-методичного центру. – Київ, 1995, №1. – С.11-17; Бородіч Л.В. Відомчі навчальні заклади покликані забезпечити органи внутрішніх справ висококваліфікованими кадрами// Інформаційний бюлетень Республіканського навчально-методичного центру. – Київ, 1995, № 1. – С.5-10; Кириченко І.Г. Відомчій освіті – європейський рівень! // Міліція України, 2001, №9. – С.18; Кириченко І.Г. Освіта МВС: закономірності формування та перспективи розвитку// Іменем закону, 2002, 12 квітня. – №15. – С.1.
3. Освіта та наука МВС України: шлях у 10 років: Довідкове видання / Відп. за випуск канд. юрид. наук І.Г.Кириченко, В.В.Науменко, В.М.Кульчицький. – Дніпропетровськ:

- ДЮІ МВС України, 2001. – 280 с.; Кириченко І.Г. Освіта МВС: закономірності формування та перспективи розвитку // Іменем закону, 2002, 12 квітня. – №15. – С.1-2.
4. Пащенко О.Ю. Підготовка молоді до вибору професії правоохоронця: [Монографія]. – Херсон: Олді-плюс, 2002. – С.6.
  5. Освіта та наука МВС України: шлях у 10 років: Довідкове видання / Відп. за випуск канд. юрид. наук І.Г.Кириченко, В.В.Науменко, В.М.Кульчицький. – Дніпропетровськ: ДЮІ МВС України, 2001. – С.2.
  6. Яблонський В.А. Вища освіта України на рубежі тисячоліть. – Київ, 1998. – С.37-38.
  7. Кириченко І.Г. Відомчій освіті – європейський рівень! // Міліція України, 2001, №9. – С.18.
  8. Кириченко І.Г. Освіта МВС: закономірності формування та перспективи розвитку // Іменем закону, 2002, 12 квітня. – № 15. – С.3.
  9. Закон України Про міліцію. – Харків: Арсис, 2001. – С.3.
  10. Скавуляк З.І. Відомча система освіти Міністерства внутрішніх справ України вимагає удосконалення// Інформаційний бюлетень Республіканського навчально-методичного центру. – Київ, 1995. – №1. – С. 11.
  11. Кириченко І.Г. Підготовка кадрів для органів внутрішніх справ України на рівень вимог сьогодення // Інформаційний бюлетень Республіканського навчально-методичного центру. – Київ, 1995. – №4. – С.7.
  12. Освіта та наука в системі МВС України: Статистичний збірник за 1993-2000 рр. – Київ, 2001.
  13. Бородіч Л.В. Відомчі навчальні заклади покликані забезпечити органи внутрішніх справ висококваліфікованими кадрами // Інформаційний бюлетень Республіканського навчально-методичного центру. – Київ, 1995. - № 1. – С. 9.
  14. Кириченко І.Г. Підготовка кадрів для органів внутрішніх справ України на рівень вимог сьогодення // Інформаційний бюлетень Республіканського навчально-методичного центру. – Київ, 1995. - № 4. – С.5.
  15. Збірник нормативних актів та методичних рекомендацій з питань організації, планування та проведення навчально-виховного процесу у вищих закладах освіти МВС України / Донецьк: ДІВС МВС України, 1999. – С.90.
  16. Освіта та наука МВС України: шлях у 10 років: Довідкове видання / Відп. за випуск канд. юрид. наук І.Г.Кириченко, В.В.Науменко, В.М.Кульчицький. – Дніпропетровськ: ДЮІ МВС України, 2001. – С.2.
  17. Кириченко І.Г. Відомчій освіті – європейський рівень! // Міліція України, 2001, №9. – С.18.
  18. Матеріали засідання вченої ради ДІВС МВС України від 31.08.2000, протокол № 11// Поточний архів Донецького інституту внутрішніх справ, справа 207. – Т.3. – 2000. – С.14.
  19. Кириченко І.Г. Освіта МВС: закономірності формування та перспективи розвитку // Іменем закону, 2002, 12 квітня. – № 15 – С.3.
  20. Матеріали засідання вченої ради ДІВС МВС України від 31.08.2000, протокол №11// Поточний архів Донецького інституту внутрішніх справ, справа 207. – Т.3. – 2000. – С.14.
  21. Освіта та наука в системі МВС України: Статистичний збірник за 1993-2000 рр. – Київ, 2001.
  22. Закон України Про вищу освіту // Голос України, 2002, 5 березня. – С.10.
  23. Кириченко І.Г. Освіта МВС: закономірності формування та перспективи розвитку // Іменем закону, 2002, 12 квітня. – № 15 – С.4.

Надійшла до редакції 21.11.2002 р.

УДК 321. 01.

РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ НА ОРГАНІЗАЦІЮ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ТЕОРІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ)

В.А.Носков, О.С.Терзі

У будь-якій справі, як відомо, попередня теоретична розробка має велике значення, адже позбавляє людей від неефективного методу спроб та помилок. Тому не дивно, що зараз, у зв'язку з активізацією політичної реформи в Україні, посилюється інтерес до подібних процесів минулого. За підґрунтя, зазвичай, теоретики державного будівництва сучасної України беруть найкращий досвід своїх предків, які раніше визначилися щодо питань організації державної влади, а саме: міжнародного статусу країни, суспільного ладу, політичного режиму, форми правління, територіального устрою.

У літературі ця проблема частково висвітлена у колективних навчальних посібниках Є.Ф.Безродного [1], В.С.Нерсисянца [2], Ф.П.Шульженко, Т.Г.Андрусак [3]. Деякі вчені розглядають розвиток державної влади, її компонентів стосовно окремих країн у визначений час. Наприклад, В.П.Волгін [4], П.Н.Галанза [5], І.Головаха [6], О.Скакун [7]. Але праць, в яких спеціально досліджено історіографію вказаного питання, немає.

Мета статті полягає в аналізі підходів до основ державної влади в теорії державотворення минулого, запропонованих у світовій науці та в Україні, зокрема.

Адже, українські теоретики державної влади спираються на практичний, як закордонний, так і вітчизняний досвід державного будівництва.

Давньогрецькі та давньоримські філософи ґрунтовно на питаннях організації державної влади зупинялися, але стосовно окремих проблем висловили свої зауваження. Так, Платон у своїх працях дав характеристику п'яти форм державного ладу, зокрема, він виділяв: тимократію (владу воїнів), олігархію (устрій, який базується на майновому цензі), демократію (здійснюється тоді, коли бідні, отримавши перемогу, деяких своїх противників проганяють, а інших зрівнюють у правах, роздавання державних посад відбувається за жеребом), тиранію (устрій, коли на чолі держави встає дурний "віночерпій"), і, нарешті, аристократію – владу інтелектуальної еліти суспільства. Остання форма правління, на думку вченого, – найбільш правильна [8]. Відповідно до цього Платон змальовував і, власне, зразкову державу. За його вченням, держава людям необхідна, головним чином, для того, щоб вести їх до вищого блага, доброчесності, допомагати всім і кожному одержувати та віддавати належне. Тому в платонівській державі все приватне підпорядковується громадському, особистість підкоряється державі. Платон вважав, що доброчесність повинна панувати на державному та політичному рівнях. Вона має бути суспільною, тому держава мусить взяти на себе виховання всіх у доброчесності, а очолювати держави можуть тільки найдоброчесніші та наймудріші люди.

Аристотель аналізував республіканську форму правління у варіанті, згідно з яким влада належить забезпеченим людям, права вільних громадян залежать від майнового цензу, а закон – справедливо вирішує протиріччя між рабами та вільними [9]. Раби є необхідними для держави, але перебувають поза державним спілкуванням. Вони не є громадянами. Держава, за Аристотелем, – це спільнота лише вільних людей, де повинні бути армія, релігія і суд; багаті, що користуються благами життя, і бідняки, які своєю працею забезпечують можливість цієї розкоші. Аристотель надавав грецькому полісу значення абсолютної та вічної форми співжиття. Він визначав дві форми державного устрою – демократію і олігархію. За демократії влада перебуває в руках усіх вільних, у

тому числі й неімущих, за олігархії – належить багатим. Бідні й багаті – природні елементи держави. Залежно від того, який з цих елементів переважає кількісно, встановлюється і відповідна форма державного устрою. За Аристотелем, існують шість форм державного устрою. Три форми – правильні: монархія, аристократія, політія (республіка), три неправильні – тиранія, олігархія, демократія. Найкращою з правильних форм Аристотель вважав політію, з неправильних – демократію.

Цицерон же, на відміну від своїх давньогрецьких колег, аналізуючи форми правління: аристократію, монархію та демократію, виступав за змішану форму державної влади. Але при цьому він підкреслював: „...якщо треба вибирати якийсь один устрій..., то я схвалюю царську владу та ставлю її на перше місце” [10]. За царської влади, пояснював Цицерон, громадяни усунуті від участі в ухваленні рішень і законів, народ не користується свободою, відсторонений від влади і панування аристократів. За демократії ж все відбувається з волі народу, та яким би справедливим і поміркованим він не був, сама рівність усіх громадян є несправедливою, оскільки не враховує відмінність у суспільному стані. Головна вада простих форм держави полягає, на думку Цицерона, у тому, що всі вони неминуче призводять до нещастя. Царська влада легко вироджується в тиранію, а влада аристократів із влади найкращих (за мудрістю і доблестю) перетворюється на панування кліки багатих і знатних. Хоч така влада і продовжує помилково йменуватися правлінням оптиматів, але насправді немає більш потворної форми правління, ніж та, за якої найбільш багаті вважаються найкращими. Відповідно, і повновладдя народу, за оцінкою Цицерона, призводить до згубних наслідків – до безумства і свавілля натовпу, до його тиранічної влади. Ці потворні форми влади правління, згідно з Цицероном, вже не відповідають жодній з форм держави, оскільки за них зовсім відсутня сама держава, під якою розуміють спільну діяльність і добробут народу, відсутні загальні інтереси і загальнообов’язкове право.

У період середньовіччя найбільш відомим представником політико-правової думки був Фома Аквінський – прихильник феодальної (теократичної) держави, який наділяючи державу божественним походженням, кращою формою держави вважав всесвітню теократичну монархію на чолі з папою римським. Він намагався теоретично обґрунтувати претензії католицької церкви на встановлення теократичної державної влади. При цьому Фома Аквінський, враховуючи існуючі реалії, не заперечував права на існування і світських монархічних держав на чолі з королями та імператорами. За Фомою, доки не утворена теократична держава, необхідно координувати дії двох чинних гілок влади. Поділ влади між духовними і світськими феодалами має сприяти встановленню чіткого поділу між сферами їхньої діяльності. Він виступав захисником церковних феодалів, вважаючи, що з наявних гілок влади первинною є влада релігійна, вторинною – світська. За такою субординацією між ними світська влада має беззастережно підпорядковуватися духовній [11].

Отже, вчення Фоми Аквінського про державу повністю відображало інтереси найбільш могутньої економічної та ідеологічної організації феодального суспільства – церкви.

Істотний внесок у розуміння внутрішнього державного устрою за часів середньовіччя був зроблений М.Макіавеллі [12]. Всі держави він поділяв на два види: старі спадкоємні князівства феодального типу, котрі відживають свій вік, але досвід яких доцільно використовувати, та нові князівства, утворені як національні держави, що об’єднали дрібні феодальні уділи, де має місце одноосібна, сильна, диктаторська влада, необхідна як перехідна форма до республіки для того, щоб зміцнити владу буржуазії, остаточно об’єднати державу і відбити зовнішні напади. Макіавеллі вважав, що суспільство змінюється за циклами: від монархії – через аристократії – до республіки, а потім – знову до монархії. Такий цикл проходять усі народи в різний час, оскільки за сво-

єю природою всі люди однакові. Тобто, він намагався пояснити схожість і повторюваність істотних явищ незмінністю людської природи. Населення повинне боятися свого правителя, підкорятися йому, вести себе смиренно, давати необхідні кошти і солдатів. Щасливий чи ні при цьому народ – монарху байдуже. Головне, він має надавати значної уваги зміцненню військової сили своєї держави і мистецтву дипломатії. Макіавеллі ставив проблему взаємовідносин між центральною владою та місцевою. Вчений підкреслив, що, надаючи широкі повноваження місцевим органам, верховний правитель тільки виграє при цьому, тому що у разі ворожого нападу та інших надзвичайних умов буде існувати кілька центрів самостійного опору та надання допомоги. Одже, М.Макиавеллі став одним з перших, хто підкреслював переваги федеративного територіального устрою.

У XVII-XVIII століттях, у зв'язку зі змінами в житті європейських держав, погляди вчених все частіше зверталися до інших питань організації державної влади.

Т.Кампанелла запропонував своєрідну форму республіканського правління. З одного боку, він пропагував ідею республіки із загальною рівністю, де "...ніхто не отримує більш, ніж потребує" [13], виступав за змінюваність всіх посадових осіб. Але при цьому його погляди на демократію носили дещо обмежений характер, тому що влада чотирьох вищих правителів розглядалася як незмінна. Крім того, республіка Т.Кампанелли мала теократичний характер. тому що, на думку автора, Верховним правителем повинен бути священик [13].

Основам організації конституційно-монархічної форми правління надано уваги у роботі Ш.Монтеск'є "Про дух законів" [14]. Він визначав три форми правління – республіканську, монархічну і деспотичну. Республіканська форма правління – це верховна влада, що перебуває в руках або всього народу, або частини його; монархічна – влада, за якої править одна людина, але за допомогою встановлених незмінних законів; деспотична – коли вся влада, поза всякими законами і правилами, здійснюється волею і свавіллям однієї особи. За формою правління Монтеск'є поділяв держави на республіки, монархії та деспотії. За принципом правління класифікував держави на демократії, аристократії, монархії і деспотії. Демократія – поміркована форма правління. За неї верховна влада належить усьому народу, головний орган влади – народні збори, де народ шляхом голосування своєю волею створює закони і ухвалює рішення з основних питань управління державою. Народ обирає до сенату або ради посадових осіб, котрі в перервах між засіданнями здійснюють керівництво державою і готують питання, проекти рішень для народних зборів. За демократії закон чітко визначає компетенцію всіх установ, їх права, обов'язки. Вчений вперше в історії політико-правової думки обґрунтував теорію розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, яка в подальшому використовувалась на практиці, як у США, так і в європейських країнах, зокрема в Україні 17-20 років XX століття.

В Англії теорія розподілу державної влади на три гілки була розроблена в XVII-XVIII століттях Джоном Локком [15]. Державна влада, на думку вченого, має здійснюватися за встановленим, позитивним, усім відомим законом, а не за екстремальним декретом. Головною метою державної влади є мир, безпека і суспільне благо, й інших цілей у влади не повинно бути. Він дав власну характеристику формам держави: якщо владу здійснюють обрані більшістю народу, це – демократія; якщо законодавча влада перебуває в руках небагатьох обраних – олігархія; якщо законодавча влада зосереджена в руках одного, це – монархія [15]. Таким чином, на думку Локка, форма державного правління залежить від того, в чиїх руках законодавча влада.

На відміну від М.Монтеск'є, Д.Локк виділяв законодавчу, виконавчу та федеративну владу. Законодавча влада – це та, котра управляє і спрямовує сили держави на охорону її членів. Для впровадження законів у життя існує постійна влада – виконавча. Вищою є законода-

вча влада, але за народом має визнаватися верховне право усувати або замінити законодавця: виконавча і федеративна влади підпорядковані законодавчій. Але, на думку вченого, виконавча влада іноді може діяти без дозволу закону і навіть всупереч йому.

Соціально-політичні погляди Локка ґрунтувалися на теорії природного права і суспільного договору. Вони справили значний вплив на французьких матеріалістів XVIII століття та соціалістів-утопістів XIX століття.

Поява нових ідей стосовно організації державної влади пов'язана з розповсюдженням соціалістичної думки в XIX-XX століттях. П.Кропоткін у своїй роботі [16] писав про необхідність не заміни однієї влади іншою, а про повну всебічну ліквідацію влади. При цьому функції держави мають зберігатися та виконуватися народними установами, утвореними внаслідок доброї волі. Мислитель наголошував на класовому характері і феодальній, і капіталістичній держави. Він вважав, що буржуазна держава є спадкоємицею держави феодальної, з огляду на експлуататорський характер обох, стверджував, що буржуазна революція не призвела до істотного поліпшення становища народу – на зміну одним гнобителям прийшли інші. Кропоткін розрізняв поняття “держава” і “уряд” [16]. Він зазначав, що уряд фіксує існування влади над суспільством, держава ж не зводиться лише до цього – вона становить особливу форму зв'язку з цією владою, а також своєрідну форму приєднання до влади певних соціальних верств. Держава, на думку вченого, – це зосередження управління місцевим життям в одному центрі, тобто територіальна організація, а також зосередження багатьох відправлень громадського життя в руках небагатьох.

На відміну від анархістів, марксистки визнавали загибель держави поступовою, через стан диктатури пролетаріату. В.Ленін розробляв ідею радянської форми правління – “республіки не парламентської, а такої, яка працює корпорацією” [17]. На думку В.Леніна, парламентарі повинні виконувати свої закони, самі перевіряти те, що відбувається в житті, самі відповідати перед своїми виборцями. Він стверджував, що держава, в безпосередньому розумінні цього слова, є машиною для експлуатації одного класу іншим. Держава виникла, коли з'явилася приватна власність і суспільство розколося на антагоністичні класи. Ленін відносив до головних завдань соціалістичної держави: охорону соціалістичної власності, контроль за мірою праці і споживання, організацію у загальнонаціональному масштабі великого виробництва, розподіл робочої сили між різними галузями економіки, здійснення зовнішньої політики, захист Країни Рад від зовнішніх ворогів. Одним з найважливіших завдань соціальної політики Ленін вважав зміцнення радянської держави, розвиток радянської демократії. Він вів велику роботу з удосконалення державного апарату, без якого, на його думку, не можна керувати економікою та іншими галузями суспільного життя, забезпечити оборону країни.

Найвідоміші представники української політичної думки також зверталися до проблеми організації державної влади.

Вже у „Слові о полку Ігоревім” [18] у геніальній художній формі була висловлена ідея необхідності об'єднання всіх земель під владою Великого князя Київського. П.Орлик уперше узагальнив досвід Української козацької держави. У своїй Бендерській Конституції 1710 року він спробував реалізувати теорію розподілу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову. З другої половини XIX століття почав формуватися український національний революційний демократизм. Як революціонер-демократ, який прагнув до перетворення суспільства, відомий український письменник і політичний діяч Іван Франко у своїх роботах [19] розглядав проблеми державної влади, управління, правових інститутів. Франко добре розумів, що влада є втіленням не тільки волі панів над підвладними, але й сили, котра перетворює владу на реальний дієвий чинник. Сама сила надає державній владі можливість нав'язувати владну волю, є її

гарантом. Учений писав про форми держав та їх різноманітність у межах одного економічного порядку. В рабовласницькій соціально-економічній формації він виділяв такі форми держав: тиранію – у Стародавньому Римі, деспотію – в країнах Стародавнього Сходу; у феодальній – абсолютну монархію в країнах Західної Європи і Росії, в буржуазній – конституційну монархію. Франко вважав, що майбутній лад буде становити одне політичне ціле, засноване на певному самоуправлінні. Головного значення набудуть не політичні, а господарсько-економічні та культурно-виховні питання. Письменник сподівався, що у взаємовідносинах людей за соціалізму місце боротьби займе доброзичливе спілкування. Франко був прихильником федеративної форми територіального устрою. На його думку, лише соціалізм і федералізм здатні забезпечити вільний розвиток народів без будь-якого главенства однієї народності над іншою, більшою чи меншою. Основним принципом майбутньої федерації народів Франко визнавав принцип демократичної рівності членів добровільного політичного союзу.

Серед багатой історико-літературної спадщини М.Грушевського у контексті окресленої нами проблеми заслуговують на увагу дві його праці: “Хто такі українці і чого вони хочуть?” [20] та “Якої ми хочемо автономії та федерації?” [20], у яких вчений виклав свої погляди на формування Української держави. М.Грушевський підкреслював, що державна влада в Україні повинна бути демократичною та народною: “...не має бути іншої влади, – писав він, – як тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним, щоб народ сам собою правив!” [20]. Характеризуючи внутрішній устрій майбутньої Української держави, Грушевський наголошував, що українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензованого) громадського самоврядування від самого споду (дрібної земської одиниці) аж до верху – Українського союму. Таким чином, він бачив Україну федеративною парламентською республікою з широкими повноваженнями місцевих органів влади. Вони, ці місцеві виборні думи чи сейми повинні становити собі закони для свого краю, покладати податки і порядкувати всіма прибутками, усіма землями і багатствами його. А такі справи, як ведення війни чи миру, укладання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, встановлення однакових грошей ... повинні знаходитись в руках центральних республіканських органів влади [20].

Ідею демократичної, народної держави водночас розвивав його колега по роботі в Центральній Раді В.Винниченко. Він вважав, що Україна повинна бути демократичною народною республікою, а законодавча влада знаходитися в руках Центральної Ради – представницького органу. На початку 20-х років він змінив своє ставлення до радянської влади, фактично визнавши її [21].

Про формування Української держави писав у той час С.Петрюра. У його збірнику “Статті” [22] вміщені документи Уряду УНР, Директорії, на чолі якої в 1919-1920-х роках був він сам. Петрюра підкреслював, що Українська держава повинна бути незалежною та народною, де законодавча влада належить парламенту з установчими функціями – Великій Державній Раді, а виконавча – уряду (на зразок Директорії). При цьому він не приховував свого негативного ставлення до радянської влади.

Інакше, ніж попередні автори, до проблеми організації державної влади в незалежній Українській державі ставився Д.Донцов. Якщо названі вище автори бачили Україну народною державою, то Д.Донцов – “ієрархізованим суспільством” [23]. Він вважав, що в такій державі влада повинна належати найкращим людям, яких він називав “правлячою кастою” [23], “духом версту найкращих людей”, під чим розумів щось подібне до ордену з певним становищем у суспільстві. Важливо відзначити, що низка сучасних партій націонал-радикального спрямування, зокрема, політичні об’єднання

“Державна самостійність України”, ОУН вважають Д.Донцова своїм ідейним керівником та на практиці намагаються втілити його ідеї до життя.

Серед вчених, які вивчали проблеми організації державної влади в Україні, слід назвати представника Української консервативної думки В.Липинського. Він виступав за формування України як держави із монархічним устроєм. Так само, як і Д.Донцов, він вважав, що здійснювати владу разом з монархом, якого він називав гетьманом, повинна провідна верства, каста кращих людей. Але, якщо Д.Донцов виступав за колегіальність в управлінні державою, то В.Липинський гадав, що на чолі держави повинен стояти монарх.

Ідея формування України як федеративної республіки посіла провідне місце в працях С.Рудницького [24]. Ідеалізуючи козацьку державу часів Б.Хмельницького, він позитивно ставився до вибору гетьманів безпосередньо народом. На відміну від Д.Донцова, вчений говорив, що керувати такою державою повинне селянство, яке складає більшість народу України. На його думку, насамперед, державі потрібна власна національна територія, яка має бути неподільною і визначати в своїх етнічних межах Українську державу. За формою правління така федерація, Рудницький наголошував, що державний устрій майбутньої України повинен бути федеративним, буде республікою. Одже, майже водночас в українській емігрантській науці склалося дві точки зору на один об’єкт вивчення – Козацьку державу XVII століття: монархічна та націоналістична.

У роботі Ю.Липи [25] майбутній устрій Української держави розглядався у формі федерації територіальних груп, пов’язаних з центром своїм виборним уповноваженим, якого центр тільки затверджував. Для письменника Україна – це, перш за все, раса, але раса не в антропологічному значенні, а в історичному. Вивчаючи розвиток України з найдавніших часів до XX століття, він дійшов висновку, що найбільш близькою до духу українців буде влада у вигляді „кооперативного націоналізму” [25], тому що саме в цій формі, власне, відродилося відчуження українських найстаріших форм організації. Щодо української державності, то головною функцією він вважав дбання, щоб кожен її громадянин був на своєму місці, тобто там, де міг надати якнайбільшу продуктивність. У протилежному випадку, на думку вченого, буде анархія, змішання й упадок держави, як недоцільної.

Як бачимо, у Ю.Липи специфічний устрій Української держави у формі “кооперативного расизму” [25], який найбільш властивий, з точки зору письменника, характерові українців.

У підсумку слід зазначити, що світова та українська історико-політична думка за період з найдавніших часів до початку XX століття досягла значних успіхів у теорії державотворення. Учені минулого з давніх-давен мріяли про справедливе суспільство, шукали відповіді на запитання, які ставило життя. Не важко помітити, що найважливіші протилежності поглядів сучасних політиків та партійних лідерів містяться в минулому: з одного боку, єдність законодавчої та виконавчої влади разом з народовладдям, а з другого – розподіл влади на три гілки, як форми влади інтелектуальної, включаючи монархічну, владу еліти. Для розуміння сучасних проблем становить особливий інтерес думка про можливість зміни державної влади безпосередньо суспільною. Разом з тим, процес організації державної влади, як цілісний та відносно автономний компонент, у цих роботах не висвітлюється, акцент робиться на єдності організації та функціонуванні влади, її формах та змісті. У зв’язку з неодноразовими спробами реформування держави, українська історико-політична думка сягнула значних висот у теорії та практиці розподілу державної влади на три гілки, розвитку органів місцевого самоврядування, федеративного устрою держави. При чому більшість науковців висували ідеї саме щодо народного (демократичного) формування Української держави. Деякі з них не втратили своєї актуальності й донині.

РЕЗЮМЕ

Статья содержит анализ взглядов на организацию государственной власти в теории государственного строительства с древнейшего времени до начала XX века. Авторы работы делают вывод, на основании широкого круга источников и литературы, о высоком уровне развития мировой и украинской историко-политической мысли в рассматриваемый период.

SUMMARY

The article analyses the approaches to the organization of the state power in the theory of the state organization from the ancient time to the beginning of XX century. The authors of the research, grounding on the wide range of sources and literature, came to the conclusion that the development of the world and Ukrainian historical and political thought was high in the period under consideration.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Світова класична думка про державу і право / Навч. посібник за ред. Є.Ф.Безродного та ін. – К.: Юрінком, 1999. – С.4-225.
2. История политических и правовых учений / под ред. В.С. Нерсисянца. – М., 1995. – С.270-309.
3. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С.5-18.
4. Волгин В.П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке. – М., 1958. – С.18-26.
5. Галанза П.Н. Учения Иммануила Канта о государстве и праве. – М., 1990. – С.5-45.
6. Головаха І. Суспільно-політичні погляди Лесі Українки. – К., 1955.- С.18-30.
7. Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861-1917). – Харьков, 1987. – С.15-26.
8. Платон. Собрание сочинений в 4-х томах. Т.3. (Пер. с древнегреч., общ. ред. А.Ф.Лосева). – М.: Мысль, 1994. – С.328-350.
9. Аристотель Афинская полития. – М.-Л.: Гос.соц.-экон.изд-во, 1936. – С.23.
10. Цицерон Диалоги. – М.: Наука, 1966. – С.36-45.
11. Світова класична думка про державу і право. Навч.посібник / Є.Ф.Безродний та інш. – К.о: Юрінком Інтер. – С.42.
12. Макиавелли Н. Государь и рассуждения на первые три книги Тита Ливия. – С.-Петербург, 1869. – С.17.
13. Кампанелла Т. Город Солнца. MCMXLVII. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – С.31-88.
14. Монтескье Ш. О духе законов. – М.: Гос.издат., 1955. – С.288-300.
15. Локк Джон. О государстве. – С.-П., 1922. – С.5-36.
16. Кропоткин П. Современная наука и анархия. – П.-М.: Изд-во Голос труда, 1921. – С.10-12.
17. Ленин В.И. Государство и революция / Избранные произведения. Т.2. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1960. – С.227-324.
18. Слово о полку Игореве. – М.: Детская литература, 1980. – С.36-45.
19. Франко Іван. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956. – С.8-19.
20. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К.: Вид-во „Знання України”, 1991. – С.3-27.
21. Винниченко В. Відродження нації в трьох частинах. – К – Відень, 1920. – С.8-287.
22. Петлюра С. Статті. – К.: Вид-во Дніпро, 1993. – С.3-115.
23. Донців Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич: Відродження, 1991. – С.3-119.
24. Рудницький С. Вибрані твори. – К.: Знання України, 1991. – С.3-126.
25. Липа Ю. Призначення нації. – Львів: Просвіта, 1991. – С.3-301.

Надійшла до редакції 09.09.2002 р.

УДК 342.525 (477) "19/20"

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ СОЦІУМУ СЕРЕДИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

В.І.Кравченко

На зламі ХХ-ХХІ століть український соціум подолав складний шлях від сталінізму – з його авторитарно-тоталітарним змістом, репресіями, геноцидом проти українського народу – до становлення незалежної правової держави, яка очолює розбудову громадянського демократичного суспільства.

Трансформаційні процеси в українському суспільстві певним чином позначилися на організації та функціонуванні Верховної Ради України – вищого законодавчого органу країни. За досліджуваний період Верховна Рада поступово перетворилася з другого-рядного, квазідержавного компартійного інституту в професійний багатопартійний парламент. У статті автор намагається простежити динаміку цих змін, об'єктивно, неупереджено проаналізувати процес формування, структуру, склад та діяльність Верховної Ради у контексті трансформацій українського соціуму.

Вивчення, узагальнення та осмислення практичного досвіду організації і функціонування Верховної Ради України за досліджуваний період певним чином дозволить уникнути помилок та прорахунків в організації та діяльності вищого законодавчого органу країни, удосконалити практику українського парламенту. Постановка питання у такій площині і визначає актуальність зазначеної наукової розробки.

Обраний напрямок дослідження є частиною держбюджетної науково-дослідної теми кафедри історії України та філософії права Донецького національного університету "Роль держави у конституюванні української нації. кін. ХХ – поч. ХХІ ст."

Детальне вивчення, всебічний аналіз становища і розвитку історичного опрацювання суспільно-державницької проблематики, зокрема, становлення українського парламентаризму показало, що узагальнюючі роботи з історіографії цієї теми відсутні. Однак, різним аспектам даної проблематики присвячені деякі праці вчених історичної, правознавчої, політологічної, філософської наук, практичних працівників. Але спеціально у названій площині це питання ними не розглядалось [1].

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі новітніх методологічних підходів, з використанням опублікованих та вперше включених до широкого наукового обігу джерел комплексно дослідити вплив трансформаційних процесів соціуму на організацію та функціонування Верховної Ради України в середині ХХ – на початку ХХІ століть.

Наукова новизна роботи визначається фактично першою у вітчизняній історіографії спробою комплексного розгляду місця та ролі Верховної Ради України у трансформаційних суспільно-політичних процесах досліджуваного історичного періоду.

Визначальними заходами у формуванні Верховної Ради, в суспільно-політичному житті народу були вибори. З повоєнних часів, в умовах унітарно-тоталітарного режиму, вибори проходили 11 разів, через кожні 5 років, починаючи з 9 лютого 1947 р. до 4 березня 1990 р.

Правовими засадами проведення виборів було Положення про вибори до Верховної Ради затверджене Президією Верховної Ради УРСР у грудні 1950 р. До нього у грудні 1954 р., у грудні 1958 р., у січні 1963 р., у листопаді 1966 р. були внесені певні зміни та доповнення. А дев'ята сесія Верховної Ради дев'ятого скликання у грудні 1978 р. та десята сесія одинадцятого скликання у жовтні 1989 р. прийняли Закони «Про вибори до

Верховної Ради» та «Про вибори народних депутатів Української РСР». Вони фактично сформували в Україні виборчу систему, яка існувала до середини 90-х років ХХ ст.

Відповідно до діючих положень вибори проходили на основі прямого, рівного виборчого права. Однакова кількість виборців обирала одного депутата, все доросле населення (з 18 років) мало рівне право голосу. Вибори здійснювалися таємним голосуванням, депутати обиралися безпосередньо громадянами. Виборчий процес забезпечувався системою діючих комісій: центральною, окружними і дільничими. Президія Верховної Ради своїм рішенням формувала виборчі округи, за пропозицією облвиконкомів давала їм найменування, порядковий номер, визначала центри та перелік адміністративно-територіальних одиниць, що до них входили [2].

У республіці за 50-80-і рр. змінилася загальна кількість виборців. Якщо у 1947 р. їх кількість становила 21,5 млн. чол., то в 1985 р. – 36,5 або в 1,6 рази більше. Чисельність тих, хто брав участь у виборах, збільшилася на 15 млн. чол. [3].

Відбулися зміни і в кількості виборчих округів. Їх чисельність у 1947-1985 рр. збільшилася з 415 до 650 або в 1,5 рази. Ці зміни відбувалися на підставі рішень Президії Верховної Ради, згідно з рекомендаціями ЦК компартії, погоджених з Москвою.

Вибори депутатів проходили в умовах активної мітинговості, декларативності досягнень, під гаслами: «Всі на вибори!», «Голосуємо за блок комуністів і безпартійних!», «За єдиний блок комуністів і безпартійних!». Це мало на меті привернути увагу населення до важливої політичної кампанії. Та одномандатна система виборів практично позбавляла конкурентності між кандидатами у депутати. Майбутній депутат був абсолютно гарантований щодо позитивних результатів виборів. До цього кандидати в депутати «відселекціонувалися» в партійних органах і тому ініціатива їх висунення насправді відбувалася не «знизу», як про це повідомляли газети. На виборчі комісії покладалося завдання: забезпечити максимально високу участь виборців у голосуванні. Як свідчать дані про результати голосування, що публікувалися в пресі, активність виборців була високою і становила, як правило, біля 99,9%. Така однотайність та винятково висока організованість давали ще один привід комуністичній пропаганді стверджувати, що виборці активно підтримували внутрішню та зовнішню політику держави.

Головним механізмом діяльності Верховної Ради є депутатський корпус. У складі кожного скликання вищого органу законодавчої влади відбувалися відповідні квантитативні та квалітативні трансформації. Збільшувалася загальна чисельність депутатів, що зумовлювалося рішеннями Президії Верховної Ради та змінами демографічної ситуації. Якщо, наприклад, кількість депутатів Верховної Ради II-VIII скликань становила в межах 415-469 чол., то в IX-XI скликаннях їх чисельність збільшилася до 570-650 чол. Найчисельнішим виявився склад депутатів X і XI скликань (650 чол.). У цілому ж їх кількість зросла з II (1947 р.) по XI (1985 р.) скликання на 235 чол. або в 1,5 рази. Причому, чисельність депутатів зростала більш прискореними темпами, порівняно з чисельністю населення. А протягом вказаного періоду кількість населення зросла в 1,3 рази. Така невідповідність зумовлювалася, головним чином, виборчими законами, зміною норм представництва депутатів. На цей процес вплинуло також приєднання Криму до України, а, як наслідок збільшилась загальна кількість виборців. Між тим, чисельність депутатів декількох скликань була незмінною. Так, в 1963-1967 рр., в 1980-1985 рр. обиралось по 469 і відповідно по 650 депутатів.

Практично депутатський корпус кожного скликання зазнавав оновлення, в його ряди вливалися новообрані депутати, які не були у складі попереднього скликання. Наприклад, у Верховній Раді II скликання таких депутатів було 85,3%. У наступні скликання в середньому вперше обиралися 50-60% депутатів, зокрема склад депутатів Верховної Ради XI скликання оновився на 55,2% [4].

Певні зрушення відбулися і в соціальному складі депутатів. Про це свідчать дані мандатних комісій по виборах складу депутатів Верховної Ради II-XI скликання, що наведені в нижче вміщеній таблиці.

Таблиця 1. Склад депутатів Верховної Ради II-XI скликань за соціальним станом [5]

Скликання рік	Всього депутатів	З них					
		робітників		колгоспників		інтелігенції	
		абсолютна кількість	%	абсолютна кількість	%	абсолютна кількість	%
II (1947)	415	27	6,5	57	13,5	331	79,7
III (1951)	421	47	10,6	58	13,8	316	75,3
IV (1955)	435	57	13,1	72	16,6	306	70,3
V (1959)	457	126	27,6	101	22,1	230	50,3
VI (1963)	469	130	27,7	111	23,9	228	48,4
VII 1967)	469	140	29,8	106	22,5	223	47,7
VIII (1971)	484	146	30,1	97	20,1	241	49,8
IX (1975)	570	175	30,7	112	19,6	283	48,7
X (1980)	650	204	31,3	125	19,3	321	49,4
XI (1985)	650	207	31,8	122	18,7	321	49,5

Значний інтерес становлять показники, що стосуються розподілу депутатів по галузях народного господарства. Поступово здійснювалося зменшення представництва депутатів з числа працівників базових галузей. Якщо серед депутатів вищого органу законодавчої влади VII скликання їх було 57,4%, то в складі XI скликання вже 55,5% від загального числа обранців. Кількість депутатів-представників промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку в цей період зросла з 28,8% до 32,3% або на 3,5%. Водночас питома вага працівників сільського господарства скоротилася з 28,6% до 23,2% або на 5,4%.

Крім того, питома вага працівників невиробничої сфери, хоча й повільно, але зростала. Так, чисельність діячів науки, культури, освіти, охорони здоров'я у вказаний період становила 7,8% – 8,0% від загальної кількості депутатів.

Депутатський корпус традиційно був політизованим, адже серед депутатів високим був рівень партійності, що становив 60-70% їх загальної кількості. З числа депутатів-комуністів створювалася партійна група, яка виступала в ролі постійно діючого представництва Центрального Комітету компартії у Верховній Раді. Широко був представленим у складі депутатів партійний апарат, насамперед керівниками ЦК компартії та секретарями обкомів і райкомів. Питома вага їх у вищому органі законодавчої влади була досить значною, незважаючи на певне зменшення їх чисельності серед депутатів VII-XI скликань з 14,1% до 13,7% або на 0,4%. В цілому кількість партійців Верховної Ради за II-XI скликання зменшилася з 79,7% до 68,3% або на 11,1%. Така тенденція сприяла збільшенню серед депутатів загальної кількості безпартійних. Питома вага їх зросла на 13,5% – з 18,2% до 31,7% [6]. Однак існуюча номенклатурна практика, згідно з якою член партії мав більше політичних прав, значно применшувала позиції безпартійних депутатів. Партійна приналежність нерідко компенсувала недостатню професійну компетенцію депутата-комуніста. Безпартійні депутати навпаки були, як правило, люди високої професійної ерудиції. Серед них були відомі вчені, письменники, лікарі. Але вони майже не залучалися до керівництва Верховною Радою, її Президії, постійних депутатських комісій.

Досить вагома роль у Верховній Раді відводилась жінкам. Не дивлячись, що їх кількість у загальному числі депутатів за II-XI скликання зросла з 112 (26,9%) до 234 (36%), або на 5,1%, це загалом не відповідало їх місцю серед зайнятих у матеріальному виробництві та питомій вазі серед населення республіки [7]. Ці обставини зумов-

лювалися традиціями, коли чоловіки виявляли більш посилену політичну активність, широко представлялись у вищих ешелонах влади. Разом з тим, участь жінок у діяльності Верховної Ради була досить плідною та різнобічною.

Значна кількість депутатів була удостоєна державних нагород, та інших відзнак. У вищому органі законодавчої влади кількість таких обранців коливалася в межах 80%-90% від загальної кількості. А у Верховній Раді VIII, XI скликань вони відповідно склали 94,8% і 97,7%. Кількість Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці у складі депутатів II-VII скликань збільшилась у 6,6 рази. В наступні скликання чисельність депутатів даної категорії зменшувалася. Кількість різних лауреатів за II-XI скликання зросла в 7 разів. Ці обставини надавали вищому органу законодавчої влади більш вагомої презентабельності, авторитетності [8].

Щодо національного складу депутатського корпусу, то у Верховній Раді VIII-XI скликань питома вага депутатів-українців зменшилась з 79% до 73,1%, або на 5,9%. Водночас кількість депутатів російської національності зросла з 21% до 23,4%, або на 2,4%. Збільшилась з 1,2% до 3,5%, або на 2,3% збільшилась серед депутатів кількість представників інших національностей [9].

Для депутатів Верховної Ради II-XI скликань характерним був досить високий освітній рівень. Близько половини їх мали вищу освіту. Якщо серед депутатів II скликання їх було лише 44,5%, то у вищому органі законодавчої влади XI скликання питома вага їх становила вже 55,6%, або на 11,1% більше. Простежується тенденція поліпшення якісних характеристик освіти депутатів. Наприклад, серед депутатів XI скликання було 18 академіків та членів-кореспондентів Академії наук Союзу і АН України, 51 доктор і кандидат наук. Однак високим залишився відсоток депутатів з середньою і навіть початковою освітою, що негативно позначалося на інтелектуальному потенціалі Верховної Ради [10].

Віковий ценз переважної кількості депутатів становив 30-40 років, тобто більшість обранців були людьми середнього віку. Проте поступово кількість таких обранців помітно зменшувалася. Наприклад, чисельність депутатів Верховної Ради II-X скликань 30-39-річного віку скоротилася з 29,8% до 15,5%, або на 14,3%, 40-49 років з 46,9% до 30,9%, або на 16,0%. Поповнення молоддю було незначним, їх частка у Верховній Раді II-XI скликань зросла з 9,8% до 18%, або на 8,2%. Це зумовлювалося тим, що конституційне право висувати кандидатури до законодавчого органу влади з 21 року було здебільшого декларативним гаслом, ніж реальністю.

Водночас з II по X скликання з 13,3% до 38,3%, або на 24,8%, зросла кількість депутатів, яким було за 50 років. Це свідчить про те, що депутатський корпус, з одного боку, дещо «старів», а з іншого поповнювався людьми, які мали певний життєвий досвід [11].

Але треба зазначити, що всі наведені параметри депутатського корпусу Верховної Ради II-XI скликань не виключали певних вад та недоліків у діяльності депутатів. Зокрема, депутати несвоечасно зустрічалися з виборцями, не звітувалися про виконання їх наказів, а іноді просто нехтували своїми депутатськими обов'язками. Прийнятий у березні 1953 р. закон про порядок відкликання депутатів Верховної Ради Української РСР дещо змінив ситуацію. В 1960 р. з 457 депутатів прозвітувалися перед виборцями 449, в 1965 р. з 469 депутатів зустрілися з виборцями лише 410 [12], що, безперечно, негативно позначалося на зв'язку депутатів з виборцями, підривало довіру останніх до депутатського корпусу.

Конституційно для Верховної Ради існував встановлений п'ятирічний термін повноважень. За період з 1947 по 1990 рр. відбулося десять скликань Верховної Ради. Кожний з термінів мав свої особливості державного будівництва, певну специфіку законотворення.

Основною організаційно-правовою формою діяльності Верховної Ради є сесійне

засідання. Воно скликалося Президією двічі на рік. У роботі сесії брали участь депутати Верховної Ради. Досить насиченими, як правило, були перші сесії кожного скликання. На перших сесіях обирали мандатну комісію, визначали повноваження депутатів, формували керівні органи Верховної Ради, схвалювали закони з цих питань. Однак багато сесій мали пасивний, дещо в чому декларативний характер. Цьому значною мірою сприяли самі депутати.

Депутатський корпус Верховної Ради II-XI скликань був неактивним при обговоренні питань, що виносилися на пленарні засідання. Дії більшості депутатів зводилися до «одностайної» підтримки внесеної пропозиції шляхом голосування, а значна частина депутатів просто «відсиджувалася». Протягом роботи вищого органу влади II скликання взяли участь в обговоренні питань тільки 86 депутатів (20,7%), протягом III скликання – 98 (22,2%), IV – 154 (33,6%), V – 208 (44,3%). [13]. Така практика мала місце і в наступних скликаннях.

За період діяльності Верховної Ради II-XI скликань відбулося 88 сесій. У середньому протягом одного скликання проходило 8-12 сесій. Відбувалися вони впродовж одного-двох днів. Сесії розглядали коло питань, кількість яких коливалася від 10 до 40. Наприклад, сесії Верховної Ради II-VI скликань розглянули майже 127 питань. Це спричинялося тим, що з поля зору випадали питання з проблем законності, зокрема роботи правоохоронних органів, держбезпеки, питання соціального розвитку суспільства, матеріального стану трудівників тощо. Майже зовсім не ставилися питання про виконання діючих законів, рішень, прийнятих Верховною Радою. Обмеженим був комплекс питань, пов'язаних з матеріальним виробництвом. Наприклад, народногосподарські плани республіки, виключно до 1957р., розглядала Рада Міністрів. Верховною Радою не затверджувалися перспективні плани розвитку, не заслуховувалися звіти про роботу уряду тощо.

Пасивно здійснювався законотворчий процес у діяльності Верховної Ради, що значно знижувало її конституційний статус як законодавчого органу. В другій половині 40-х – на початку 50-х років Верховна Рада фактично проблеми законотворчості зосереджувала на вдосконаленні статей Конституції. Верховна Рада тільки другого скликання три рази (1947, 1948, 1951 рр.) вносила зміни та доповнення до Основного Закону. В кінці 50-х рр. її законодавча діяльність розширюється. В 1959 р. на обговорення Верховної Ради виносяться проекти законів про судоустрій, цивільний і цивільно-процесуальний, кримінальний і кримінально-процесуальний кодекси. Але значною вадою законотворчого процесу цього періоду було те, що в основу законодавства України не закладалися загальнолюдські цінності та принципи, що негативно позначалося на змісті законів.

У 60-70-і рр. законодавча функція Верховної Ради дещо активізувалася. В липні 1968 р. обговорюється і затверджується Закон «Про сільську і селищну Раду депутатів трудящих», що значно пожвавлює діяльність цих низових представницьких органів і створює відповідне законодавче поле для їх діяльності. А в липні 1971 р. приймається Закон «Про міську, районну в місті Раду депутатів трудящих». У червні 1969 р. приймається Кодекс про шлюб і сім'ю, в липні 1970 р. – Земельний кодекс, в грудні 1970 р. – Виправно-трудова кодекс, в червні 1972 р. – Водний кодекс. Це значною мірою поліпшило регулювання цих важливих аспектів життєдіяльності суспільства [14].

У 80-і рр. XX ст. помітно збагатились форми та методи роботи депутатів Верховної Ради. Усталеного характеру набула практика попереднього обговорення питань, які виносилися на розгляд сесій, що надавало можливість більш ретельно вивчити проблему та прийняти оптимальне рішення [15]. Наприклад, розгляду питання щодо реформи загальноосвітньої та професійної школи в УРСР на 10-й сесії Верховної Ради в грудні 1984 р. передувала активна підготовча робота. До включення у порядок денний сесії це питання обговорювалося на засіданнях уряду, сесіях місцевих рад, у міністерствах та

відомствах, трудових колективах, на конференціях вчителів та працівників установ профтехосвіти. І, як наслідок були прийняті ділові, конкретні заходи щодо реалізації шкільної реформи, підтримані значними матеріальними та фінансовими ресурсами. В результаті до кінця 80-х рр. було збудовано шкіл майже на один мільйон учнівських місць, що в 1,3 рази більше, ніж за минулі п'ять років.

Значно збільшилася кількість пропозицій, що надходили від депутатів під час сесій. Тільки на сесіях Верховної Ради УРСР у 1986 р. депутати внесли 136 конкретних пропозицій (пор. 66 у 1985 р.) [16].

У діяльності Верховної Ради провідну роль відіграють постійно діючі депутатські комісії, пізніше комітети. Їх робота була важливим засобом забезпечення нормального функціонування законодавчого органу влади. Постійні комісії розробляли пропозиції для розгляду їх Верховною Радою, сприяли виконанню прийнятих нею рішень, певним чином контролювали діяльність міністерств, відомств, державних комітетів.

Таблиця 2. Чисельність депутатських комісій та депутатів у них [17]

Скликання Верховної Ради	Всього постійних комісій	Кількість в них депутатів	% до загальної кількості депутатів
II (1947 р.)	4	36	9,0
IV (1955 р.)	8	102	28,8
VI (1963 р.)	17	381	81,3
VII (1967 р.)	17	381	81,2
VIII (1971 р.)	17	377	77,9
IX (1975 р.)	17	475	80,2
X (1980 р.)	17	549	84,5
XI (1985 р.)	18	550	84,6

Як бачимо з таблиці, в загальній чисельності комісій у розглянутий період відбулися певні зміни. Їх кількість збільшилася в 4,5 рази і в першу чергу за рахунок утворення галузевих комісій. Це зумовлювалося, головним чином, необхідністю вирішення проблем, які виникали перед суспільством. У Верховній Раді II-IV скликань діяло чотири комісії (законодавчих передбачень, бюджетна, мандатна, закордонних справ). У 1957 р. третя сесія Верховної Ради IV скликання утворила додатково ще чотири галузеві комісії: промисловості і транспорту, сільського господарства, освіти і культури, охорони здоров'я та соціального забезпечення. Перша сесія IX скликання у 1959 р. утворила комісію з торгівлі та громадського харчування. Перша сесія VI скликання в 1963 р. утворила комісії комунального господарства та побутового обслуговування, науки і культури, харчової промисловості, легкої промисловості, важкої та хімічної промисловості. Тобто Верховна Рада VI скликання (1963-1967 рр.) мала вже 16 постійних комісій, до складу яких входило 377 депутатів, або 78% їх загальної кількості [18]. До першої сесії XI скликання чисельність комісій розширилася до 17, а пізніше в 1985 р. було утворено 18 комісій за рахунок організації постійної комісії з проблем енергетики [19].

Помітно зростає і кількість депутатів, які працювали в комісіях, а конкретно вона збільшилася в 15 разів (з 36 до 550 чол.) або з 9% до 84,6% від загального числа депутатів. Як переконаємося, більша частина депутатів працювала в комісіях, що значно посилювало їх участь у роботі Верховної Ради. Втім, діяльність постійних комісій мала пасивний характер, що пояснюється відсутністю нормативних актів, які законодавчо регламентували їх практику. Лише дев'ята сесія VI скликання в 1966 р. прийняла Положення про постійні комісії, в яке перша сесія X скликання (1980 р.) внесла зміни і до-

повнення, відповідно до вимог часу. Ці документи певним чином позитивно вплинули на організацію та діяльність постійних комісій Верховної Ради. Якщо ними, майже за десять років, в 1959-1967 рр. було розглянуто 306 питань, що стосувалися різних проблем суспільного життя, в тому числі 68 – у порядку контролю за виконанням законів [20], то за час роботи Верховної Ради УРСР X скликання (1980-1985 рр.) на засіданнях постійних комісій було розглянуто понад 500 питань, пов'язаних з різними аспектами господарського, культурного, міжнародного життя республіки. Понад 95% членів комісій брали активну участь у перевірках роботи державних та громадських організацій, 75% – виступили на засіданнях комісій. [21]. Наприклад, тільки в 1983 р. у роботі комісій брали участь понад 300 депутатів та майже 500 спеціалістів. Депутати висловили чимало конструктивних пропозицій, на підставі яких були вироблені відповідні рішення. Про підвищення обґрунтованості вироблених ними пропозицій та рекомендацій переконливо, на думку автора, свідчить той факт, що з понад як 20 питань, детально вивчених комісіями, прийняті постанови Президії Верховної Ради УРСР. З низки важливих проблем, піднятих комісіями, приймалися відповідні постанови Ради Міністрів республіки [22]. В той же час, зокрема за 1986-1989 рр., комісії розглянули лише 50 господарських і соціально-культурних питань [23]. Тому в цілому ці організаційні структури ще не набули певного динамізму в роботі, ними допускався різнобій та підміна роботи однієї постійної комісії іншою.

З проголошенням незалежності України виникла гостра потреба в радикальних змінах організації та функціональних вимірах Верховної Ради, без чого становлення, розвиток, зміцнення молодого держави в нових історичних умовах неможливе. Правовим підґрунтям, реальною основою державотворення стали, передусім, Декларація про державний суверенітет України, Акт про її незалежність, Конституція (Основний Закон) держави. У теоретичному і правовому розумінні названі акти визначають як політичну, так і економічну та соціальну природу держави, конструкцію владних структур по вертикалі і горизонталі, діяльність існуючих у ній різноманітних функціональних ланок. Генеративним механізмом державотворчого процесу виступає вища законодавча гілка влади – Верховна Рада України.

Уже в процесі виборів депутатів Верховної Ради XII (I) скликання в 1990 р., фактично перших демократичних виборів в Україні, депутатський корпус формується шляхом обрання депутатів у багатомандатних округах на альтернативній основі. Наступні вибори до Верховної Ради XIII (II) скликання в 1994 р. відбувалися за тією ж схемою, що і попередні в 1990 р. А вже вибори до Верховної Ради XIV (III) 1998 р. та вибори до Верховної Ради XV (IV) скликань 2002 р. відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою за умов, коли одна половина депутатів обиралася за партійними списками, а друга – в багатомандатних округах на альтернативній основі.

Що стосується структурування Верховної Ради України вже в умовах незалежності, то до неї на протязі 90-х рр. XX – початку XXI ст. постійно обиралось 450 народних депутатів. У процесі структурування Верховної Ради обирався її Голова. В 1990 р. Головою Верховної Ради XII (I) скликання був обраним В.Івашко, перший секретар ЦК компартії України, а з переведенням його на роботу до Москви – заступником генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, почергово обираються Л.Кравчук – колишній другий секретар ЦК компартії, а потім І.Плющ – голова Київського облвиконкому. Після виборів депутатів нового складу Верховної Ради XIII (II) скликання в 1994 р. її Головою було обрано О.Мороза – лідера соціалістичної партії України.

У складі депутатського корпусу законодавчого органу XII (I) – XIII (II) скликань активно відбувається і політичне структурування. Формується опозиція та провладна більшість. Політичне об'єднання, котре налічувало 25 і більше депутатів, відносилось

до фракції, а з меншою чисельністю – до парламентської групи. Так, у перші дні діяльності народних обранців у Верховній Раді XII (I) скликання сформувалися дві основні політичні течії – фракції: комуністів, що становили більшість – 239 депутатів і Народної Ради, серцевину якої складав Народний Рух України.

Структура Верховної Ради XIV (III) (1998-2002 рр.) та XV (IV) (склад якої обраний в 2002 р.) скликань, сформована на мажоритарно-професійній основі, мала більш виражене політичне забарвлення в порівнянні з попередніми двома скликаннями. До Верховної Ради XIV (III) скликання були обрані представники восьми політичних партій та об'єднань (КПУ, НРУ, СПУ+СелПУ, ПЗУ, НДП, Громада, ПСПУ, СДПУ(о)), а до Верховної Ради XV (IV) скликання ввійшли представники шести політичних партій та об'єднань – „Єдина Україна”, „Наша Україна”, БЮТ, КПУ, СПУ, СДПУ(о). Верховну Раду України XIV (III) скликання спочатку очолював О. Ткаченко, пізніше в результаті, так званої „оксамитової парламентської революції”, була сформована правоцентристська, виключно ситуативна, більшість, її очолив І.Плющ. Головою Верховної Ради XV (IV) скликання в 2002 р. було обрано В.Литвина.

Особливо вагомою структурною ланкою стали постійно діючі депутатські комісії. Помітно зросла їх роль у Верховній Раді XIII (II) скликання, коли депутати відповідно до рішень були переведені працювати на постійній професійній основі. Це означає, що вони у своїй більшості згідно з положенням залишили ті посади на ниві державної, господарської та іншої діяльності, де працювали до обрання народними депутатами. Верховна Рада постановою від 12 квітня 1994 р. визнала повноваження обраних депутатів і другим пунктом зобов'язала їх до 1 липня того ж року згідно з чинними законами оформити свої трудові відносини з Верховною Радою і розпочати виконання депутатських функцій та повноважень на постійній основі. У Верховній Раді XII (I) скликання діяло 25, а в наступному XIII (II) скликанні – 23 депутатські комісії. (Зауважимо, що з 1996 р. комісії перейменовано в комітети: далі комітети). У Верховній Раді XIV (III) скликання діяло 22 комітети [24], а в XV (IV) – було сформовано на два комітети та одну комісію більше. Комітети стали тим головним функціональним органом, через який на шляху до пленарного засідання Верховної Ради проходили запропоновані проекти законів та постанов.

Основною спрямованістю діяльності Верховної Ради України в умовах незалежності стала законотворча робота. Тільки в 1990-1998 рр. Верховна Рада України прийняла 1155 законів та 2759 постанов. Однак, незважаючи на досить напружену роботу депутатів, законотворча діяльність парламенту не змогла забезпечити реалізацію конституційного принципу верховенства закону у суспільстві, коли майже всі компоненти суспільних відносин регулюються законами. Із прийнятих у 1995 р. 1695 нормативних актів закони становили лише 87 (4,4%), а решта (95,6%) складала підзаконні нормативні акти, тобто документи, що давали додаткові тлумачення виконання законів, інтерпретацій того чи іншого положення, статті з метою правового застосування, необхідної їх матеріалізації [25]. Прийняті таким чином закони не мають прямої дії, певною мірою носять умовний, декларативний характер.

Типізація аналогічних обставин не стала винятком, а перетворилася в реалії з негативним ухилом. Відзначимо, що навіть закони надзвичайної ваги без прийняття додаткових актів не виконувалися або ж виконувалися тільки частково чи неприпустимо гальмувалися, якщо не сказати відвертіше, просто ігнорувалися. Скажімо, надзвичайний «чорнобильський закон» у справі соціального захисту потерпілих та ліквідаторів планетарної катастрофи. У цій сфері, зокрема на Житомирщині, не виконувалися більше 41% статей. До того ж четверта частина статей виконувалися лише частково, тобто реалізовувалися не в повному обсязі [26]. Така практика притаманна і для інших потерпілих від катастрофи регіонів України.

Закони приймалися без належно обґрунтованої стратегії, що, зокрема, засвідчує аналіз прийнятих з моменту проголошення Декларації про державний суверенітет по травень 1996 р. 670 законів [27]. Верховна Рада не встигає належною мірою за динамікою змін в українському соціумі. Тому іноді народжуються недосконалі закони, трапляються невиважені положення, часом навіть такі, що є суперечливими. Іноді залишаються справжні прогалини у справі правового регулювання з тих чи інших проблем. Недосконала нормативно-правова система незадовільно позначилася на ефективності суспільних економічних відносин. Законодавство про іноземні інвестиції 1992-1995 рр. змінювалося чотири рази, що негативно вплинуло на стан надходжень до країни іноземних інвестицій і, природно, позначалося на розвиткові економіки [28].

Життя неухильно вимагає вироблення таких законів, які б не лише ефективно діяли на терені України, а й були уніфікованими щодо до світової законодавчої практики і досвіду. Вступ України до Ради Європи значно актуалізував необхідність вирішення даної проблеми. Вказана впливова європейська структура жадала від України приведення законодавства у відповідність з європейськими стандартами. У першу чергу це стосувалося кримінального, банківсько-фінансового законодавства. Вирішення цієї ж проблеми вимагає і зацікавленість України у вступі до Євросоюзу. Але на початок 2003 р. тільки 3% законодавчих актів України уніфіковані у відповідності з європейськими стандартами, що, звичайно, гальмує вступ України до цієї поважної європейської інституції. Отже з наведених прикладів та порівняльного аналізу зрозуміло, що українське законодавство залишається ще незбалансованою системою, його важливі положення неузгоджені з нормами міжнародного права, і не в останню чергу тому, що ті, хто розроблював проекти законів ґрунтовно не обізнані з законотворчістю і змістом законів в цивілізованих країнах .

Крім того, Верховна Рада України в умовах незалежності накопичила значний позитивний досвід роботи, до якого з певністю можна віднести демократизм, відкритість, що переконливо свідчить про нову якість українського парламентаризму. Новаторством було те, що пленарні засідання відбувалися на очах і на слуху всього українського народу: транслювалися по телебаченню та радіо. [29]. Верховній Раді певною мірою вдалося удосконалити механізм вироблення законів, поетапної підготовки їх проектів. Скажімо, для парламенту XII (I) скликання нерозв'язаними залишилися питання створення механізму проходження та дотримання послідовності у прийнятті законів. Але Верховній Раді XIII (II) скликання вже вдалося чітко визначити основні напрямки у своїй законотворчості відповідно до сфер функціонування суспільства. Так, блок проблем законодавчої діяльності у сфері економіки здійснювався за такими напрямками законодавства: податки, державне управління і керівництво; реформування власності і регіональне управління економікою; зовнішньоекономічна діяльність, банківська система і фінансово-валютне регулювання; фондовий ринок і бухгалтерський облік та статистика; соціальна політика та соціальний захист населення. До цього додамо такі проблеми, як ринкові відносини, кадрові питання, питання правопорядку і правового захисту населення, збройних сил, аграрних відносин, культури і духовність тощо. Це дає змогу структурувати законотворчу діяльність парламенту, зробити її більш чіткою та дієвою [30].

Незаперечним здобутком Верховної Ради за роки незалежності є розвиток практики у здійсненні контрольних повноважень. Насамперед слід відзначити значний прогрес у розвитку нормативної бази контрольних повноважень. Цьому значно сприяла, зокрема, стаття 85 нової Конституції України, де чітко сформульовані основні правові засади контрольних повноважень. Найвиразнішим свідченням цього прогресу, на думку фахівців, є контроль за виконанням законів про бюджет. [31].

Суттєвим досягненням Верховної Ради XII (I) – XV (IV) скликань є унормування,

відпрацювання процедури, напрацювання практики „Днів Уряду”, „парламентських слухань”. Значного розвитку набула практика процедури внесення депутатських запитів. Проте досягнутий рівень у частині використання контрольних функцій парламентом є ще недостатнім. Зокрема, це стосується суттєво обмежених контрольних повноважень Верховної Ради у кадрових питаннях. Парламентські слухання, що за останній час мали місце у Верховній Раді, проводилися у формі, що нагадувала, колишні компартійні пленуми. На практиці далеко не всі слухання закінчувалися прийняттям рекомендацій, постанов з розглянутих питань.

Загалом, на зламі ХХ-ХХІ століть у процесі трансформацій українського соціуму відбулися певні адекватні позитивні зміни у формуванні та функціонуванні Верховної Ради України. Організація Верховної Ради з проголошенням незалежності відбувається виключно на демократичних принципах та засадах на протипагу негативній практиці компартійної „рознарядки” 50-80-х рр. ХХ ст. Використовуючи досвід роботи Верховної Ради 50-80-х рр. ХХ ст., парламент незалежної України за обставин становлення нової якості держави, незаперечно прагнув виявляти себе активним і дієвим органом державотворчих процесів в Україні. Законодавча діяльність Верховної Ради України набувала цілком нових ознак та якостей. Все ширше законодавчий процес входив у русьло демократизму, відточувався механізм вироблення та прийняття законів, поступово здійснювалися політичні кроки у напрямку матеріалізації законів, підпорядковуванню їх інтересам суспільства, держави. Водночас у контексті розвитку і вдосконалення законодавчої діяльності на шляху формування правової держави давалися ознаки відсутності належного досвіду в цій справі, брак професійної державотворчої культури і високої відповідальності кожного депутата за здійснення взятої на себе історичної місії. Все це здійснювалося у процесі постійного вдосконалення практичної діяльності вищого законодавчого органу влади, шляхом пошуків, спроб та долання перешкод.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його основні ідеї, теоретичні положення, багатий фактичний матеріал і висновки можуть бути використані при підготовці колективних та індивідуальних праць з української історії, історії держави та права України, політичної історії України, конституційного права, розробці та читанні загальних і спеціальних лекційних курсів для студентів вищих закладів освіти. Результати дослідження сприятимуть збагаченню досвіду керівних органів державної влади та місцевого самоврядування в розбудові держави. Висновки роботи можуть стати підмогою в законодавчій діяльності, налагодженні взаємодії між гілками влади, формуванні архівних фондів з історії українського державотворення.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется опыт становления, функционирования Верховного Совета Украины, как в 50-80-е гг. ХХ ст., так и в условиях независимости. Исследуются количественные и качественные параметры депутатского корпуса. Показано реальное состояние законодательной деятельности парламента. Отмечены позитивные процессы и нерешенные проблемы в организации Верховного Совета в контексте трансформаций украинского социума.

SUMMARY

In this article the another analysis the result of establishment of the Supreme Council of Ukraine and its functions both in the period of independence and in the 50-80-s of the 20-th century .the analysis of quantitative and quality parameters of the deputy corps is given .The real state of lawmaking activity of the parliament is shown .The positive process and negative

problems of changing the structure of transformation of Ukrainian socium are distinguished.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української Конституції. – К., 1997; Кравченко В., Падалка С., Панченко П. Україна. Державотворення. ХХ століття. – Київ – Донецьк, 1997; Кравченко В., Титаренко Ю. Державотворення в Україні. Історія та сучасність. – Донецьк, 1998; Чмихова В. Діяльність Верховної Ради України в умовах незалежності//Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск VIII. – Запоріжжя, 1999. – С.221-227; Авсеєвич В. Верховна Рада у конституційному процесі в Україні. 1990-1996 рр. – Дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2002; Журавський В. Правовий статус парламентських комітетів//Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя, 2001. – № 2. – С. 14-25; Юзьков Л. Від Декларації про державний суверенітет України до Концепції нової Конституції України//Конституція незалежної України. – К., 1995. – С. 7-12; Нижник В. Порядок організації і проведення виборів до Верховної Ради Української РСР. – К., 1968; Шевченко В. Ради народних депутатів в умовах перебудови//Укр. істор. журн. – 1987. – №5. – С.7-20; Барабаш О. Контрольна діяльність парламенту України. 1994-96 роки: поступ очевидний але процес має розвиватися//Голос громадянина. – 1996. – №4. – С.54-56 та інш.
2. Нижник В. Порядок організації і проведення виборів до Верховної Ради Української РСР. – К., 1968. – С.13-21.
3. Підраховано на основі даних мандатних комісій // Радянська Україна. – 1947. – 5 березня; 1985. – 28 березня.
4. Кравченко В., Падалка С., Панченко П. Україна. Державотворення. ХХ століття. – Київ – Донецьк, 1997. – С.15-17; Кравченко В., Титаренко Ю. Державотворення в Україні. Історія та сучасність. – Донецьк, 1998. – С.17-19
5. Складено на основі даних мандатних комісій // Радянська Україна. – 1947. – 5 березня; 1951. – 25 лютого; 1955. – 31 березня; 1959. – 17 квітня; 1963. – 12 квітня; 1967. – 13 квітня; 1971. – 15 липня; 1975. – 5 липня; 1980. – 26 березня; 1985. – 28 березня.
6. Підраховано на основі даних мандатних комісій // Радянська Україна. – 1947. – 5 березня; 1951. – 25 лютого; 1955.-31 березня; 1959.-17 квітня; 1963. – 12 квітня; 1967. – 13 квітня; 1971. – 15 липня; 1975. – 5 липня; 1980. – 26 березня; 1985. – 28 березня; Підсумки виборів і склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1957 р. Стат. сб. – К., 1958. – С.19; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик. 1971. Стат. сб. – М., 1971. – С. 65-67; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик. 1975. Стат. сб. – М., 1975. – С.69; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик. 1980. Стат. сб. – М., 1980. – С.65-66; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик. 1985. Стат. сб. – М., 1985. – С. 69.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Рябошапка Г. Верховна Рада Української РСР – найвищий орган державної влади республіки. – К., 1968. – С.-8.
13. Там само. – С. 9.

14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). (ЦДАГОУ), Ф.1. – Оп. 13. – Спр. 32. – Арк. 1-5; Оп. 25. – Спр. 40. – Арк. 10-12; Кривенко Л. Верховный Совет союзной республики. – М., 1975. – С.31-44.
15. ЦДАГОУ, Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 40. – Арк. 5.
16. Поточний архів Одеського облвиконкому: Довідка про підсумки діяльності Верховної Ради Української РСР, її Президії та постійних комісій за 1986р. – С.1.
17. Складено на основі: Рябошапко Г. Вказана праця. — С.18-19; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик. 1967. Стат. сб.М., 1967. – С. 70; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик. 1971. Стат. сб. – М., 1971. – С. 74; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик. 1975. Стат. сб. – М., 1975. – С. 76; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик. 1980. Стат. сб. – М., 1980. – С. 74; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик. 1985. Стат. сб. – М., 1985. – С.75.
18. Домико І. Постійні комісії Верховної Ради Української РСР. – К., 1972. – С.10.
19. Поточний архів Верховної Ради України, Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2146. – Арк. 4.
20. Рябошапко Г. Вказана праця. – С. 20.
21. Первая сессия Верховного Совета Украинской ССР (одиннадцатого созыва), 27 марта 1985 года: Стенографический отчет. – К., 1985. – С. 27.
22. Правда України. – 1985. – 14 лютого.
23. Шевченко В. Ради народних депутатів в умовах перебудови // Укр. істор. журн. — 1987. – № 5. – С. 16.
24. Вибори 98: документи, статистичні дані, аналіз. – Центр СПІМ. – К., 1998; Кислий П. До питання про парламентську більшість у Верховній Раді; Ткачук А., Лиходій К. Фракції в українському парламенті. Спроба математичного аналізу // Вісник програми сприяння парламентам України. – 1999. – №1. – С.2-6; 7-11.
25. Чмихова В. Діяльність Верховної Ради України в умовах незалежності // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск VIII. – Запоріжжя, Тандем-У, 1999. – С.223.
26. Кравченко В. Вказані праці. – С.52; 54.
27. Опришко В. Законотворчість: сьогодні і завтра // Віче. – 1996. – №6. – С. 3.
28. Чмихова В. Вказана праця. – С.222-223.
29. Восьма сесія Верховної Ради України дванадцятого скликання // Бюлетень Верховної Ради України. – 1993. – №37. – С.67-70; №42. – С.20-72; №45. – С.4-67.
30. Чмихова В. Вказана праця. – С.225-226.
31. Барабаш О. Контрольна діяльність парламенту України. 1994-96 роки: поступ очевидний, але процес має розвиватися // Голос громадянина. – 1996. – №4. – С.54-56.

Надійшла до редакції 10.11.2002 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК 165.64

РІЧ ТА РЕЧОВИННІСТЬ В ФІЛОСОФІЇ
БРИТАНСЬКОГО ЕМПІРИЗМУ

О.О.Панич

Предмет цієї розвідки – інтерпретація поняття "річ" /'thing'/ та інших безпосередньо пов'язаних з ним понять в філософії британського емпіризму кінця сімнадцятого – першої половини вісімнадцятого століть. Конкретніше, мова піде про філософування Локка, Барклі та, меншою мірою, Х'юма. Слід зауважити, що ця "тріада" в історії філософії зовсім не є безумовною. Сучасники Х'юма, останнього в цій трійці, не ставили їх у таку пряму залежність одне від одного, аж доки це не зробив сучасник, співвітчизник і один з головних опонентів Х'юма Томас Рід. Тільки після Ріда таке розташування провідних постатей в англійській філософії вказаного періоду стало класичним, хоча і пізніше воно піддавалося різноманітним сумнівам. Зокрема Річард Попкін, провідний спеціаліст з історії модерного скептицизму в англійському філософуванні двадцятого століття, спеціально і неодноразово наголошував, що зв'язки усіх трьох згаданих філософів з ідеями Декарта, Гоббса, Мальбранша, Бейля та Ляйбніца були, на його думку, аж ніяк не слабшими, аніж їхні зв'язки між собою. Свого часу Попкін навіть надрукував спеціальну статтю під відверто скептичною назвою "Чи читав колись Х'юм Барклі?" [1], і тільки пізніше, під тиском непрямих, але достатньо переконливих аргументів, був змушений визнати, що Х'юм таки справді читав Барклі, а не тільки був знайомий з ідеями останнього через посередництво інших філософів [2].

Додам від себе, що уважний погляд на х'юмівський "Трактат про людську природу" ('A Treatise of Human Nature') дозволяє виявити там не тільки загальне знайомство з усіма головними працями Барклі, але й прямі текстуальні запозичення з останнього, які, як залишається припустити, з якоїсь причини залишилися поза увагою Річарда Попкіна.¹ Але мене додатково цікавить ще один момент, на який Попкіну звернути увагу було важче, оскільки він дивився на нього суто зсередини: мова йде про специфічну логіку саме *англійського* філософування і, відповідно, про становлення чинної і на сьогодні системи англійської філософської термінології. Адже перехід філософії з латини на національні мови народів Європи тільки-но відбувся (ще й Барклі одну з своїх пізніх робіт пише латиною),² і використання можливостей кожної національної мови для розвитку національної традиції філософування було в кожній західноєвропейській країні нагальним філософським завданням (на той час це, звичайно ж, особливо стосувалося Франції, країн Британської Співдружності та територій майбутньої Німеччини). Саме

¹ Можна зокрема вказати на характерний вислів 'the eye, or (to speak truly) the mind' ('око, чи (правду кажучи) розум...'), якого Барклі припускається в тридцять шостому, а потім знов в сорок першому параграфі свого "Нарису до нової теорії зору" [9, § 36, 41]. Х'юм в своєму "Трактаті..." двічі вживає той самий вислів: в четвертій секції другої частини першої книги, а потім на самому початку першої секції третьої частини цієї ж книги [3, 95, 118]. Такий текстуальний збіг просто неможливо вважати випадковим, оскільки цитований вислів є суто характерним для філософії Барклі і відбиває в собі її найважливіші світоглядні риси.

² Мається на увазі трактат "Про рух", поданий Барклі на конкурс Французької королівської академії у 1721 році.

тому внутрішня логіка англословного філософування у ланцюжку "Локк – Барклі – Х'юм" має для нас самостійну цінність і може ставати предметом окремого розгляду навіть без паралельного звернення до франкомовної, голландськомовної та німецькомовної філософії того ж часу.

Втім, існує ще одна мова, без звернення до якої ця розвідка була б абсолютно неможливою, і цією мовою, безперечно, є вже згадана нами латина. Адже саме до її ще живої традиції зверталися ранньомодерні філософи, визначаючи філософський зміст деяких побутових слів та висловів своєї національної мови. Така доля спіткала і англійське 'thing', яке природним чином зіставлялося з латинським 'res'. Отже, мусимо сказати хоча б декілька слів про останнє.

Насамперед слід згадати, що в класичній латині слово *res* мало велику кількість значень³; але на переході від класичної латини до богословської латини середньовічних схоластів лише частина з цього багатства значень зберегла свою актуальність. Не торкаючись цієї теми у повному обсязі (вона потребує окремого і вельми фундаментального дослідження), я поділюся тільки враженнями від використання іменника *res* ("рiч") і утвореного від нього вже у середньовічну добу прикметника *realis* ("речовинний"; "той, що відноситься до речей")⁴ в такому фундаментальному для схоластики тексті, як *Summa Theologiae* Хоми Аквінського.

Маючи в своєму розпорядженні повний латинський текст "Суми..." в комп'ютерному вигляді, я технічно легко перебрав декілька десятків випадків використання обох вказаних слів у Хоми. Наскільки я можу судити, обидва вони вживаються Хоמוю лише у двох значеннях, а саме: (1) для позначення сукупності об'єктів створеного Богом світу, а також (2) більш узагальнено, для позначення того, що існує "насправді", зокрема й у міркуваннях стосовно самого Бога. Як приклад використання обох слів у цьому останньому значенні, можна навести приклад з тексту п'ятого аргументу сьомої статті тринадцятого питання першої частини "Богословської Суми": 'Si igitur relatio dominii non est in Deo secundum rem, sed solum secundum rationem, sequitur quod Deus non sit realiter dominus, quod patet esse falsum' [4, Quaest. 13, art. 7, arg. 5]⁵. В цьому випадку для нас, звичайно ж, важливо не те, як Хома оцінює цей аргумент (до речі, він його відкидає), а тільки те, як він, викладаючи цей аргумент, використовує і іменник 'res' і прикметник 'realis'. Що ж стосується першого вказаного нами значення, то про нього, серед багатьох інших, може свідчити таке, наприклад, твердження у відповіді Хоми на проблему, поставлену ним у десятій статті першого питання першої частини "Суми...": 'Respondeo dicendum quod auctor sacrae Scripturae est Deus, in cuius potestate est ut non solum voces ad significandum accommodet (quod etiam homo facere potest), sed etiam res ipsas' [4, Quaest. 1, art. 10 co.]⁶.

³ Основними значеннями цього слова в класичній латині є: "рiч, предмет; стан (речей, справ); факт, дійсний стан; суть; зміст; причина, мотивація; судова справа; користь, інтереси; майно; влада, володарювання; дія, діяння, справа; випадок, подія, явище, факт" [13, 543]. Гадаю, що саме вказаний тут словник М. та О.Трофимчуків є найповнішим і найдокладнішим з усіх існуючих на сьогодні словників відповідного типу.

⁴ Слід оговорити, що слова 'realitas', і навіть слова 'realis', не дає ані словник М. та О.Трофимчуків, ані інші відомі мені латинсько-українські і латинсько-російські словники, які є усі цілком зорієнтованими на класичну латину, а не на латину середньовічної і ранньомодерної європейської науки. Таким чином, нам доведеться обмежитися тією інтерпретацією обох вказаних термінів, яка очевидячки виходитиме із наведених нижче фрагментів. Додам лише, що кількість фрагментів з "Богословської Суми" легко було б збільшити, але випадків іншого, ніж буде вказано, розуміння цих слів мені, в межах переглянутих текстів, виявити не вдалося.

⁵ Переклад: "Отже, якщо відносини панування не є рiччю, яка виходить з Бога, а [є такими, що] виходять тільки з розуму, то з цього слідує, що Бог насправді [= "реально"] не є Паном, а це є очевидячки хибним". Усі переклади з іноземних мов і усі підкреслення в цитатах тут і надалі мої – О.П.

⁶ Переклад: "Я відповідаю, що автором Святого Письма є Бог, для якого можливо надавати значення за допомогою не лише слів (як це може робити також і людина), але й самих речей". У цьому фрагменті "Суми..." йдеться про те, чи може вчення Святого Письма мати декілька різних сенсів.

Манера використовувати латинське 'res' для позначення усього створеного Богом збереглася й у латині філософів сімнадцятого сторіччя, і тут, слідом за Хомою, не можна не згадати Декарта, для якого усі субстанції є нічим іншим як сукупністю *речей*, які існують лише завдяки божественному творінню /'omnes omnino substantias, sive res quae a Deo creati debent ut existant'/ [5, Synopsis Sex Sequentium Meditationum, §2.]. До речі⁷, саме це узагальнене значення 'res' як "будь-чого утвореного" дозволило Декарту визначити розум як "мислячу річ", і цього разу якраз з використанням латинського звороту 'res cogitans' [5, Praefatio Ad Lectorem, §3; Meditatio II, §8; Meditatio III, §1, тощо].

В авторизованому французькому перекладі декартівських "Роздумів..." на місці 'res cogitans' стоїть 'une chose qui pense' [6, Méditation Seconde, §8; Méditation Troisième, §1, тощо], з чого можна впевнено робити висновок, що французьке 'chose' сприймалося – зокрема і самим Декартом – як найвлучніший аналог латинського 'res'. В англomовному ж філософуванні – в тому числі й в англійських перекладах Декарта – у відповідних випадках вживається зворот 'thinking thing': отже, тут ми, врешті решт, і натрапляємо на слід нашого предмету⁸.

Міркування про зовнішні "речі" /'things'/ та наше знання про них складає, можна сказати, головний об'єкт роздумів в "Нарисі про людське розуміння" ('An Essay Concerning Human Understanding') Джона Локка. Що тут одразу кидається в очі, то це те, наскільки відчутно поняття "речі" встигло десакралізуватися на такий відносно невеличкій відстані, яка відокремлює перше видання локківського "Нарису..." (1689) від першого латинського видання декартівських "Роздумів..." (1641). Минуло, як бачимо, менше п'ятдесяти років, але Локк лише мимохідь згадує про те, що речі як такі існують лише "завдяки божественному творінню" [8, 397]. Натомість, речі у Локка відчутно довліють самі собі, розглянуті в його філософії не стільки як *наслідок* творіння, скільки як *причина* наших відчуттів, сутність якої є для нас цілком невідомою.

Нагадаю, що Локк приділяє достатньо уваги поняттю "сутності" /'essence'/, розрізняючи зокрема сутність "реальну" та "номінальну"⁹. В другому випадку мова йде про сформоване нами поняття, яке є за визначенням рівним собі і при цьому відповідним навколишньому світові у міру того, наскільки *цей світ* відповідає сформованому нами поняттю: "*Between the nominal essence, and the name, there is so near a connexion, that the name of any sort of things cannot be attributed to any particular being, but what has this essence, whereby it answers that abstract idea, whereof that name is the sign*" [8, 374]¹⁰. Що ж до "реальних" сутностей, то під ними Локк розуміє "ту реальну побудову будь-якої речі /'that real constitution of anything'/, яка є підґрунтям всіх тих властивостей, що в ній поєднані, і що постійно виявляються як співіснуючі в *номінальній сутності*; ту конкретну побудову, яку всі речі /'everything'/ мають в собі, без будь-якого відношення до будь-чого /'anything'/ зовні них" [8, 395]. Але ця "реальна сутність" є цілком недоступною нам, адже, знаючи її (себто, знаючи досконало внутрішній устрій будь-якої речі), ми претендували б одразу на абсолютне, божественне знання, що для Локка, звісна річ, є цілком неприпустимим. Отже, "реальна сутність" речей насправді виявляється лише

⁷ Я прошу вибачення у читачів за цей мимовільний, але можливо й не випадковий каламбур.

⁸ Зворот 'thinking thing(s)', зокрема, неодноразово зустрічається у Барклі, з очевидним (хоча й не вербалізованим) посиланням на Декарта [7, 165 та ін.]. Докладніше про це йтиметься далі.

⁹ В цьому розрізненні безумовно відчувається відгук середньовічних дискусій "номіналістів" та "реалістів", і навіть прагнення деяким чином продовжити та/або завершити ці дискусії; але цей контекст локківської думки потребує цілком окремого коментарю, який виходить за межі завдань цієї роботи.

¹⁰ Переклад: "Між номінальними сутностями та іменами існує такий тісний зв'язок, що ім'я будь-якого виду речей не може бути віднесено до будь-якої конкретної речі, крім тої, яку містить ця сутність: там, де річ відповідає цій абстрактній ідеї, там її знаком і буде відповідне ім'я". Курсив в цитатах тут і надалі відповідає оригіналу – О.П.

ідеальною проекцією тієї "номінальної сутності" цієї ж самої речі, що її ми тримаємо у власному розумі; ця ж остання є досконалою відносно самої себе, але невиправно недосконалою відносно того, якими речі є "в собі", "насправді", чи то "реально" (для Локка усі ці вислови означають одну і ту ж думку).

Я хотів би спеціально наголосити при цьому, що цей вислів – "речі в собі" /'things in themselves'/ – і справді зустрічається у локківському "Нарисі..." [8, 347], за рівно дев'яносто років до виходу у світ першого видання "Критики чистого розуму". Якраз в цьому аспекті Локк вже повністю готує ґрунт для майбутнього кантівського філософування, і якщо він не "термінологізує" цей вислів так, як це пізніше зробить Кант зі своїм *dinge-an-sich*, то сама проблема непізнаної сутності "самих по собі" речей постає у Локка вже у повну силу. І це абсолютно не дивно, оскільки вказана проблема з необхідністю дається взнаки одразу ж після онтологічного "відриву" речей від їхнього Творця, коли вони, не позбуваючись остаточно статусу "тварності", починають все ж таки сприйматися як окремий рід буття, який носить свою сутність в собі самому, хоча досконале знання про неї, як і раніше, залишається прерогативою одного лише Бога. Отже, можна сміливо стверджувати, що між цитованим вище *res ipsas* Хоми Аквінського та *things in themselves* Джона Локка в цьому відношенні існує кардинальна різниця.

Інший момент, який заслуговує на окремий коментар, полягає в тому, що англійське 'thing', крім вказування на окремі "матеріальні" речі, містить також і більш узагальнене значення, аналогічне українському "щось", "дещо" (між іншим, це також видає глибоку спорідненість англійського 'thing' та латинського 'res', яка сформувалася ще задовго до того, як перше з них потрапило в орбіту англословного філософування). Локк, міркуючи про наше знання навколишнього світу, широко вживає такі звороти як 'anything', 'nothing' та 'something'; і щоразу, як він це робить, у україномовного читача (і перекладача) виникає така собі інтерпретаційна "виделка": розуміти та перекладати ці звороти, відповідно, як "будь-що", "ні-що" та "де-що" – чи все ж таки як "будь-яка річ", "жодна річ" та "якась річ". Наважуся стверджувати, що відносно Локка, зважаючи на загальний контекст його "Нарису...", саме друга інтерпретація є доречнішою і саме другий переклад, як правило, є більш адекватним: адже "щось" у зовнішньому світі для Локка насправді і не може означати нічого іншого крім "якоїсь речі" з притаманним їй та невідомим для нас внутрішнім устроєм. Тут просто нема з чого обирати, оскільки крім нас, Бога та існуючих фактично незалежно від цих обох сторін "самих по собі" речей у світі для Локка взагалі більше нічого не спостерігається.

Але у Локка знайшовся надзвичайно енергійний опонент, який спробував розгорнути "вектор" значення поняття 'thing' у діаметрально протилежний бік. Звичайно ж, я маю на увазі Джорджа Барклі. Для останнього локківське визнання окремої від усього світу, цілком самодостатньої і також цілком невідомої для нас сутності навколишніх речей означало насамперед фактичну капітуляцію Локка перед скептицизмом – подібну до тої, яку дещо раніше, але з аналогічної причини, змушені були, на погляд Барклі, визнати і отець Мальбранш, і самий "батько модерної філософії" Декарт. Звичайно ж, Барклі був добре обізнаним у тому, що жоден з названих філософів не визнавав і, щиро, не вважав себе скептиком, хоча вони й отримували від сучасників відповідні закиди (найбільш драматична доля в цьому відношенні, безумовно, спіткала якраз Декарта). Але всі їхні аргументи проти скептичного сумніву Барклі вважає заслабкими і тому, в остаточному рахунку, беспорядно програшними. Корінь цієї слабкості Барклі, доволі слушно, вбачає якраз у надмірній, хоча й не абсолютній, відірваності речей від Бога в картезіанській та посткартезіанській філософії сімнадцятого століття, завдяки чому в філософії поступово набула своїх прав така сумнівна, для Барклі, категорія як "матеріальна субстанція", або ж просто "матерія" /'matter'/.

Звичайно ж, у межах цього стислого повідомлення нам і неможливо і непотрібно обговорювати барклівську критику поняття "матерії" в її повному обсязі. Згадаємо лише її основні тези. Перш за все, поняття "матерії" виявляється для Барклі самосуперечливим, оскільки в ньому припускається існування *позачуттєвого* "субстрату" *почуттєвих* /'sensible'/ якостей того, що ми зазвичай кличемо "речами навколишнього світу". Далі, виявляється, що ми не можемо характеризувати цей гаданий "матеріальний субстрат" через відомі нам почуттєві якості, оскільки вони, як такі, є, сказати б, цілком самодостатніми і від приписування ним ще якогось невідомого "зовнішнього носія" не набувають для нас ані клаптику додаткового змісту. В той же час, інших джерел інформації про цей гаданий "носій", крім почуттєвих якостей, ми очевидячки не маємо; таким чином, поняття "матерії" в його остаточному вигляді дорівнює поняттю "буття як такого", "разом із відносним уявленням про підтримання ним акциденцій" [7, 157]. Але таке поняття для Барклі просто не має жодного сенсу, і він висловлює щире бажання, "аби ми замислилися, наскільки близько це підходить до опису *ніщо* /'nonentity/'" [7, 78].

Над останнім зауваженням, між іншим, серйозно замислиться Гегель, в чому кожен може переконалися, переглянувши знамениту триаду "буття – ніщо – становлення" у відповідному розділі його "Науки логіки": адже для Гегеля, на відміну від Барклі, порівняння з "ніщо" зовсім не знищує остаточну категорію "буття як такого", а навпаки, якраз вказує її чільне місце у загальній системі гегелівського філософування. Але філософські зв'язки Барклі та Гегеля взагалі потребують окремої розмови. Тут я не втримаюся лише від одного цікавого спостереження: а саме, що критика *локківського* поняття 'things in themselves' у Барклі за своїм змістом цілком співпадає з тією широковідомою критикою *кантівського* 'dinge-an-sich', яке міститься в енциклопедичній "Логіці" Гегеля:

"Das *Ding-an-sich* (und unter dem *Ding* wird auch der Geist, Gott befaßt) drückt den Gegenstand aus, insofern von allem, was er für das Bewußtsein ist, von allen Gefühlsbestimmungen wie von allen bestimmten Gedanken desselben *abstrahiert* wird. Es ist leicht zu sehen, was übrigbleibt – das *völlige Abstraktum*, das ganz *Leere*, bestimmt nur noch als *Jenseits*; das *Negative* der Vorstellung, des Gefühls, des bestimmten Denkens usf. Ebenso einfach aber ist die Reflexion, daß dies *caput mortuum* selbst nur *das Produkt* des Denkens ist, eben des zur reinen Abstraktion fortgegangenen Denkens, des leeren Ich, das diese leere *Identität* seiner selbst sich zum *Gegenstande* macht. Die *negative* Bestimmung, welche diese abstrakte Identität als *Gegenstand* erhält, ist gleichfalls unter den Kantischen Kategorien aufgeführt und ebenso etwas ganz Bekanntes wie jene leere Identität. – Man muß sich hiernach nur wundern, so oft wiederholt gelesen zu haben, man wisse nicht, was das *Ding-an-sich* sei; und es ist nichts leichter, als dies zu wissen" [10, Erste Abteilung der Logik. Die Lehre vom Sein. § 88]¹¹.

Так чи інакше, а для Барклі ані поняття "матерії", ані поняття "речі у собі" ніякого сенсу не мають, бо їм взагалі нічого не відповідає у дійсності. Це тягне за собою необхідне переосмислення поняття "речі", внаслідок якого "матеріалістичний" відтінок цього поняття повністю зникає, а більш "вузьке" значення, близьке до українського "річ",

¹¹ Переклад: "*Річ-у-собі* (а під цю *річ* підводяться також і Дух і Бог) стверджується як предмет, *абстрагований* від усього, чим він є для свідомості, від усякої почуттєвої визначеності та від усякої визначеної думки про нього. Неважно побачити, що [після цього] залишається: *цілковита абстракція*, суцільна *порожність*, визначена ще тільки як *потойбічне*; *негативність* уявлення, почуттів, визначеного мислення тощо. Настільки ж нескладно збагнути і те, що саме це *caput mortuum* є лише *продуктом* мислення – такого мислення, що прямує до чистої абстракції; [продуктом] спороженого Я, яке цю свою порожню *тотожність* з собою робить отаким своїм *предметом*. *Негативне* визначення, що його ця абстрактна тотожність отримує як предмет, також наводиться серед категорій Канта і є так само добре знайомим нам, як і ота порожня тотожність. Після цього ми мусимо дивуватися щоразу як нам доводиться читати, що *річ-у-собі* є чимось невідомим; адже немає нічого легшого аніж оце знати".

остаточно розчиняється у більш "широкому" значенні, яке українською може бути адекватно переданим за допомогою хіба що висловів типу "щось" та "дещо"¹². Отже, ми можемо визначити різницю між Барклі та Локком наступним чином: якщо для Локка 'something' фактично означає 'some thing', то для Барклі, навпаки, 'some thing' є 'something', і це 'something' може й не мати жодних звичних для нас ознак "речовинності".

Звичайно, що в цьому контексті картезіанське визначення духу як, перекладаючи буквально, "мислячої речі" /'thinking thing'/ не викликає ніякого дискомфорту ані у Барклі, ані, додамо, в сучасному англomовному філософуванні (українською цей вислів потрібно було б по суті перекладати не як "мисляча річ", а як "те, що мислить"). Взагалі ж, згідно з поглядами Барклі, 'things' – або "всі ті, що існують і хто існує" (буквальний переклад тут просто неможливий!) – розподіляються на такі, що мислять, і такі, що не мислять. "Немислячі речі" /'unthinking things'/ – це й є те, що ми називаємо "ідеями" [7, 185];¹³ оскільки ж вони не мислять, то існувати вони можуть тільки і виключно у чиемусь мисленні. Оскільки ж ідеї, в своїй основі, є "атомарними" почуттєвими враженнями (приблизно так само, як і локківські "прості ідеї"), ми зазвичай кличемо "однією річчю" або "чимось єдиним" /'one thing'/ сталі сукупності ідей, які настільки часто зустрічаються разом, що отримують у нас якесь єдине ім'я [7, 151, 288].

Як бачимо, поняття "ідеї" та "речі" (у більш "вузькому" сенсі – себто, "немислячі речі") поступово зближуються у Барклі настільки, що у читача врешті решт виникає відчуття їхньої повної взаємозамінності. Але Барклі в цьому злитті речей та ідей воєдино хотів би ще зберегти деякі важливі для нього акценти. Барклівський Гілас, який в діалозі з Філономусом відтворює найбільш типову реакцію на "іматеріалізм" з боку пересічної людини, звинувачує Філонуса в тому, що той відстоює "перетворення всіх речей на ідеї" [7, 287]. На це звинувачення Філонус рішуче відповідає: "Ти не зрозумів мене. Я відстоюю не перетворення речей на ідеї, а радше перетворення ідей на речі; адже ті безпосередні об'єкти сприйняття, які, за твоїми словами, є тільки явищами речей /'appearances of things'/, я вважаю самими реальними речами /'real things themselves!'" [7, 287].

Трохи пізніше Філонус додатково розтлумачує Гіласу, що настільки, наскільки ми розуміємося по суті справи, вживання тих або інших слів стає взагалі лише питанням традиції, зручності або звички. "В звичайному слововживанні, – пояснює Філонус, – об'єкти наших почуттів іменуються не *ідеями*, а *речами*. Називай їх так і надали; і якщо ти не приписуватимеш їм ніякого абсолютного зовнішнього існування, я ніколи не сперечатимуся з тобою заради слова" [7, 293-294].

І справді: якщо ми, виходячи з вищевикладених міркувань, почнемо скрізь замість "речі" казати "ідеї", то ми дуже скоро дійдемо до абсурдних, принаймні за формою вислову, тез про те, що ми "імо та п'ємо ідеї", "одягаємося в ідеї" і таке інше [7, 165]¹⁴.

¹² Мусимо оговоритися, що українське "річ", крім свого основного значення, пов'язаного із вказуванням на "матеріальні (?) предмети навколишнього світу", час від часу також набуває певного узагальненого значення – зокрема у висловах типу "я тобі скажу одну річ...", "річ у тім..." тощо. Але сказати про дух "мисляча річ" – як це робить, наслідуючи Декарту, але вже англійською, все той же Барклі – українцеві все ж таки було б вже занадто незвично. Між тим, без урахування усіх тонкощів англійського слововживання нам годі і сподіватися коректно простежити хід думки ірландського філософа в цьому надзвичайно принциповому для його поглядів моменті.

¹³ Нагадаю, що під "ідеями" Барклі розуміє не що інше як наші почуттєві враження від навколишнього світу, які для нас залишаються собою незалежно від того, що у навколишньому світі є справжньою причиною цих вражень.

¹⁴ Незважаючи на всі застереження, саме так і сприйняла Барклі абсолютна більшість його сучасників, і серед них зокрема такі як Жан-П'єр Крусаж, Ендрю Бакстер, Лорд Кеймс або вже згаданий нами Томас Рід. Як підсумовує Річард Попкін, всі вони із неприкритою усмішкою "бажали доброго, але придуркувато тому Єпископу Клонському всього найкращого з його ментальною дружиною, ментальним домом та ментальною їжею" [11, 319].

Отже, хоча б заради зовнішнього дотримання встановлених традицій, ми мусимо "міркувати з вченими, а казати з простонароддям" [7, 171] – навіть незважаючи на те, що самому Барклі, з точки зору "не доречності, а правди вислову" [7, 165], поняття "ідеї" все ж таки видається більш вірним. На підтримку останнього ствердження Барклі пропонує щонайменше два доводи: по-перше, в звичайному ужитку за словом "речі", на відміну від "ідей", все ж таки занадто міцно закріпилося значення "чогось існуючого поза межами розуму", а по-друге, в більш точному сенсі "річ" має, навпаки, більш широке значення, ніж "ідея", оскільки відноситься також і до духу, або "мислячих речей" /*thinking things*/ (там само) – як ми вже й пересвідчилися вище.

На цьому кроку міркування у читачів Барклі може виникнути спокуса запідозрити в ньому закінченого соліпсиста (мовляв, напевно існують тільки я як дух, а все решта у світі, включаючи навіть і моє власне тіло – це тільки моє особисте враження, і існує лише у міру того, як я його сприймаю). Але соліпсистом Барклі, і це варто особливо підкреслити, не стає ані на єдину мить. Так, для "немислячих речей" цілком вірно, що "бути – значить сприйматися"; але хто сказав, що саме він і є єдиним духом, здатним сприймати?! Барклі, принаймні, ніде і ніяким чином такого не стверджує. Не забудьмо, що, за його теорією, для кожного з нас окремо у світі ще безперечно існує Бог, і, як мінімум цілком імовірно, існують також інші духи. Отже, питання полягає не в тому, "чи мають речі реальне існування поза межами тої чи цієї особи, а чи мають вони абсолютне існування, відмінне від їхнього сприйняття Богом /*distinct from their being perceived by God*/ і зовнішнього всім розумам" [7, 278]. Барклівський Філонус, якому належить щойно процитоване ствердження, не має жодного сумніву, яку відповідь на це запитання дасть кожний небайдужий до істин християнської віри.

Втім, Барклі чудово розуміє і те, що скоріше вже він зуміє перетлумачити поняття "речі" на свою користь, аніж переконає своїх читачів, що по суті у наскрізній заміні "речей" на "ідеї" немає зовсім нічого поганого. Таке перетлумачення виявляється цілком можливим, оскільки відмова "речам" у статусі самостійного існування і незалежній від духу "матеріальній" субстанціальності ніяким чином не заважає Барклі стверджувати *реальність* існуючих речей – за умови, що і ця ознака речей буде також міститися... в ідеях (301). Або навпаки: "ідеї, відбиті у відчуттях /*imprinted on the senses*/, є реальними речами, або справді реально існують /*are real things, or do really exist*/" [7, 187].

Так ми від обговорення поняття "речі" /*thing*/ природно переходимо до спорідненого з ним, знов-таки через латинське *'res'*, поняття *реальності*, яке також потребує тепер у Барклі нової інтерпретації. І тут ми знову змушені повернутися до латинських джерел ранньомодерної західної філософії.

Я не маю гарантованих підстав стверджувати, що поняття "реальність" /*realitas*/ взагалі відсутнє у текстах середньовічної схоластики; маю лише відповідну підозру. Підозра ця ґрунтується на тому цілком певному факті, що у трьох центральних текстах Хоми Аквінського – а саме, вже згадана *'Summa Theologica'*, *'Summa Contra Gentiles'*, а також *'De ente et essentia'* – це поняття не зустрічається взагалі жодного разу: очевидячки, Хома просто не відчуває у ньому ніякої потреби. Зрозуміти, чому це так, ми зможемо, якщо подивимося, як і чому така потреба виникає у Декарта чотирма століттями пізніше.

Цікаво, що коли Декарт в своїх "Роздумах..." вперше використовує поняття "реальності" /*realitas*/ – а відбувається це у тринадцятому параграфі третього "Роздуму про першу філософію" – він очевидячки висловлюється так, начебто йдеться про введення якогось неологізму чи нового вислову, яким не користувалися раніше: *'Nam proculdubio illae quae substantias mihi exhibent, majus aliquid sunt, atque, ut ita loquar, plus realitatis objectivae in se continent, quam illae quae tantum modos, sive accidentia, repraesentant'* [5,

Meditatio III, § 13]¹⁵. Більше того: не задовольнившись тим, як це "сказати б, більше об'єктивної реальності" було сприйнято читачами латинського видання "Роздумів..." 1641 року, Декарт додає у перше видання авторизованого французького перекладу "Роздумів..." (1647 рік) ще й додаткове, і справді дуже красномовне, роз'яснення: 'Car, en effet celles qui me représentent des substances, sont sans doute quelque chose de plus, et contiennent en soi (pour ainsi parler) plus de réalité objective, c'est-à-dire participent par représentation à plus de degrés d'être ou de perfection que celles qui me représentent seulement des modes ou accidents' [6, Méditation Troisième, § 13]¹⁶.

Отже, "більше об'єктивної реальності" в контексті цього міркування Декарта ясно і недвозначно означає "більше досконалості" та "більше буття" в ідеях, які представляють нам дещо існуюче; відповідно, ми маємо всі підстави стверджувати, що "об'єктивна реальність" для Декарта – це характеристика не речей, а *ідей*, і ця характеристика підкреслює рівень представлення в ідеях зовнішніх об'єктів відповідно до рівня їхнього буття та досконалості. Цю ж думку ми знаходимо і у п'ятнадцятому параграфі цього ж "Роздуму...", де французький текст знов-таки містить важливе пояснення для тих читачів, яким латинське видання виявилось недостатньо зрозумілим. Розвиваючи далі тему представлення ідеями "реальності", Декарт в латинському тексті пише: 'Et quamvis forte una idea ex aliâ nasci possit, non tamen hîc datur progressus in infinitum, sed tandem ad aliquam primam debet deveniri, cujus causa sit in star archetypi, in quo omnis realitas formaliter contineatur, quae est in ideâ tantum objective' [5, Meditatio III, § 15]¹⁷. Французька версія і тут додає до цього міркування стислі, але надзвичайно суттєві для нашої розвідки роз'яснювальні деталі: 'Et encore qu'il puisse arriver qu'une idée donne la naissance à une autre idée, cela ne peut pas toutefois être à l'infini, mais il faut à la fin parvenir à une première idée, dont la cause soit comme un patron ou un original, dans lequel toute la réalité ou perfection soit contenue formellement et en effet, qui se rencontre seulement objectivement ou par représentation dans ces idées' [6, Méditation Troisième, § 15]¹⁸.

Нащо ж Декарту було потрібно вигадувати – чи бодай використовувати – таку характеристику наших ідей як "реальність"? Справа в тому, що саме за допомогою гри зі змістом оцього поняття "реальності" Декарт, врешті решт, доводить існування Бога. Про це свідчить такий, наприклад, пасаж у двадцять п'ятому параграфі все того ж третього "Роздуму...": 'Est, inquam, haec idea entis summe perfecti & infiniti maxime vera; nam quamvis forte fingi possit tale ens non existere, non tamen fingi potest ejus ideam nihil reale mihi exhibere, ut de ideâ frigoris ante dixi. Est etiam maxime clara & distincta; nam quidquid clare & distincte percipio, quod est reale & verum, & quod perfectionem aliquam

¹⁵ Переклад: "Адже, поза сумнівом, ті [ідеї], що представляють мені субстанції, є чимось більшим, і, сказати б, містять в собі більше об'єктивної реальності, ніж ті [ідеї], які представляють лише модуси чи акциденції". Читачів, які будуть тут і надалі зіставляти латинські цитати з Декарта і їх запропоновані у цій розвідці переклади з шойно виданим *українським перекладом з французького перекладу*, підготовленим З.Борисюк та О.Жупанським, я мушу попередити, що дане українське видання взагалі не зорієнтоване на латинський оригінал 'Meditationes', а лише відтворює українською французький переклад Декарта, а також коментарі до нього, у версії видавництва Garhier-Flammarion 1979 року.

¹⁶ Переклад: "Адже насправді ті [ідеї], що представляють мені субстанції, є поза сумнівом чимось більшим, і, сказати б, містять в собі більше об'єктивної реальності – себто, беруть участь через представлення у вищих рівнях існування або досконалості – ніж ті [ідеї], які представляють мені лише модуси чи акциденції".

¹⁷ Переклад: "Але як би міцно одна ідея не виростала з іншої, все ж таки цей прогрес не може бути нескінченим, а натомість мусить якимось чином дійти до першої [ідеї], причина якої полягає у такому архетипі, в якому міститься вся та формальна реальність, яка в ідеях відповідно є об'єктивною".

¹⁸ Переклад: "І до того ж, як би міцно не видавалося, що одна ідея народжує іншу ідею, це не може відбуватися до нескінченості, але мусить врешті решт дійти до якоїсь першої ідеї, причиною якої має бути такий взірєць чи оригінал, в якому формально та по суті [по дії] має міститися вся та реальність чи досконалість, яка зустрічається суто об'єктивно чи через представлення в цих ідеях".

importat, totum in eâ continetur' [5, Meditatio III, § 25]¹⁹. Звичайно ж, це не єдине міркування Декарта на користь існування Бога; але саме його, з багатьох причин, ми можемо вважати ключовим для усього корпусу декартівських "Роздумів...". Усе, що сприймається нами чітко і ясно, є для Декарта ознакою "реальності та істинності" джерела цього сприйняття, у якому, відповідно, має цілком та "по суті" міститися вся та досконалість, що її "об'єктивно" містить і сприйнята нами ідея²⁰; і саме завдяки цьому ідея Бога *не може не бути реальною*, навіть якщо ми і в змозі уявити собі Бога як такого, що не існує.

В англійському філософуванні поняття "реальність" /'reality'/ широко використовується вже у Локка, який, слідом за Декартом, також застосовує визначення "реальність" для характеристики однієї з ключових для Локка ознак наших ідей. Але, на відміну від Декарта, Локк рішуче розрізняє такі характеристики наших ідей, як "реальність", "адекватність" та "істинність" [8, book II, chapt. XXX-XXXIII]²¹. При цьому "реальними" Локк вважає ідеї, які відповідають реальному буттю та існуванню речей, або своїм архетипам /'have a conformity with the real being, and existence of things, or with their archetypes/' [8, 334]. Неважко побачити, що локківський критерій "реальності" ідей в цьому визначенні характерним чином подвоюється: адже для Локка "архетипи" ідей, в залежності від різновиду тієї чи іншої ідеї, можуть існувати як у самому розумі (ідеї "модусів"), так і за його межами ("прості ідеї" та "ідеї субстанцій"). В останньому випадку запорукою "реальності" ідей є якраз "реальне" існування речей десь у зовнішньому нам світі – а от що розуміється під цим "реальним існуванням" Локк вже ніде і ніяким чином у своїй книзі нам не пояснює. Отже, "реальність", яка у Декарта начебто мала виконувати роль лише наочної ознаки "істинності" наших ідей, врешті рещт перетворилася у Локка на *запоруку* останньої, але запоруку з, сказати б, несподівано втраченим статусом: адже після такого перевороту нашої думки, ми маємо повне право запитати знову, що ж, все ж таки, має розумітися під "реальним існуванням речей" зовні нашої свідомості?

На це питання, у свій оригінальний спосіб, шукає відповіді Барклі. Ірландський філософ, для якого знання латини було необхідною складовою професійної освіти, не міг не відчувати, що англійський прикметник 'real', як запозичений з латини, тягне за собою відчутний, успадкований від *res/realis*, присмак "речовинності" (водночас з також відчутними відтінками "створеності" та "істинності"). Більше того, у самому звороті '*real things*' ("реальні речі"), з урахуванням відчутної для Барклі латинської етимології, легко було побачити навіть і певну ознаку тавтологічності. Але це ні в якому разі не була повна тавтологія: навпаки, тут для Барклі намічалася надзвичайно цікава гра смислами, у якій поняття "речі" /'thing'/, з притаманним йому і вже розглянутим нами спектром значень, нібито втягувало в свою орбіту тепер вже й поняття "реальності", захоплюючи його через асоціацію 'thing/res' і сформовану таким чином "зону узагальненого сенсу".

На початку другого діалогу Гіласа та Філонуса другий з них, підсумовуючи вже спростовані погляди першого, зауважує: "ти справді сказав, що реальність почуттєвих речей /'the reality of sensible things'/ полягає в їхньому *абсолютному існуванні* поза межами розумів чи духів /'minds or spirits'/, або відмінному від факту сприйняття цих речей /'or distinct from their being perceived'/". Тепер, дотримуючись цього розуміння реальності, ти змушений заперечувати почуттєві речі та реальне існування: себто, у відповідності до тво-

¹⁹ Переклад: "Я кажу, що ця ідея досконалої та нескінченної істоти є максимально істинною; адже наскільки сильно не можливо було б уявити цю істоту не існуючою, ще більше неможливо уявити її ідею такою, що не представляє мені нічого реального, як я раніше казав про ідею холоду. Адже вона є максимально ясною й чіткою; а я сприймаю ясно і чітко все те, що є реальним та істинним, і в чому повністю міститься будь-яка викликана ним [в наших ідеях] досконалість".

²⁰ "Об'єктивно" – себто не безпосередньо, а лише через віддзеркалення в ідеї певного об'єкту.

²¹ В оригіналі у Локка відповідно – 'real', 'adequate' and 'true' ideas.

го власного визначення, ти визнаєш себе *скептиком*" [7, 256]. Отже, починаючи з вказаного тут більш "традиційного" розуміння реальності (а для Барклі це розуміння є лише глибоко вкоріненим забобоном), ми врешті рещт змушені зректися поняття реальності як такого – що й треба було довести: адже між таким розумінням реальності і "найбільш безпорадним та занепалим скептицизмом" [7, 289] існує абсолютно необхідний зв'язок, якого не можна позбавитися, а можна лише певний час його не помічати.

Альтернативний вихід, звичайно ж, існує; і полягає він в тому, аби інтерпретувати поняття "реальності" цілком протилежним чином. Так, під "реальністю" ми розуміємо те, що лежить в основі почуттєвих речей *'sensible things'* – від цього Барклі анітрохи не відмовляється. Не відмовляється він і від того, що ці "почуттєві речі" якимось чином надходять до нас ззовні. Але ж ми вже довели, що "немислячі речі" існують тільки у середовищі мислячої субстанції. Отже, наше розуміння реальності мусить тепер просто взяти приклад з нашої ж інтерпретації "речовинності"! "Звідси я заключаю", – продовжує своє міркування Філонус, – не те, що почуттєві речі "не мають реального існування, а що, зважаючи на їхню незалежність від моєї думки та існування відмінне від їхнього сприйняття мною, має бути якийсь інший розум, в якому вони існують. Отже, наскільки певно *'sure'*, що почуттєвий світ *'sensible world'* реально існує, настільки ж певно і те, що існує нескінчений, всеприсутній Дух, який містить і підтримує його" [7, 256]. Вислухавши здивовані вигуки Гіласа, що це твердження містить "не більше ніж те, у що вірю я та усі християни", Філонус переможно завершує: *"почуттєві речі насправді реально існують: і якщо вони реально існують, вони необхідно сприймаються нескінченим розумом: отже, існує нескінчений розум, або Бог. Це постачає тобі прямий і безпосередній доказ буття Бога, отриманий з найбільш очевидного принципу"* [7, 256-257].

Отже, "реальними" є ті з наших ідей, які ми отримуємо просто від "Автора природи", і саме вони мають право кликатися "реальними речами" *'real things'* [7, 163], в той час як ідеї нашого власного продукування, "будучи менш регулярними, яскравими та постійними, називаються *ідеями* у більш власному сенсі, або ж *образами речей*, які вони копіюють і репрезентують" [7, 163]. Барклі всіляко запевнює своїх читачів, що звичний нам образ "реальних речей" від усього цього переосмислення "реальності" аніскільки не потерпає, і що "ідеї, відбиті у почуттях, є реальними речами, або ж насправді реально існують" [7, 187]; а отже, "все, що ми бачимо, відчуваємо, чуємо або будь-яким іншим чином сприймаємо або розуміємо, залишається у такій самій безпеці, як завжди, і є таким самим реальним, як завжди. *Rerum natura*²² існує, і розрізнення між реальностями *'realities'* та химерами залишає свою повну силу" [7, 164].

Втім, барклівська інтерпретація "реальності", "речей" та всього комплексу понять, пов'язаного з "речовинністю", виявилася занадто незвичною, аби з нею погодилися як пересічні обивателі, так і наступники Барклі в англomовному філософуванні. Особливо цікаву – і, як виявилось пізніше, несподівано перспективну – позицію серед критиків Барклі зайняв ще зовсім молодий Девід Х'юм, який у 1739 році, у віці двадцяти восьми років, надрукував першу (а згодом і другу і третю) частину свого "Трактату про людську природу".

Х'юм починає цю роботу як старанний учень своїх філософських попередників, намагаючись комбінувати насамперед погляди Локка та Барклі і додаючи до цієї і так вже доволі гримучої суміші ще й окремі ідеї Мальбранша, Бейля, Декарта та деяких інших філософів ранньомодерного часу. Х'юм в цілому погоджується і з Локком і з Барклі, що ми не маємо у своєму розпорядженні нічого крім почуттєвої інформації; але виходячи саме з цього він, у першій книзі "Трактату...", піддає сумніву як локківську тезу про саме існування у навколишньому світі якихось суверенних "речей", так і за-

²² "Природа речей" (лат.). Як бачимо, Барклі не тільки сам добряче відчуває зв'язок між латинським *"res"* та англійським *'reality'*, але й дає своєму читачеві гарну нагоду згадати про цей зв'язок самостійно.

пропоновану Барклі на замість тезу про отримання нами усіх почуттєвих вражень безпосередньо від Бога. "Щодо тих *вражень*, – пише Х'юм, – що їх ми отримуємо з *почуттів*, то їхня остаточна причина є, на мою думку, цілком непоясненою для людського розуму, і [для нас] буде завжди неможливо вирішити з певністю, чи вони виникають безпосередньо з об'єкту, або виробляються творчою силою розуму, або ж походять від автора нашого буття" [3, 132].

Це, сказати б, найбільш відома частина оповідання. Значно менше уваги коментатори Х'юма звертають на той факт, що у другій та третій частинах "Трактату..." він, всупереч щойно викладеній позиції, без будь-якого сумніву згадує і про "речі навколишнього світу", і про "природу" (це поняття взагалі виявляється у Х'юма надзвичайно широким за змістом, але при цьому абсолютно нечітким і, врешті решт, повністю містифікованим), і навіть про "матерію", з якої складаються навколишні речі. Зокрема, на самому початку першої секції третьої частини другої книги "Трактату" Х'юм недвозначно пише: "The actions, therefore, of matter are to be regarded as instances of necessary actions; and whatever is in this respect on the same footing with matter, must be acknowledged to be necessary" [3, 448]²³.

Що в цьому несподіваному повороті вражає найбільше, то це те, що Х'юм абсолютно не квапиться якимось відстояти філософськими засобами тезу про існування матерії, чи то, скажімо, реінтерпретувати поняття "природи", "зовнішніх тіл" /external bodies/ або ж "речей навколишнього світу". Навпаки, Х'юм поводить так, нібито він просто не удостоює нас помітити, наскільки він суперечить своїм же власним попереднім філософським викладкам. Більше того: і пізніше, двічі викладаючи текст першої частини "Трактату..." у скороченому вигляді²⁴, Х'юм не те що не пояснює, а просто ховає, наскільки це можливо, усі протиріччя між власною критикою поняття "зовнішніх речей" і власною ж манерою міркувати, використовуючи це поняття як дане. Побачивши це, можна взагалі впасти у сумнів, чому ж і за які такі заслуги весь англomовний світ вважає Х'юма великим філософом.

Але Х'юм і справді був великим філософом, хоча справжня сила його філософії виявилася зовсім не у формуванні чи вдосконаленні якоїсь нової "філософської картини світу". Х'юм не пропонував ніякої нової картини світу, він просто успадкував – і, до речі, доволі безсистемно – ту філософську картину світу, яка вже виходила, з усіма притаманними їй протиріччями, з робіт насамперед Локка та Барклі. Те, що Х'юм зробив, в межах цієї ж картини, декілька цікавих додаткових кроків, ситуації принципово не змінює. Змінює ж ситуацію той новий *модус філософування*, який Х'юм врешті решт знаходить як єдино відповідний до цієї філософської картини світу. Адже Х'юм просто змушений був констатувати, що філософія, розвиваючи свої очевидячки беззаперечні засади, настільки радикально розійшлася з поглядами на світ пересічної людини, що засобами розуму виправити цю розбіжність – попри сподівання Локка та Барклі – абсолютно неможливо. Звідси специфічне *credo* Х'юма: "будь філософом; але, всередині усієї своєї філософії, все ж таки будь людиною" /Be a philosopher; but, amidst all your philosophy, be still a man/ [12, 56]. Х'юм намагається одночасно прийняти як однаково природні і власне "пересічне" переконання в існуванні речей навколишнього світу, і власні ж філософські сумніви щодо цього самого переконання, і навіть сумніви щодо доречності та обгрунтованості оцих самих сумнівів. Позбутися усіх цих протиріч, на

²³ Переклад: "Отже, дії *матерії* мають розглядатися як приклади необхідних дій, і все, що в цьому відношенні є подібним до матерії, мусить визнаватися як необхідне".

²⁴ Першою спробою був стислий "автореферат", надрукований анонімно у 1740 році під назвою 'An Abstract of a Treatise of Human Nature'; другою – більш відоме 'An Enquiry concerning Human Understanding', вперше надруковане у 1748 році.

думку Х'юма, неможливо; усе це необхідно просто прийняти так, як воно є. І саме звідси виходить чи не найбільш глибока для Х'юма філософська – а може, вже *мета*філософська? – проблема: що примушує нас бути міцно переконаними /'believe'/²⁵ у те, що "говорячи філософськи" /'philosophically speaking'/²⁶ ми не можемо ані з певністю довести, ані з певністю ж спростувати? І ось у цій позиції була та сама глибина, яка для наступних поколінь англословних філософів виявилася більш плодючою, аніж будь-яка досконала і виважена філософська "система".

Але це вже зовсім інша історія.

РЕЗЮМЕ

В статті "Вещь и вещьественность в философии британского эмпиризма" проаналізовано формування англійської філософської термінології на прикладі взаємопов'язаних понять "вещь" /'thing'/ і "реальность" /'reality'/. Основне уваження в статті уделено произведениям Локка, Баркли (Беркли) и Хьюма (Юма), однак затрагиваются также и латинские корни англійської термінології, на прикладі текстів Фоми Аквінського и Рене Декарта. Исследование полностью построено на работе с оригинальными первоисточниками.

SUMMARY

The article 'Thing and *Thing-ness* in the Philosophy of British Empiricism' by Oleksiy Panych analyzes formation and transformations of British Empiricists' philosophical terminology related to the terms 'thing' and 'reality'. The article mainly deals with the works of Locke, Berkeley and Hume, but involves also some French and German parallels, as well as some Latin roots of the British philosophical terminology in the texts of Thomas Aquinas and Rene Descartes. The inquiry is fully based on working with original English, Latin, French and German sources.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Richard Popkin. Did Hume Ever Read Berkeley? // Richard H. Popkin. The High Road to Pyrrhonism. – Austin Hill Press, San Diego, 1980. P. 277-289.
2. Richard Popkin. So, Hume did Read Berkeley // Richard H. Popkin. The High Road to Pyrrhonism. – Austin Hill Press, San Diego, 1980. P. 289-295.
3. David Hume. A Treatise of Human Nature. Ed. with and introduction by Ernest C. Mossner. – Penguin Books, London, 1969.
4. Sancti Thomae de Aquino. Summa Theologiae. Textum Leoninum Romae 1888 editum. Текст розміщено в Інтернеті за адресою: <http://sophia.unav.es/alarcon/amicis/ctopera.html>.
5. Renati Des-Cartes, Meditationes De Prima Philosophia, In Qua Dei Existentia Et Animae Immortalitas Demonstrantur. Текст латинського видання 1641 року розміщено в Інтернеті за адресою <http://philos.wright.edu/DesCartes/MedL.html>.
6. Les Méditations Metaphysiques De Rene' Des-Cartes Touchant la Première Philosophie. Текст французького видання 1647 року розміщено в Інтернеті за адресою

²⁵ Строго кажучи, переклад 'believe' як "бути переконаними" є достатньо неточним, і може бути прийнятним тут лише як виправданий контекстуально. Втім, поширений у нас переклад 'believe' як "вірити" є так само (і навіть ще більше) хибним. Але розмова про специфічність англійського 'believe', яке, у якості філософського терміну, взагалі не піддається перекладу практично будь-якою іншою мовою, крім лише деяких романських, потребує цілком окремої розвідки.

²⁶ Цей цікавий зворот неодноразово зустрічається у Х'юма [3, 364, 462 тощо], і жодного разу – у Локка чи Барклі, яким, на відміну від Х'юма, очевидячки просто не спадало на думку, що у філософському творі можна "говорити" ще якимось інакше.

- ['http://philos.wright.edu/DesCartes/MedF.html'](http://philos.wright.edu/DesCartes/MedF.html).
7. George Berkeley. Principles of Human Knowledge. Three Dialogues Between Hylas and Philonous, in Opposition to Sceptics and Atheists // The Empiricists. – Anchor Books Doubleday, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland, 1974.
  8. John Locke. An Essay Concerning Human Understanding. Ed. by Roger Woolhouse. – Penguin Books, London, 1997.
  9. George Berkeley. An Essay Towards a New Theory of Vision. Текст розміщено в Інтернеті за адресою: ['http://www.yorku.ca/dept/psych/classics/Berkeley/vision.htm'](http://www.yorku.ca/dept/psych/classics/Berkeley/vision.htm).
  10. G.W.F. Hegel. Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Erster Teil. Die Wissenschaft der Logik. // Hegel G.W.F. Werke: in 20 Bänden. Herausgeber: Hegel-Institut Berlin. – E.V. Suhrkamp Verlag, 1970. Текст оригіналу відтворено в Інтернеті за адресою: ['http://www.hegel.de'](http://www.hegel.de).
  11. Richard Popkin. The New Realism of Bishop Berkeley // Richard Popkin. The High Road to Pyrrhonism. – San Diego, Austin Hill Press Inc., 1980. P. 319-338.
  12. David Hume. An Enquiry concerning Human Understanding. Ed. by Antony Flew. – Open Court, La Salle, Illinois, 1992.
  13. Трофимчук М., Трофимчук О. Латинсько-український словник. – Львів, вид. Львівської Богословської Академії, 2001.

Надійшла до редакції 27.05.2002 р.

УДК 165.745

ЛИЧНОСТЬ КАК ПРЕДМЕТ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Г.В.Гребеньков

Основным предметом философии мы определяем человека в его многообразных связях с миром как миром ценностей. Ценности, в свою очередь, определяют все сферы и области проявленности человека в бытии. Под влиянием ценностей индивид становится личностью, то есть утверждает себя через воплощение объективного содержания мира в своем собственном содержании. Иначе говоря, философский анализ личности есть ее рассмотрение с точки зрения аксиологии и как аксиологического феномена. Ведь мировоззрение как фундаментальная связь индивида и общества, будучи своеобразным отражением и выражением наличной системы ценностей, есть вместе с тем внутреннее аксиологическое психологическое образование, структурными элементами которого являются личностные ценности, имеющие, разумеется, собственное психологическое выражение.

Истоки аксиологического и философски-антропологического подхода к пониманию феномена личности исторически концептуально обнаруживаются уже в построениях Аврелия Августина, идеи которого оказали воздействие как на средневековое, философскую антропологию Нового времени, так и на персонологию XIX-XX столетий (С.Кьеркегор, М.Шелер, К.Ясперс, В.Штерн, Э.Фромм). Человек в представлениях Августина впервые, после Сократа, предстал как микрокосм, как Homo interior, живущий в драматизме стремлений к Богу и обремененный своей телесностью. Августин полагал, что в каждой личности противостоят две ипостаси – Homo interior и Homo exterior. В этом противоречии выявляется данная свыше свобода воли, ставящая перед человеком проблему нравственного выбора перед добром и злом, которую он понимал в качестве онтологических и антропологических сущностей. Б.Паскаль пытался найти общий знаменатель разрешения проти-

воречий Homo interior, предложив аксиологическую конструкцию порядка благ души, соответствующего лучшему способу существования человека [1].

В философии Канта, ставшей основанием как для аксиологии XIX-XX веков, так и предметом пристального внимания персоналистов, личность предстает в качестве «существа, которое свободно действует, может оберегать самого себя и стать членом общества, иметь внутреннюю ценность (Wert) в своих собственных глазах» [2]. Полагаясь на разум, а также априорную способность (чувство) удовольствия и неудовольствия, человек, по Канту, способен под влиянием общества формировать в себе «способность отвечать за свои поступки, проявлять уважение к моральному закону» [3]. Причем у Канта мы находим определение личности не просто самооценности «в себе» (person), но как самооценности «в себе», сделавшей достоянием своего «Я» (Homo interior) высший нравственный закон как долг.

Так, если в «Критике чистого разума» Кант использует понятие лицо (person) и личность (personlichkeit) без четкого различения, но указывает на понятие личности как на то, что оно характеризует постоянность и «возможность непрерывного созерцания в субъекте», делающего достаточным существование личности [4], то в «метафизике нравов» лицо (person) определяется как субъект, чьи поступки могут быть ему вменяемы, «лицо подчинено только тем законам, которые оно... само для себя устанавливает», то есть несет лишь ограниченную ответственность [5]. Лицо же, возвышенное долгом как моральным законом внутри себя, и есть личность (personlichkeit), причем обязательства долга налагаются человеком собственным разумом» [6].

Позитивное и результативное разведение «лица» и «личности», получившее, к сожалению, в персонализме М.Шелера, П.Тиллиха негативное толкование в сторону признания «лица» как сущности человека, и неприятия личности как внешней характеристики «лица», для нас имеет методологическое значение.

Кант четко различает уровни (этапы) становления личности, которая не есть внешний предикат социальности, изначально присущий любому индивиду в обществе людей. Человек в своем развитии сначала обретает способность «сознания тождества самому себе» (обретения «Я») и только позже, на высшем уровне развития, становится моральным субъектом, личностью. В несколько ином, более модернизированном виде, эта мысль получила свое развитие у современных исследователей проблем личности. Так, В.Столин выделяет в процессе становления личности ряд фаз: организма, социального индивида и, собственно, личности [7].

Если в персонализме М.Шелера, П.Тилиха связь внешнего и внутреннего в процессе становления личности оказалась неестественно радуцирована к «лицу» и поэтому она, будучи фундаментальной основой бытия человека, сосредоточила в себе и изначально социальные характеристики (признание изначально зла в человеке), то у В.Штерна личность есть результат становления, предполагающего эволюцию «лица» и личности путем возвышения от биологического к социальному. Взаимодействие лица и мира включает в себя постоянное взаимодействие прирожденных и приобретенных свойств, причем доминирующим фактором, придающим уникальное своеобразие, то есть, собственно, личность выступает лицо как телеологическое начало и единство [8]. «Личностью» В.Штерн считал «самоопределяющуюся, целенаправленно и сознательно действующую целостность, обладающую определенной глубиной, относимой не только к содержанию сознания или к телесным функциям, но ко всему нерасчлененному целому» [9]. Подчеркивание доминирующей роли телеономности как выражение «Я» в процессе становления личности имеет под собой те основания, что личность является носителем оценивающей функции и ценностного отношения к реальности, и иерархия личностных ценностей (мировоззрение) суть проявление этой оценивающе-ценностной деятельности человека, как целостного эмоцио-

нально-интеллектуально-волевого существа. Вследствие этого, критерием выделенности личности из процесса становления можно считать наличие мировоззрения, то есть структурного психологического образования, содержащего комплекс знаний о внешнем мире и о самом себе как системе ценностей.

Наличие мировоззрения не тождественно «Я». «Я» представляет собой фундаментальное психологическое образование (установку), содержание которого возникает в процессе усвоения индивидом социального опыта; затем, на каком-то из онтогенетических этапов развития индивида, раскрывающегося как личностное мировоззрение, внешне проявляющее себя в качестве аксиологических функций или, если говорить на языке психологии, черт характера. Так вот, освоение культуры, и в этой связи формирование в процессе индивидуализации личностной системы ценностей, означающей индивидуальное воплощение ее в характере человека, и есть личностное бытие в отличие от «доличностных» этапов становления индивида.

Личность – это всегда «Я», но «Я» уникальное, раскрывающееся не в своей потенциальности, а как мощная актуальная данность, воплощающая себя в действительности «навязыванием» миру своей единичности, своего ценностнорационального способа жизнедеятельности.

Мировоззрение всегда структурно. Это значит, что, будучи основным внутренним признаком личности, оно принимает вид некоторой психологической структуры личности или, что то же самое, личностной системы ценностей. Структура внутреннего мира личности представляет собой сложнейшую и пока не решенную проблему. Это утверждение с полным правом можно отнести и к характеристике входящих в мировоззрение компонентов в качестве психологических образований, рассмотрение которых, однако, необходимо как с методологической, так и с гносеологической точек зрения.

Мы исходим из того, что ценностное отношение человека к действительности суть объективная, укорененная в глубинах психофизиологии характеристика, и связана она с феноменом оценки. Именно оценка становится тем психологическим образованием, которое обнаруживает способность человека изначально ценностно осваивать мир. Всякий предмет, всякое идеальное явление существует в нашем сознании не иначе как в связи с оценкой, которая указывает на субъективное переживание объективной ценности предмета. Вместе с тем, телеономность человеческого поведения связана с наличием некоей доминанты (доминирующей оценки), выражающей направленность поступков и поведения в целом.

Это наше суждение основано на положении о том, что в основе направленности лежит борьба мотивов (С.Л.Рубинштейн). Мотив нами интерпретируется как психологический феномен, непосредственно побуждающий к действию, то есть это и есть доминирующая оценка. В основе мотива лежит целая гамма потребностей, вызванных к жизни многозначными, многоуровневыми отношениями человека с реальностью. Следовательно, целостный акт человеческой деятельности есть результат воздействия на психику индивида потока мотивирующих воздействий, каждое из которых есть субъективное переживание потребностей, вызывающих оценку. Это означает возникновение ценностного отношения и соответствующего ему «ценностного» психологического феномена. Вопрос лишь в том, какого?

Вызванная к жизни целая гамма потребностей разнонаправленна. Эта разнонаправленность и переживается как борьба мотивов, или как внутренняя «переоценка ценностей», результирующей которой выступает доминирующая мотивация. Результатом мотивации является поступок. В процессе социализации индивидом усваивается определенная система когнитивного опыта, становящаяся достоянием развивающегося индивидуального сознания. Этот опыт, как когнитивный элемент индивидуального сознания, становится

коррелятом мотивации и, следовательно, коррелятом оценки, участвующей в возникновении поведения. В результате подкрепления, вызванного или внешними факторами, или внутренними особенностями развития организма, связанными с получением положительной информации от данного мотивированного действия, возникают устойчивые «системы позитивных и негативных оценок, эмоциональных переживаний и тенденции действовать «за» и «против» по отношению к социальным объектам» [10], или возникает то, что в концепции Д.Н.Узнадзе получило определение установки.

Первичная установка Д.Узнадзе трактуется как диалектическое единство потребности и ситуации, организма и среды, субъекта и объекта, то есть рассматривается как некоторое целостное состояние системы, в котором сняты полюса внутреннего и внешнего. Иначе говоря, это то состояние, когда о субъективном не может быть и речи, но возникает оценка как предпосылка, физиологическое условие для возникновения ценностного отношения к действительности. В процессе онтогенеза и становления психики, бессознательная установка насыщается как эмоциональными, так и когнитивными компонентами. Установку, следовательно, можно рассматривать как разноуровневый психологический синтетический феномен, элементами которого является потребность, оценка, когнитивный и эмоциональный компоненты. Благодаря осознанию и вербализации установки, она приобретает вид оценочного суждения или суждения ценности. Установку в ее содержательном измерении можно рассматривать в качестве элемента психологической структуры личности, аккумулирующей социальный опыт и предстоящей в виде ценностных личностных образований.

Когнитивные моменты установки несут информацию о значении и смысле данного объекта в качестве ценности для субъекта, оценка выражает непосредственно мотив или доминанту направленности поведения. Воля как обобщенное обозначение специфического для человека высшего уровня управления всеми его психофизиологическими данными непосредственно участвует в иерархизации фиксированной установки, становящейся основой и элементом сложной структуры поступка, поведения в целом и, одновременно, компонентом внутренней системы личностных ценностей.

Указывая на роль установки в качестве мотива поведения, Д.Узнадзе особо подчеркивал, что комплекс действий психологически может считаться поведением лишь в том случае, когда он переживается и осознается как носитель определенного смысла, ценности. В поведение его превращает именно этот смысл, эта ценность [11].

Итак, поведение в подлинно личностном смысле слова связано с наличием определенных психологических структур – установок, содержательно связанных с потребностями индивида и объективными социальными ценностями. Взаимодействие потребности и внешнего, по отношению к индивиду объекта, есть процесс переживания и осознания ценности в акте оценки. Фиксированность как характеристика установки возникает в результате целенаправленного воздействия со стороны социальной среды на индивида путем подкрепления раз возникших установок. Так возникают сформированные установки (диспозиции), а на их основе – устойчивые личностные аксиологические функции и черты характера. Фиксированные установки, на наш взгляд, представляют собой ценностные психологические образования, в совокупности с особенностями темперамента, способностями и другими особенностями протекания психических процессов, образующие элементы структуры характера, который есть смысл понимать не просто в качестве направленности, а как совокупность устойчивых личностных образований, проявляемых в свойствах поведения (чертах характера). Такие черты характера, как эгоизм, корыстолюбие, смелость, жадность, альтруизм суть сложные по содержанию психологические процессы, само содержание которых осознается и на вер-

бальном уровне отражения выявляется в качестве субъективно значимых потребностей и отношений к ним, то есть оценки и ценности.

По концепции Узнадзе, поведение, протекающее на основе установки, состоит из двух уровней. На первом уровне установка создается на почве единства актуальной потребности и реальной ситуации. Из такой установки возникает импульсивное, что присуще и животным, поведение. Оценка здесь присутствует очевидно, но ценностного отношения не возникает. Для человека, развертывающего свое бытие в пространстве ценностно-смысловой сферы реальности, поведение изначально обременено смыслом и значением, даже если они не осознаются индивидом. В действительности же, после того, как человек включился в процессе объективации своего «Я» в ценностно-смысловую сферу реальности, он осмысливает свое поведение, соотнося его с «должным быть», образцом-ценностью и возникающими личностными значениями, становящимися личностно значимыми ценностями – фиксированными установками. Рассмотрение поведения человека в различных жизненных ситуациях свидетельствует о том, что оба уровня установки реально присутствуют, опосредуют друг друга, зависят друг от друга.

В качестве положительного вывода наших рассуждений подчеркнем, что установка как психологическая структура представляет собой единство потребности, оценки, когнитивного и эмоционального компонентов. В процессе взаимодействия человека с реальностью установка становится психологическим механизмом трансформации объективных ценностей в личностные ценностные образования, образуя все более сложные по структуре установки – личностные аксиологические феномены.

В зависимости от того, какой компонент, – эмоциональный или когнитивный, – своим содержанием детерминирует установку, последняя принимает вид веры или убеждения, надежды или мнения. Веру и убеждение, надежду и мнение можно также представить в виде доминирующей направленности как синтетической установки, выполняющей по отношению к другим функцию скрепы структуры характера. В случае с верой, под которой мы разумеем знание, принятое в результате не интеллектуального, а образно-символического отражения, установка закрепляется не столько за счет когнитивной составляющей, сколько за счет эмоциональной. В основе веры лежит не логика, а эмоции. Вера выявляется в переживании аксиологического содержания интериорируемых ценностей и не требует рациональной рефлексии тех ценностей, которые становятся личностными диспозициями человека в отношении к объективному миру. В этом плане вера есть первый и вечный спутник отношений человека с реальностью. Ведь невозможно при нынешнем уровне знаний рационально, не прибегая при этом к казуистике, объяснить связь человека с Богом или реальность индивидуального бессмертия. Вера реализует эту связь, возвращая в бытие Бога. Лишь в вере существует связующее начало трансцендентного и личностного – столь важной связи для многих людей.

Знание, детерминирующее установку, порождает убеждение в качестве интегрирующего механизма различных по направленности установок. Вера и убеждение в виде синтетических установок формируют сложные по структуре и содержанию такие психологические образования, как чувства. Например, чувство любви (не путать с любовью – половой потребностью или, скажем, любовью как эмоцией ребенка на улыбку матери). На основании рефлексии чувств возникают еще более сложные личностные аксиологические феномены, то есть установки более высокого ранга. Так, рефлексия самой веры и убеждения переживается и осмысливается индивидом как чувство долга и ответственности.

Каждый человек в процессе социализации и индивидуализации как двух взаимосвязанных тенденций единого акта становления личности приобретает специфические для него, имеющие центральное значение потребности и, следовательно, установки, выражающиеся внешне в качестве личностных аксиологических функций. Эти уста-

новки становляться основою поступков, основою отношения личности к объективному миру и к самому себе. Этот ряд фиксированных (устойчивых) установок и представляет ту почву, на которой формируется структура личности и создается характер человека.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена актуальним проблемам філософського аналізу особистості, яка розглядається з методологічних засад такого розділу філософського знання як аксіологія. Особистість предстает як носій системи цінностей. Психологічною формою буття цінностей є установка, що виявляє себе у виді аксіологічної функції.

SUMMARY

The article is devoted to actual problems of the philosophical analysis of the person, which is considered from methodological items of such unit of philosophical knowledge as axiology. The person is as the carrier of a system of values. The psychological form of life of values is the installation, which exhibits herself as axiology of function.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Чухина Н.А. Человек и его ценностный мир в религиозной философии. – Рига: Зинатне, 1990.
2. Кант И. О педагогике // Трактаты и письма. М.: Наука, 1980. – С.459
3. Кант И. Религия в пределах только разума // Трактаты и письма. М.: Наука, 1980. – С.96, 98.
4. Кант И. Критика чистого разума. Соч. в 6-ти т. Т.3. М.: Мысль, 1963-1966. – С.732.
5. Кант И. Метафизика нравов. Соч. Т.4. – Ч.2. – С.132.
6. Кант И. Метафизика нравов. Соч. Т.4. – Ч.2. – С.373.
7. В.В.Столин. Самосознание личности. М.: Изд-во МГУ, 1983. – С.88-101.
8. Штерн В. Персоналистическая психология // История западной психологии: Тексты. – М.: Изд-во МГУ. 1986.
9. Штерн В. Персоналистическая психология // тексты. – С.186.
10. Kretch D., Crutchfield R.S., Belachey E.L. Endividuel in Society. N.Y. Mc.Grow Hill. 1969. 36 p.
11. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. М.: Мысль. 1966. – С.404.

Надійшла до редакції 13.09.2002 р.

УДК 141.7:130.2

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЦІННІСНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ У ПІЗНАННІ КУЛЬТУРИ: СВІТОГЛЯДНІ І ОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

В.П.Стасевич

Однією з особливостей розвитку сучасного вітчизняного філософського знання є активне обговорення проблеми ціннісного підходу до реальності як способу пізнання і розуміння людського буття. Не в останню чергу це пов'язано з процесом розширення і поглиблення самого предмета філософського знання, його, так би мовити, «аксіологічної переорієнтації» у плані постановки, методологічного обґрунтування і способів ви-

рішення як традиційних, так і принципово нових проблем у вітчизняному філософському дискурсі. «Аксіологічна переорієнтація», яка відбувається нині, саме і сприяла рішучому висуванню й освоєнню філософським мисленням ціннісної проблематики як спеціальної галузі філософського пізнання.

На Заході бум аксіології пройшов, вона міцно зайняла своє місце і як теоретична філософська, і як прикладна галузь метафізичної рефлексії щодо організації економічного, політичного, правового життя суспільства, культури в цілому. У період Радянського Союзу аксіологію спіткала доля семіотики, прагматики, феноменології. Вона «випала» з поля зору філософського дискурсу на довгі роки.

Але вже в ряді робіт відомих авторів, опублікованих у 60-80-і роки ХХ сторіччя в різних наукових центрах колишнього Радянського Союзу стверджувався, мабуть, той погляд, що феномен, іменованій словом «цінність» (що означає також «істотність», «значущість», «важливість» тощо) становить складне, комплексне утворення, що міститься не тільки в пізнавальних структурах, але й у глибинних процесах соціального життя і культурі, у світогляді людини [1]. Звідси робився висновок, що категорія «цінність», що позначає даний феномен, може і повинна трактуватися, принаймні в трьох основних значеннях: як соціокультурне поняття, що описує контекст буття, який об'єктивно має місце бути як психологічне поняття і як логіко-гносеологічне поняття. Уже ця встановлена багатомірність категорії цінності свідчила про те, що вона концентрує в собі ряд змістовно неоднорідних, але разом з тим у чомусь ідентичних проблем. Інакше кажучи, більшість авторів сходилася на думці, що важко вказати на єдиний і універсальний контекст, у рамках якого можна було б сформулювати і вирішити проблему цінності; але практично усі сходилися в одному – у будь-якому контексті міркувань про цінності головним, основним залишається те, що мова йде про людські цінності, чи про цінності, що відносяться до людини. У вітчизняному філософському дискурсі проблема цінностей розв'язувалась науковцями А.А.Ручкою, В.А.Василенком., В.С.Бакіровим, Г.В.Гребеньковим [2]. Вони розглядали проблему цінностей у різних контекстах – соціологічному, філософсько-антропологічному, соціально-психологічному. Але проблема цінностей як суто аксіологія ще не набула достатнього розв'язання й досі. Це стосується й розуміння культури як цілісної аксіологічної системи, яка вивчається й тлумачиться як аксіологічна проблема взагалі. Незважаючи на це, перша думка, що у нас може асоціюватися з «цінностями», імовірно, може бути виражена в таких твердженнях:

– цінності суть незаперечні факти буття людини в його специфічному існуванні як людської істоти;

– цінностями називається все те, що набуває для людини сенсу у її життєдіяльності;

– питання про цінності – це завжди питання про те, що вважати значущим, істотним.

Уже найперше рефлексивне осмислення взаємозв'язку людини з реальністю, мабуть, переконує в наявності праксеологічної здібності, що пізнає й оцінює, і властива людині. Ці здібності (властивості) варто розглядати як безумовні трансісторичні підстави інтеграції людини у світ, що об'єктивують її сутність у структурах практичного наявного досвіду, у фактах знання і світоглядних цінностей. З дитячих років і до смерті людина піддається впливу цінностей. Їй навіюють, вона навіює, вона вірить, карає, учить і відкидає. Інакше кажучи, основу людської життєдіяльності становлять цінності, тобто такого роду сформовані і безупинно складаючі модули чи способи зв'язку психіки (свідомості) і буття людини і світу, згідно з якими визначені речі й ідеї «повинні бути», а інші ні, або одним речам віддається перевага над іншими. Живучи у світі фактів і подій, людина з нескінченного ряду вибирає лише деякі. Вони абстрагуються як найбільш важливі, істотні, значущі. Які джерела цього преференційного ставлення людини

до світу? Це питання є відправним поштовхом для написання статті, розв'язує цілу низку ще невирішених у вітчизняному філософському дискурсі проблем аксіології.

Як відомо, одним з фундаментальних аспектів людського праксису є акт оцінки (П.К.Анохін, Э.А.Костандов, В.П.Симонов) [3]. Ця еволюційно-історично сформована здатність людини освоювати конфронтуючу йому реальність визначає споконвічно і її спосіб розуміння природного і соціального світу, а також спосіб її дії в ньому. У практиці, де оцінка і пізнання злиті, освоєння дійсності починається способом вичленовування значущих предметів і їхніх структур з метою задоволення потреб. Це означає, що саме з оцінки, а не з «чистого пізнання» починається практична діяльність людини.

Адаптаційна діяльність усякого живого починається з акту «розсічення» реальності, наслідком якого стають особливі форми відображення самої реальності, її результати у вигляді значущих, незначущих і нейтральних для людини предметів і інших об'єктів дійсності. Ця розчленованість реальності на значуще і незначуще формує психологічні ієрархічні структури відображення людиною світу і вносить у це елемент його освоєння і творення як ієрархічно структурованого. Таким чином, усі сфери і види людського досвіду і практики опосередковані споконвічно таким феноменом психіки, яким є оцінка, тобто саме тим феноменом, властивим живому, котрий споконвічно визначає преференційний підхід людини до навколишньої реальності, якою б вона не була. А це означає, що оцінка має місце в будь-якому акті практичної діяльності.

З цієї, укоріненої в глибинах фізіології і психології людини властивості, виростає принцип цілісного ставлення індивіда до реальності, а саме: з нескінченного ряду наявних об'єктів матеріальної й ідеальної структури обирати лише деякі й абстрагувати їх як важливі і найбільш важливі, значущі. Осмислені, тобто отримані в процесі рефлексійної роботи думки пояснення цієї значущості, об'єкти стають цінними для організації її життєдіяльності, інакше кажучи, стають цінностями.

Цю властивість, що набула із середини ХІХ століття визначення ціннісного освоєння світу, здавна було відзначено в історії гуманітарно-філософської думки. Адже ставлячи собі цілі, формуючи способи і засоби їхньої реалізації, людина встановлювала визначені зв'язки своєї свідомості і предметного світу, згідно з якими одні речі й ідеї головували над іншими, одні, як уже відзначалося, наче «повинні були бути», а інші ні, або ставлення до інших було б нейтральним. Реальність навколишнього світу наче «розсікалася» на нецінності і цінності. Тобто такі значущі предмети і смислові зв'язки, які, по-перше, творили буття людини як визначену, цілісну «картину світу», і, по-друге, пояснювали її як речовинний устрій, так і перспективи можливих трансформацій.

Апробовані багатовіковою практикою становлення соціокультурного буття, цінностями стали вважати феномени моралі, як в індивідуально-особистісному, так і в соціальному вимірах. Категорією цінності стали позначати такі феномени, як свобода волі, відповідальність, надія, любов до ближнього, віра, мужність, милосердя, що розуміють як особистісні психологічні утворення. Загальнозначущим ідеям Добра, Краси, Справедливості, Істини також стали приписувати предикат цінності. Інакше кажучи, дослідницька думка дійшла висновку, що в основі людської життєдіяльності, а також фундаментом і елементами структури буття, мислимих як сфера реалізації людиною своєї сутності («природи»), лежать цінності, тобто речі й ідеальні за формою значеннєві зв'язки, що надають предметам буттєвої (речової), а значить упорядкованої й ієрархічної структури. Повсюди утверджувалася думка: категорія «цінність» здатна фіксувати універсальний зріз буття, ієрархічність його прошарків, і, насамперед, світ людських предметів як вияв буття.

Якщо ж ми звернемося до історії, то легко помітити, що реконструкція історико-філософської думки наочно демонструє незаперечний факт, що акт творчого творення

«картини світу» як навчання про буття, як філософська раціональна концепція, чи просто якась філософська інтуїція і споглядання, завжди являв собою визначене аксіологічне за формою побудови, як деяку систему цінностей, що пояснює, спонтанно складається, але завжди приймала вигляд ієрархічно-впорядкованої будови реальності. Таким чином, цінності, як визначені феномени завжди вписувалися у взаємовідношення реальності і свідомості як необхідність і дійсну властивість, додаючи характеру зв'язку свідомості і реальності значеннєву модальність, формуючи тим самим з реальності її нову якість – людську сферу життєдіяльності, буття, культури.

Інша справа, що в історії розвитку філософської думки сам феномен цінності набував різної інтерпретації і тлумачення: від усього цілого його визнання як об'єктивного факту культури і феномена психіки («філософія життя», неокантіанство, екзистенціалізм), до скептичного (діалектичний матеріалізм, сцієнтизм, логічний позитивізм).

Визнаючи цінність як непорушний факт, що констатує людське буття, можна констатувати його універсальність, що виявляється у вигляді значущих, тобто тих, які служать для задоволення потреб людини, найрізноманітніших матеріальних й ідеальних соціокультурних феноменів як об'єктів середовища. Цьому сприяє психічна організація людини, що робить цінності фактом психічного життя, а значить не тільки онтологічним, але і психологічним, і логіко-гносеологічним поняттям.

Виходячи з цього твердження, ми думаємо, що філософія як універсальне вчення про світ, а також як світоглядна система життєвих орієнтацій людини, повинна бути, насамперед, філософією цінностей, де онтологія і гносеологія, будучи аспектами філософії, повинні будуватися як вчення про людське буття і його зацікавлено особистісне пізнання. Такий вектор поглядів колись у системі марксистського «діалектичного матеріалізму» вважався метафізичним. Нині покладаючись лише на традиційні теоретичні уявлення про буття і марксистську теорію пізнання, що мали місце у філософію діалектичного матеріалізму, проблематично говорити про цю філософію як про «людську» філософію, тому що в ній практично цілком була відсутня добре розроблена система ціннісних принципів, ідей, імперативів, що створювала б для людини достатні підстави для його життєвої орієнтації. Більше того, «така особисто-аксіологічна система ідей, у якій зрештою і повинна резюмуватися світоглядна функція філософії, просто неможлива» у теорії, «передбачаючи лише відірвану від соціальної реальності гносеологію, абстрактну діалектику і протипоставлені реальній людині соціальні схематизми», – писав на рубежі 90-х років відомий радянський філософ-марксист В.Ф.Сержантов [4,16].

Такого роду підсумки рефлексії філософії діалектичного матеріалізму багато в чому визначаються яскраво вираженою сцієнтисько-позитивістською гносеологією, а також антиаксіологічною спрямованістю філософського вчення марксизму про буття. Звернемося в цьому зв'язку до визначення буття, даного у «Філософському енциклопедичному словнику»: «Буття – є філософська категорія, що означає реальність, існуючу об'єктивно, поза залежністю від свідомості людини» [5,76]. Відповідно до наших уявлень, це визначення не є філософським визначенням. Тут поняття буття, скоріше, використовується як наукова дефініція для позначення зовнішньої щодо людини дійсності, у той час як поняття буття є насамперед філософською категорією, що повинна розкривати змістовно проблему взаємозв'язку людини і реальності як цілісного і єдиного світу. Проблема буття – це і є проблема філософського пізнання світу з урахуванням людської «присутності». З його потребами, цілями, вимогами та ідеалами. А це значить, що за категорією буття стоїть світ як «цілісна картина», образ з погляду людських предметно-значеннєвих зв'язків, куди, зрозуміло, як основні компоненти повинні входити і наукове знання про людину на зовнішньому, фізичному і біологічному рівнях буття.

Адже розкрити сутність таких явищ об'єктивного світу, як культура, суспільство, духовна реальність, ідеальне тощо, не значить лише вказати на їх фактичний, емпіричний вияв. Вони хоч і дані емпірично, але як цілісності вони емпірично не дані, і можуть бути розтлумачені лише у філософських уявленнях, тобто дані як феномени ціннісної природи. Тому, наприклад, знання про суспільство як цілісне культурне явище перебувають в науці і поза нею: у релігії, філософії і т.ін. Тому і саме знання про суспільство повинне об'єднати у собі емпіричний, науково-теоретичний і ціннісний (аксіологічний) рівні міркування. Це положення цілком відноситься до соціології, психології, культурології, лінгвістики, економіки, політології, що відноситься за своєю внутрішньою структурою насамперед до філософських, а потім лише до наукових конструкцій.

Ми виходимо з того розуміння, що філософія народжується з фундаментальної потреби самовизначення людини у світі, що виникає насамперед не як потреба пізнати фізичні закони світу, а як потреба виявити значеннєві екзистенціальні відносини як основні, життєві цінності, що опосередковують зовнішнє буття індивіда у світі людей і речей з єдиною метою – самореалізувати себе як особистість. І в цьому зв'язку людина завжди прагне насамперед знайти моральність і естетичне розуміння світу як «свого» буття, а лише потім намагається зрозуміти його об'єктивну природу. І тут надзвичайно важливо усвідомити, що об'єктивна «картина світу» ніколи не є чимось даним «у собі», деякою фіксованою реальністю. Ця реальність завжди детермінована соціокультурними, а значить ціннісними формами організації буття і свідомості як єдино можливим, очевидним способом бачення світу. Тому в деяких базисних людських цінностях присутній момент незаперечного, очевидного для всіх людей. До таких базисних цінностей належать моральні цінності (тобто дії, оцінювані в категоріях моральності – «добро і зло»); вітальні (Egovit) цінності (інстинкт самозбереження, воля до життя, статевий, родовий інстинкт).

Проблема буття, що ми її розуміємо як людську ціннісно-організовану і реалізовану сферу реальності, може бути розглянута в різних контекстах: науковому і філософському, набуваючи тим самим різних змістів і смислів. У найбільш загальному філософському плані вона може бути сформульована як онтологічна проблема співвідношення реальності і цінності, взаємовідношення цінностей і людини в процесі становлення буття як культури.

Разом з тим, труднощі «класичної» науки у справі пізнання законів буття, що лежать за межами фізичної реальності, стали предметом критики з боку ряду філософів. У зв'язку з цим нагадаємо, що ще в ХІХ сторіччі Т. Мейнер думав, що вивчення діяльності головного мозку показує, що загальна «картина світу» не просто сприймається мозком, але прямо створюється ним. А це значить, що самі гносеологічні параметри пізнавальної наукової діяльності і, отже, онтологічні побудови, виходять не з певних універсальних, об'єктивних принципів, а створюються культурними принципами, тобто ґрунтуються на ряді філософських побудов, що, у свою чергу, фіксують положення не тільки, сутнісне, але і належне. З'ясування цього положення призвело до того, що Ф. де Соссюр свідомо ввів у лінгвістику категорії «значення» і «цінність», тому що поза судженнями цінності, на його думку, проблема мови не мала свого повного розв'язання. Ф. Ніцше пов'язав поняття культури з категорією цінності, вказавши на роль останніх як на дійсні рухи соціабельності. М. Мюнстерберг і Ф. Brentano ввели поняття цінності в контекст психологічних досліджень, даючи зрозуміти, що поза оцінкою психологічних явищ ніяких явних знань про внутрішній світ людини не одержати і ніякий експеримент тут не допоможе. З. Дюркгейм нерозривно зв'язав свої «наукові» соціологічні дослідження з телеологічною природою діяльності людини.

Поступове усвідомлення важливості ціннісної проблематики в структурі пізнання призвело в 70-і роки ХХ століття до цілої «методологічної революції» у науці, що пов'язується з ім'ям Пауля Фейєрабенда, який заявив про те, що поняття науковості взагалі не слід зв'язувати з якоюсь суворо заданою логіко-гносеологічною процедурою пізнання і наявністю взагалі яких-небудь визначених критеріїв науковості.

Критично сприймаючи «методологічний анархізм» П.Фейєрабенда, ряд учених, проте, визнав споконвічні ціннісні підстави самої науки. Концепція Т.Куна, що утверджувала нову парадигму в науковому розумінні буття, виявилася цілком аксіологічною, залежною від цінностей як загальнозначущих зразків, основних настанов, сукупності переконань і феноменів віри [6]. На цих же методологічних передумовах будується і теорія «цілісного світу» Д.Бома, у якій сам світ становить об'єднане поле значень і зовнішніх об'єктивних предметів, загальною основою яких є упорядкована і добродійна енергія, що виявляє себе в тій галузі, куди занурена фізика, психологія, релігія.

Сьогодні тенденція філософствування, – і як побудову цілісних онтологій, що включають воєдино людей і світ предметів і речей, і у формі раціоналізації онтологічних припущень, що стосуються лише методологічних засад наук, покладається на той фундамент, що іманентно містить у собі феномени ціннісної природи, або називаємо ми їх смислами, значеннями, цінностями, сферою «належного» тощо. Загальновизнаним стало судження про єдність наукового й аксіологічного аспектів у процесі пізнання і діяльності, причому за аксіологічним підходом до реальності став визнаватися не просто певний передрівень наукового підходу, а самостійний спосіб осягнення буття, у якому поруч з речовою предметною сферою (галузь наукового знання), співіснує і сфера «належного бути» як сфера об'єктивних і суб'єктивноособистих зв'язків, тих, що власне і формують «картину світу» як змістову конституцію буття.

Людина телеономно відноситься до реальності як конфронтуючої її індивідуальної свідомості сфери буття, тому що вона насамперед оцінює її і вичленовує ті явища і предмети реальності, що їй потрібні, значущі для задоволення її потреб. Це суть його мети і цінності. Ці цілі і цінності дані їй як певні психологічні утворення, «як бути», тобто як деякі феномени ідеальної форми. Ідеальність «належного бути», у свою чергу, опосередкована процесами психічного відображення дійсності. Співвіднесення «повинного бути» і реальної, дійсної речі, що становить предмет потреби, утворює дихотомічну структуру того феномена, що і набуває визначення цінностей. На відміну від факту науки, якому, відповідно до процедури «класичної науковості», необхідно приписувати єдине значення і, отже, установлювати єдину значеннєву залежність (лінійний причинно-наслідковий зв'язок), цінності виявляють багатозначні значеннєві залежності, тому що їхня природа і їхнє буття цілком пов'язані з унікальною специфікою кожної людини «по-своєму» відбивати значеннєві зв'язки реальності і «належного бути». Інакше кажучи, будь-який предмет як річ (цінність) є результатом діяльності людини, що опосередкований його «належним бути» і визнається ним в якості цінності або нецінності. Тут очевидно, що ідеальність як властивість індивіда «передається» матеріальному предмету і стає об'єктивна до людини. Чи, інакше кажучи, особистісні значення як зв'язок потреби і предмета об'єктивується в якості смислу, що у свою чергу означає виникнення ідеальних феноменів як цінності.

Єдність смислів і речей, відносно яких виникають суб'єктивно-особистісні значення і об'єктивовані смисли, становить світ Культури як дійсне середовище людини, її буття. Завдяки розумінню буття не просто як фізичної об'єктивної реальності, а як світу культури, чи, що те саме, світу цінностей, цінності одержують свій онтологічний статус. Онтологізація цінностей призводить також до такого розуміння дійсності, коли не тільки матеріальні речі, але й ідеальні смисли набувають свого реального буття як осо-

бова (ціннісно-сміслова) сфера буття. Адже тільки так і можуть бути пояснені пам'ятники культур, що пішли в минуле, або як цінності, або нецінності. Цінність, узагалі ж говорячи, є те поняття, де змістовно сходяться реальне як речовинно-предметне утворення, і ідеальне як психологічне явище суб'єктивної і інтерсуб'єктивної природи.

Культура як сфера панування людини тому повинна бути насамперед зрозуміла як утілення мети і цінності, а потім вже як сфера фактів.

У певній мірі резюмуючи усе вище сказане, ми хотіли б висунути як методологічні засади таке:

1. Проблема цінностей – це фундаментальне філософське відкриття, визнання ідеї про першорядну роль у філософському і науковому мисленні цінності. Філософія, якщо вона дійсно здатна бути, відповідно до гегелівського побажання, осягненням у сучасній їй епосі, не може не відображати об'єктивні тенденції суспільного розвитку. Відповідно і відновлення сучасної філософії повинне мати, взагалі говорячи, єдину спрямованість – звернення до корінних питань людського буття, – виявлення фундаментальних, гуманістичних за своєю природою цінностей.

2. Ціннісне бачення світу людиною породжено її «природою» і практикою, тобто реально перетворюючою світ дійсністю. У спектрі людської діяльності неможлива ситуація відсутності цінностей; є тільки різні (за змістом, якістю, спільністю, рівнем організації, ієрархією) цінності і різних способів їхньої інтерпретації і мовного вираження. Незалежно від того, як ми розуміємо співвідношення реальності й онтологічної побудови про цю реальність як учення про буття, – чи то у вигляді онтології, що у відомому змісті похідна від лінгвістичних і логіко-семантичних особливостей мови, чи ту саму логічну мову розглядаємо як модель, що відповідає уявленням про реальність, що наче є логіко-семантичною експлікацією онтологічних інтуїцій, – ми бачимо, що у тому чи іншому випадку ціннісний підхід до буття, методологічна функція аксіології безумовна для побудови загальної «картини світу» і розуміння її як культури епохи.

3. Оскільки питання про те, що є буття, є споконвічним і першорядним питанням будь-якої філософії, а людина щогодини у своєму праксисі задає собі його і дозволяє, діючи в практичній і розумовій формах способом вибору одних предметів та ідеальних феноменів і відкидаючи інші для того, щоб прояснити питання власного «Я», знайти своє місце у світі і знайти свій смисл, філософія як універсальна форма розуміння буття є насамперед аксіологічна побудова і, головним чином, аксіологія.

Саме в аксіологічній формі філософія і стає як філософська рефлексія об'єктивно преференційним способом організованого людського буття. У наявності такої очевидної та емпірично підтверджуваної істини легко переконатися, звертаючись до аналізу самої людської, – і як роду, і як індивіда, – життєдіяльності.

4. Ціннісна проблематика витікає із самого предмета філософії. Цінності за необхідністю входять до складу методологічних принципів і способів філософського дослідження, а ціннісна проблематика, таким чином, іманентна такому дослідженню. Цінності становлять, по-перше, предметну галузь наукового і філософського пізнання; по-друге, саме пізнання такого роду детермініроване цінностями. Перше положення загальновизнане. Друге ж, зокрема, припускає, що цінністю може вважатися тільки такий об'єкт, який відповідає вимогам ціннісної методології, ціннісного дослідження. Така методологія виявляється на рівні цілісного підходу до об'єкта. Ступінь наближення об'єкта до рівня можливого включення в його склад цілого (у відносному смислі) знаходиться в прямому взаємозв'язку з мірою застосовності до об'єкта ціннісного підходу. І оскільки найвищою якістю цілісності володіють ті об'єкти, природа яких диспозиційна, тобто виявляється лише у відношенні до властивостей суб'єкта, оскільки саме до таких об'єктів насамперед і застосована ціннісна методологія.

Усі об'єкти такого роду становлять об'єкти культури. Уже власне розмежування об'єктів культури і того, що ними не є, є не що інше, як установлення ціннісної визначеності реальності, її неоднорідності, ієрархічності, виділення в ній у якихось стосунках значущих, менш значущих і незначущих параметрів. Інакше кажучи, усі культурні об'єкти характеризуються ціннісним добром і вибором, актами оцінювання з боку носіїв культури – людини і суспільства.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению аксиологии как раздела философского знания в качестве методологии познания и понимания культуры. Особое внимание уделяется генезису аксиологического подхода в гносеологии.

SUMMARY

The article is devoted to consideration axiology as a part of philosophical knowledge and as the methodology of culture understanding. The special attention is given to genesis axiologically approach in contemporary epistemology.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Тугариков В.П. Теория ценностей в марксизме. – Л.: ЛГУ, 1966. – С.124. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности. – Тбилиси, 1984. – С.172.
2. В. А. Василенко. Ценности и оценка. – К: Наукова думка, 1964. – 160 с. Ручка А.А. Ценностной подход в системе социологического знания. – К.: Наукова думка, 1967. – 154 с. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Высшая школа, 1988. – 152 с. Гребеньков Г.В. Нечитайло В.Н. Аксиологический подход к проблеме человека. – Донецк: ДПИ, 1992. – 186 с.
3. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы // Вопр. философии. – 1971. – №3. – С. 55-66.
4. Сержантов В.Ф. Человек, его природа и смысл бытия. – Л.: ЛГУ, 1990. – С.360.
5. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С.840.
6. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1977. – С.301.

Надійшла до редакції 09.11.2002 р.

УДК 165.62

СООТНОШЕНИЕ МОДУСОВ ПРОШЕДШЕГО, НАСТОЯЩЕГО И БУДУЩЕГО В РАБОТЕ М.ХАЙДЕГГЕРА «БЫТИЕ И ВРЕМЯ»

В.В.Бондаренко

Представления о времени наряду с категориями пространства, числа, меры, количества, движения и т.п. занимают видное место как в общей «модели мира» народа в целом, так и в мировоззрении и мировосприятии каждого индивидуума. На основе этих представлений и формируется та самая «сетка координат», на которой откладываются другие социокультурные реалии, образующие более сложные культурные конфигурации.

Проблема осмысления времени, его сущности и структуры составляет основу философских размышлений в работе М.Хайдеггера «Бытие и время», и представляет ведущее направление его философского дискурса.

Как известно, сущность времени, заключающаяся в некоей абстрактной длительности, реализует себя во взаимопротекании таких его модусов как прошедшее, настоящее и будущее. Однако историко-культурная традиция свидетельствует о том, что в разные исторические эпохи представления о соотношении и последовательности протекания данных перспектив существенно отличались друг от друга. Так, в первобытном сознании существовало представление о циклическом ходе времени, в результате чего все три временных модуса воспринимались как «одновременные». На этом представлении, в частности, основан культ предков, подразумевающий непосредственное сопричастие прошлого и настоящего, активное влияние прошлого на настоящее.

Четкое разграничение между прошлым, настоящим и будущим, по справедливому замечанию А.Я.Гуревича, начинается с того момента, когда в общественном сознании закладываются, а затем становятся доминирующими представления о линейном течении времени, сопряженные с идеей его необратимости [8, 108]. Такой поворот в восприятии времени совершается христианской философской мыслью, в основе которой лежит идея об эсхатологической направленности исторического процесса.

Еще задолго до Канта одномерность времени воспринималась как нечто само собой разумеющееся. Доминирующим представлением о линейном ходе времени остается и в современном обществе, несмотря на наличие в нем и альтернативных, порой весьма своеобразных моделей. Примером здесь, в частности, может послужить философская концепция времени М.Хайдеггера, которая обнаруживает в себе черты как мифологического, «цельного», так и христианского мировосприятия.

Хайдеггеровская онтоантропология должна быть понята в рамках того исторического времени, когда она создавалась. Написание работы «Бытие и Время» приходится на период жестокого политического и социального кризиса в Германии, заката Веймарской республики и ожидания чего-то нового, неизвестного. Это было особое «междувремя», когда человек внезапно словно бы «выпал» из социального и исторического контекста и остался наедине с собой, получив драматическую возможность уяснить свое настоящее положение, ощутить остроту своего бытийного присутствия в мире. В хайдеггеровскую философию проникло и предчувствие грядущей военной катастрофы, вероятность близкого Апокалипсиса, что рождало страх и ответственность перед будущим. Выстоять, не дать себя раздавить «машиной войны», сохранить свое уникальное бытие стало первоочередной задачей каждого. Быть может, именно поэтому проблема настоящего и «бытия-здесь», как его субъективного двойника, умения жить *вот тут и сейчас*, жить и выживать вопреки неизбежно грядущему становится у Хайдеггера «делом собственного бытия».

В начале XX века мыслитель предпринял попытку обосновать идею о четырехмерном характере времени. Первым и основным темпоральным модусом он называет *настоящее как присутствие*, которое явно отличает от настоящего в смысле *Теперь*. Настоящее как присутствие никоим образом не поддается определению из настоящего как *Теперь*. Зато возможно обратное. Настоящее как присутствие сродни вечности, которая, длясь, не проходит. Во втором случае каждый последовательно наступающий момент *Теперь* моментально исчезает, проходит, оказывается «вытесненным» из настоящего другим подобным моментом. Таким образом, присутствие как вечное настоящее удивительным образом сочетает в себе прошлое («уже-не») и будущее («еще-не»). Каким образом Хайдеггер доказывает это?

«Присутствие – говорит он, – это постоянное, задевающее человека пребывание» [1, 398]. Всякий раз, сталкиваясь со всевозможными явлениями и предметами действительности, человек оказывается захваченным их присутствием. Точнее, не самим фактом их присутствия, которое он едва ли осознает, но тем действием, которое последнее оказывает на него. Слушая голоса птиц, человек испытывает наслаждение, ребенок подле матери ощущает уверенность и защищенность. Мир побуждает субъекта реагировать на себя, затрагивает струны его души, заставляет работать его мысль.

Но так же часто, замечает Хайдеггер, нас задевает и *отсутствие* самим фактом своего *еще* – или *уже-не-присутствия здесь*. Отсутствие вызывает чувство нехватки, неудовлетворения, печали и даже отчаяния. Ему, как и присутствию, нельзя отказать в интенсивности чувств. Желаемый, но недоступный из-за своей принципиальной непроявленности в мире предмет способен всецело занять мысли и чувства индивида, стать его реальностью особого рода, которая в состоянии увлечь и отвлечь его от объективной реальности. *Уже-не-настоящее* непосредственно «присутствует в своем отсутствии по способу затрагивающего нас осуществившегося» [1, 398]. Присутствие осуществившегося запечатлевается в памяти как одной из составляющих сознания в виде информационных и эмоциональных структур, готовых в любой момент активизироваться и «поступить в распоряжение субъекта». Именно благодаря такому институту сознания как память, человек, собственно, и осознает время. Чистое настоящее не знает никакого специфического способа осознания времени. Для этого необходима его соотнесенность с прошлым. Симметрично прошлому относительно настоящего, но только в другом направлении, выстраивается затем и будущее. В мире объектов осуществившееся воплощается в конкретных предметах или в их всевозможных изменениях. Первые хранят на себе/в себе информацию о действиях, совершенных над ними.

Получается, что «настоящее как присутствие» словно бы вбирает в себя прошлое и будущее. Так понятое, оно не может впредь быть названо модусом времени (в отличие от «малого» настоящего как ряда последовательных «теперь»), но превращается в некое Место, где осуществляется встреча трех классических временных модусов. Последние располагаются не слитно, но находятся во взаимном протяжении и принадлежат друг другу. Схему взаимодействия трех темпоральных перспектив мыслитель описывает следующим образом: «наступающее как еще-не-настоящее протягивает и одновременно несет с собой уже-не-настоящее, осуществившееся; и наоборот, это последнее, осуществившееся, протягивает себе свое будущее. Взаимосвязь обоих протягивает и одновременно приводит с собой настоящее» [1, 399]. **В подобном протягивании, протяженности их присутствия угадывается пространство-время.** Каждый из временных модусов, протягиваясь, образует плоскость, а поскольку модусов три, то вместе они дают некий объем, место. **Такое пространство-время Хайдеггер называет «открытостью», или «просветом» (Lichtung).** Этот «просвет» дает событиям своего рода возможность происходить, поскольку предоставляет им место, простор для своего сывания.

В случае каждого конкретного временного измерения всякий раз осуществляется свое особое присутствие, свой род касания и вовлечения субъекта. Так, осмысленное присутствие невозможно отнести к одному из трех измерений времени, а именно, как это напрашивается по смыслу, к настоящему. «Скорее единство трех измерений покоится на игре каждого в пользу другого» [1, 400]. Четвертое, но, по сути, первое, наиглавнейшее, все собой определяющее протяжение – *«настоящее как присутствие»* – несет в себе осуществившееся, настоящее, наступающее; в его особом топосе – *«просвете»* – они разведены между собой и тем самым сведены во взаимной «близости» (Nahheit), которая *близит* все три перспективы друг с другом, вместе с тем и отдаляя

их. *Близь* создает между ними особое поле напряжения – одновременно притяжения и отталкивания. Первая сила осуществляет единство временных модусов, ставит их в отношение борьбы и взаимодействия, вторая не дает им сомкнуться, поддерживает таинственный «просвет» между ними – место, в котором только и может происходить взаимодействие и игра [1, 400]. Смыкание этого просвета означало бы конец времен, конец событий.

Таким образом, **хайдеггеровское время структурно**. Оно течет не от прошлого к будущему, как в классической философии, а струится **одновременно из всех трех временных перспектив – прошлого, настоящего и будущего**. Каждый из трех модусов протягивает себя двум другим и в то же время отводит себя от них, создавая промер. Три модуса взаимно перетекают и образуют собой различные сочетания. Такая философская позиция утверждает принцип целостности бытия, соприсутствия в нем всего одновременно, что наводит на мысль о наличии в ней рудиментов мифологического восприятия времени.

Каково же соотношение прошлого, настоящего и будущего у Хайдеггера? Какой модус является самым главным? Целесообразно проследить за тем, как сами языковые формы, выбранные Хайдеггером в качестве терминов, направляют ход его философской мысли. Остановимся, в частности, на одном из наиболее сложных, многогранных понятий хайдеггеровского философско-символического словаря, центральном понятии в его учении – «Dasein», вокруг которого до сих пор ведутся споры. «Dasein» (буквально, «здесь-бытие») уже предполагает то обстоятельство, что человек может и должен мыслиться исключительно из настоящего. Он существует постольку и в той мере, поскольку он есть «здесь», наличествует. Пребывание в настоящем гарантирует действительность его существования. В том же случае, когда человек погружается в прошлое, истинность его бытия ставится под сомнение.

Однако, несмотря на то, что тема настоящего довольно детально разбирается в хайдеггеровской философии и выигрывает по удельному весу размышлений о нем, **центральной временной перспективой в философии Хайдеггера выступает все же будущее**, поскольку «здесь-бытие» раскрывает и осуществляет себя именно в перспективе «бытия-к-смерти». Только мысль о своей конечности, о смерти, которая неминуемо должна произойти в будущем, заставляет человека избегать «шелухи повседневности» и в экстатическом устремлении наслаждаться мгновением. Память о смерти, о временном характере всего сущего должна не отнять у человека радости бытия, но, напротив, подхлестнуть, подвести к более острому, интенсивному переживанию действительности. Смерть – не цель жизни, но повод **жить**. Она диктует отношение к настоящему, которое приобретает необыкновенную ценность. Здесь кроется причина абсолютизации «настоящего как вечного присутствия». Человек, забывший о будущем, об ответственности за него, о неизбежности смерти и своей временности, теряет и свое настоящее, которое упраздняется до прошлого.

Поэтому одной из центральных категорий хайдеггеровской экзистенциальной философии является категория «заботы» (Fürsorge), выражающая отношение к конечности (временности) человеческого бытия. «Забота» представляет собой единство трех моментов: «бытия-всегда-уже-в-мире», «бытия-при-внутри-мировом-сущем» и «забегания-вперед». Каждый из названных моментов воплощает собой определенный модус времени. Так, «бытие-всегда-уже-в-мире» есть модус прошлого; «бытие-при-внутри-мировом-сущем» являет собой модус настоящего, а «забегание-вперед», соответственно, – модус будущего. Благодаря тому, что все три перспективы входят в единый целостный феномен заботы, они получают возможность взаимно проникать друг в друга. Прошлое, к примеру, – не то, что безвозвратно осталось «позади», но то, что постоянно

присутствует в настоящем, влияет на него, определяя тем самым и будущее. Будущее, ассоциирующееся у Хайдеггера с событием смерти и выражающееся в емком слове «конечность», стимулирует и направляет деятельность человека в настоящем и объясняет прошлое. Настоящее, в свою очередь, модифицирует прошлое и «набрасывает» будущее. Так осуществляется взаимодействие трех временных модусов. Для сравнения, модель последовательного, линейного и одномерного времени разводит прошлое и будущее, не дает им никакого шанса встретиться, ведь между ними неизбежно встает стена настоящего. Если все же такая встреча и возможна, то она будет представлять собой всегда лишь опосредованный и никогда прямой контакт этих перспектив. Хайдеггеровская модель четырехмерного времени предусматривает такую связь, за счет которой происходит необыкновенное обогащение «здесь-бытия».

Каждому временному измерению философ приписывает определенное качество. Модус прошлого получает характеристику «фактичности» или «заброшенности» (*Geworfenheit*); модус настоящего выражается в «падшести», «обреченности» (*Verfallenheit*); а модус будущего олицетворяет собой «проект» (*Entwurf*).

Ключом к хайдеггеровской теории о четырехмерности времени может стать тот факт, что Хайдеггер пытался вернуть отчужденное и омеханизированное время индустриальной эпохи в его исконно антропологическое лоно. Ведь мыслитель ведет речь именно о специфически человеческом времени *Dasein*, и присутствие субъекта в его фундаментальной онтологии оказывается легко доказать, проведя лингвистический анализ. Философом часто употребляются глагольные формы типа: *даст – кому?* Протягивает – *кому?* Сбывается – *для кого?* *И зачем?* Событие случается *с кем-то*. Тайна – *для кого?* *И от кого?* Явления являются – *кому?* Присутствие присутствует постольку, поскольку сам факт присутствия кем-то регистрируется. Оно задевает человека, и он замечает его. А что тогда есть присутствие, которое никого не задевает? Модусы времени – присутствие *еще-* и *уже-*отсутствия и собственно присутствие актуальны постольку, поскольку имеется ощущающий субъект. «Теперь», а также отличные от него «Раньше» и «Позже», требуют, чтобы их прожили. *Проживаемость* – вот основное условие существования времени, по Хайдеггеру. Время, как единство настоящего, прошедшего и будущего, представляется, исходя из Теперь, а Теперь нуждается в своем проживании. Экзистенциальная наличность *просвета* как бы умоляет человека войти в его, просвета, сакральный центр, чтобы отсюда, в экстатическом слиянии с бытием, познать истинное существование. Вся красота симметрично-асимметричной структуры мира, его сакральная топология, таинственность связей и отношений словно бы ждет своего ребенка-мудреца, о котором в свое время мечтал Ницше. Красота желает быть увиденной и оцененной, священные топосы – почитаемыми и любимыми, тайны – разгаданными. Мир играет и *относится* к человеку. Смысл человеческой жизни, ее великое назначение – духовная активность в просвете.

Как только время стало у Хайдеггера способом бытия человека, оно получило глубину, объем и смысл. Одномерное последовательное время классической философии в сравнении с хайдеггеровским полноводным временем предстает довольно безжизненным и механичным. Оно лишено прямого участия человека, протекает независимо от людей и событий, равнодушно к ним и безлико.

РЕЗЮМЕ

В статті «Співвідношення модусів сучасного, минулого та майбутнього у творі М.Хайдеггера «Буття та Час» проаналізовано структуру хайдеггеровського часу. Придільено увагу проблемі співвідношення трьох класичних темпоральних модусів як між собою, так і з четвертим модусом теперішнього як "присутності". На підставі проведено-

го аналізу доводиться факт переважання у людській свідомості майбутнього понад іншими перспективами часу.

SUMMARY

The article contains complex analysis of the structure of time in M.Heidegger's «Being and Time», including correlation between the three classical temporal perspectives (past, present and future). On the grounds of this analysis, the author proves predominance of the modus of future in human's consciousness.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – С. 391-407.
2. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – С. 192-221.
3. «Бытие и время» М.Хайдеггера в философии XX века // Вопросы философии. – 1998. – № 1. – С. 110-121.
4. Sloterdijk Peter. Regeln für den Menschenpark. Ein Antwortschreiben zu Heideggers Brief über den Humanismus. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999.- S. 8-60.
5. Кампиц П. Хайдеггер и Витгенштейн // Вопросы философии. – 1998. – №5. – С. 49.
6. Поздняков М.В. «О событии» М.Хайдеггера // Вопросы философии. – 1999. – №7. – С. 140-158.
7. Ахутин А.В. «Бытие и время» М. Хайдеггера в философии 20 века // Вопросы философии. – 1998. – №1. – С. 110-121.
8. Гуревич А.Я. Время как проблема истории культуры // Вопросы философии. – 1969. – № 3. – С. 105-116.

Надійшла до редакції 14.06.2002 р.